

શ્રી યશાવજયંતી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૫૦૧

પ્રેમ, પ્રવૃત્તિ."

લેખક,

પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિ મહારાજશ્રી
ચારિત્રવિજયજી.

ઉદ્ધાર ચરિત એક સુશીલ યેનની આર્થિક સહાયથી
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રતનાશ્રમ.
સોનગઢ. (કાઠીયાવાડ.)

કીંમત રૂા. ૦-૨૦-૦ ૧-૪-૦

સંવત ૧૯૯૩.

ઈસ્વીસન ૧૯૭૭.

“પ્રેમ, પ્રવૃત્તિ.”

લેખક,
પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિ મહારાજશ્રી
ચારિત્રવિજયજી.

ઉદાર ચરિત એક સુશીલ બેનની આર્થિક સહાયથી
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ.
સોનગઢ. (કાઠિયાવાડ.)

કીંમત રૂ. ~~૧૦૦~~ ૧-૪-૦

સંવત ૧૯૯૩.

ઈસ્વીસન ૧૯૩૭.

પાલીતાણા—શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રી. પ્રેસ

મુદ્રક:—શા. અમરચંદ બહેચરદાસ.

આ પુસ્તકના લેખક:—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સુનિમહારાજશ્રી ચારિત્રવિજયજી. www.jagadgururambhadracharya.org

પ્રસ્તાવના.

પ્રેમથી મુક્તિ અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ એ બંને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ-વક્તા મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી મહારાજની કલમથી લખા-એલાં છે. બંને પુસ્તકોનો ઉપોદ્ધાત પણ મહારાજશ્રીએ પોતેજ લખેલ છે. દરેકનો ઉપોદ્ધાત તે તે વિષયના આગલા ભાગમાં દાખલ કરવામાં આવેલ છે. વાચકોને અમો ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ કે દરેકનો ઉપોદ્ધાત પહેલાં વાંચી જવો, કેમકે પુસ્તકના વિષયની સ્પષ્ટતા ઉપોદ્ધાત વાંચ્યાં પછી વાંચનારને વધારે સરળ થઈ પડશે.

આ બંને પુસ્તકો પહેલાં છપાઈ ગયેલાં પણ એની માંગણી એટલી બધી થઈ પડેલી કે તેની નકલો તરતજ અપી ગઈ. આ પુસ્તક આ જમાનાને અનુકુલ હોવાથી અમારા સમયધર્મના ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપવા અમોએ ખાસ વિચાર પૂર્વક પસંદ કરેલ છે. બંને પુસ્તકનું એક નામ પ્રેમ પ્રવૃત્તિ રાખવામાં આવેલ છે.

હાલમાં વાર્તાઓનાં પુસ્તકો ભેટ તરીકે આપવાનો રિવાજ વધારે પ્રચલિત છે એ અમો જાણીએ છીએ પણ અમારો ઉદ્દેશ છે કે વાચકોમાં તાત્વિક ભાવના જાગે એ વધારે યોગ્ય છે, એમ લાગવાથી અમોએ આ પુસ્તક પસંદ કર્યું છે. અમારા સમયધર્મમાંના અગ્ર લેખો પણ નુતન પ્રકાશ પાડનારાજ અમો આપી રહ્યા છીએ એ વાચકોને સુવિદિત છે.

લિ. પ્રગટ કર્તા.

પ્રેમ એ ઉષ્મા, પ્રગ્વલન્ત આન્તર જ્યોતિ છે. પ્રેમ એ આત્માઓનો આધ્યાત્મિક સંયોગ છે. પ્રેમ કલ્પનાત્મક અથવા તો કર્યો કરાય એવો હોતો નથી, પણ પોતે જાતે જન્મે છે; અને તેથી તે એટલો બધો તો કીંમતી છે કે, એની કીંમત પ્રેમ સિવાય બીજું કોઈજ આંકી શકતું નથી. પ્રેમ એવો તો સ્વતંત્ર છે કે એના ઉપર કોઈ શાસન ચલાવી શકતું નથી, માત્ર પ્રેમનીજ સત્તા પ્રેમ ઉપર અમલ ચલાવી શકે છે. પ્રેમ સ્વભાવે એવો તો સરળ અને ઉદાર છે કે જ્યાં એની કૃપા થાય ત્યાં તે સ્વ-સમર્પણ કરી દે છે.

એન્ જોનસન.

x

x

x

x

પ્રેમના સુવર્ણ સાથે ડહાપણના ત્રાંબીઆની કિંમત કદાપિ સરખાવી શકાય તેમ છેજ નહીં. દુનિયા તો ભપકાદાર રીતે શણગારાયલી એક કુમારિકા જેવી છે. અને જે પોતાનો જાન કુરબાન કરે છે (પ્રેમમાં સ્વ-સમર્પણ) કરે છે તેનેજ એ આધીન થાય છે. પ્રેમનો સાગર એ એક એવો સાગર છે કે જેને સીમાજ નથી. પ્રેમના શબ્દો એ એવા શબ્દો છે કે જેને પુરેપુરી રીતે વાણીમાં મૂર્તસ્વરૂપ આપી શકાય નહીં. જીવનમાં તેજ દાણ ધન્ય છે કે જે દાણે હૃદયનું પ્રેમને સમર્પણ થાય છે પ્રેમના રસ્તા તો અજાણ્ય છે, અને તે અન્તર દૃષ્ટિ વિના જાણી શકાતા નથી. જેઓ માત્ર તર્કશક્તિ, કલ્પના, વાદવિવાદ, કે છટાથીજ પ્રેમની વાતો વિષે બોલે છે તેમને તો કશુંજ કહેવાનું નથી-તેમને અમારી છેલ્લી સલામ છે.

દિવાન ઈ. હાફિઝ.

ઉપોદ્ધાત.

કારણવિના કોઇ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. આપણે પાણી પીએ છીએ શા માટે? આપણને પ્યાસ લાગે છે, શરીરમાં રહેલા રસ અને ધાતુઓ પાણી માગી લે છે તે માટે, ભોજન જમીએ છીએ શા માટે? આપણને ભૂખ લાગે છે, શરીરના નિત્યના ઘસારાને ખોરાકથી પૂરવાની અગત્ય છે તે માટે. નિત્ય છ સાત કલાક પ્રસાંત રીતે નિદ્રા લઇએ છીએ શા વાસ્તે? એટલાજ માટે કે શરીરના શ્રમિત તંત્રકણો તેમ કરવાની-વિશ્રાંતિ લેવાની આપણને ફરજ પાડે છે. તુરત સર્વ પ્રસંગોમાં તે તે લાગણીઓનું જ્ઞાતા મન આપણને તે તેનો અનુભવ કરાવી તે તે પ્રવૃત્તિમાં નિયોજે છે અને અવિદ્યાએ આપણે તે કરવીજ પડે છે; કેમકે નહિ તો આપણે ભૂખથી, તર-શથી, થાકથી, ઉન્નમરાથી પીડાઇએ છીએ. શરીરની આ સહુ થતી પ્રવૃત્તિ આપણને જરા પણ અસ્વાભાવિક લાગતી નથી અને આપણે તે આચરીએ છીએ. ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ જીવો આકર્ષાઈ તદ્દત્ વિષયક ભોગ વિલાસાદિ ચેષ્ટામાં જોડાય છે અને એ પણ તેઓને પ્રકૃત જણાય છે. તો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે મુમુક્ષતા મોક્ષ તેમાં પ્રીતિ એ પ્રમાણે સહુની થાય છે ખરી? નહિજ શા માટે? ખાવું, પીવું, ઊંઘવું, ઇત્યાદિ આપણને અપ્રકૃત જણાતાં નથી અને કરીએ છીએ. શું મુમુક્ષતા એ અપ્રકૃત છે? શું માનવ જન્મની ખાવું, પીવું, ઊંઘવું, ઇન્દ્રિયાદિની વિલાસાદિ ચેષ્ટા કરવી

એટલાજ ઉદ્દેશમાં પરિસમાપ્તિ થાય છે? જો તેમજ હોય તો કોઈ નીતિકારનું વાક્ય છે કે:—

“ આહાર નિદ્રા મય મૈયુનં ચ ।

સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણાં ॥

અર્થાત્ મનુષ્યોના અંગે ઉપર કહી આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન; એ ચારે હાજતોમાં પશુઓના જીવનની પણ પરિસમાપ્તિ થાય છે તો શું મનુષ્યોને પશુ સમાનજ ગણવા? તે ઉભયમાં કાંઈજ તફાવત નહિ. મનુષ્યોમાં મનુષ્યત્વ તરીકેનું આધિક્ય કાંઈ નહિ? તે વાતના સ્પષ્ટીકરણમાં એજ નીતિકાર ઉપરનાજ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે:—

“ एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये ।

विवेकहीनः पशुभिः समानाः ॥

અર્થાત્ એક વિવેક મનુષ્યોમાં અધિક છે, જેઓ તે રહિત છે તેઓને પશુ પરાપ્પરજ સમજવા. અસ્તુ: ઉક્ત નીતિકાર વિવેકને મનુષ્યોમાં એકવાર અધિક વર્ણવી પુનઃ તે વિનાના પશુ સમાન જાણવા એમ વહે છે. તેથી શંકાને અવકાશ મળે છે કે વિવેક કાંઈને મળે છે અને કાંઈને નથી મળતો શું? તેનું તાત્પર્ય જૂદું છે. વિવેક માનવ સમાજમાં સત્તારૂપે રહે છે, પણ જેઓમાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તેનો જેઓ ઉપયોગ લે છે તેથી ચુકત મનાય છે, અને જેનામાં તે પ્રાદુર્ભૂત થતો નથી અને તેથી કરી તેનો ઉપયોગ લેવા જેઓ એનસીય રહે છે તે વિવેક રહિત ઓળખાય છે, ઉક્ત વિવેકનો મનુષ્યે માનવદેહ ધરવાની સફળતા જે

મોક્ષાભિલાષાદેહથી અતિરિક્ત ચૈતન્ય જે આત્મા તેના પરિચયમાં
 ઓળખાણમાં કરવાનો છે. પણ અક્ષોસ ! પ્રાયશઃ કાળખળના
 પ્રાપ્ત્યે મનુષ્યોની મુમુક્ષતા ઉપર તો શું પણ સામાજિક, ધાર્મિક
 પ્રવૃત્તિ અને નિયમોમાંથી પણ આદર બુદ્ધિ ઉઠાડી મૂકી છે. સુશ્રદ્ધા
 સમ્યક્ત્વ ભક્તિ, ઈમાન, દીન, એ સહુ વાણીના કથન માત્રજ
 યદ્વાતદ્વા ધણા ભાગે બોલાય છે. પણ તેમાં એકાગ્રતા તેમ બોલ-
 નારાઓમાંથી પ્રાયશઃ ધણા થોડાનીજ હોય એમ દષ્ટિએ પડે છે.
 આવી સ્થિતિ આજકાલ સર્વ સંસ્થાઓમાં પ્રાયશઃ દષ્ટિગોચર થાય
 છે. પણ હું તો કથન માત્ર અમારા જૈન અનુયાયીઓ પરત્વેજ
 કરીશ, કારણ, દૂષિત સમાનમાંથી પોતાને પશ્ચાત્ રાખી પ્રથમ
 અન્યના દૂષણો ઓળવાની પ્રવૃત્તિ મને આદરણીય નથી. અમારા
 કેટલાએક જૈન શ્રાવકો તરફથી મને અનેકવાર પ્રશ્નોની કોટીઓ
 પુછવામાં આવે છે કે મુનિ મહારાજ અમે પ્રતિક્રમણ કરવા બેસીએ
 છીએ, પુજા કરીએ છીએ, નવકારવાળી ગણીએ છીએ, પણ કેમ
 જાણે અમારું મન તેમાં પરોવાતું નથી, ઈરતું નથી, એકાગ્રતા પા-
 મતું નથી, નિરાળુંજ રહે છે, યત્રકુત્ર ચિત્ત ભટક્યાં કરે છે. ઉકત
 સહુ ક્રિયાઓ કરવી એવું ધાર્મિક ફરમાન છે માટે તે કરવીજ
 જોઈએ. માત્ર એટલીજ સમજણથી અમે તે કરીએ છીએ. આપ
 જો અમારો બોલવાનો અર્થ અવિનયના રૂપમાં ન હોયો તો અમને
 તે પરિશ્રમ અને વેઠરૂપજ થઈ પડે છે. આમ થવાનું શું કારણ
 હશે તે અમે સમજી શકતા નથી તો આપ કૃપા કરી સમજાવશો.
 આ કથનનો દ્વન્વ્યાસયે મને એવો અર્થ સમજાયો કે જેટલી પ્રીતિ
 જેટલો પ્રેમ સંસારના સ્ત્રીસંતાન છત્યાદિ ઐહિક સુખોમાં તેમને

ઉદ્ભવે છે તેટલોજ પ્રેમ પારલૌકિક સુખોમાં તેમનો પ્રાદુર્ભૂત થતો નથી અને તેથીજ તેઓને પ્રભુ ત્રિપયક, મોક્ષત્રિપયક, આત્મકસ્યાણુવિષયક, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રેમ પ્રતીતિ જણાતાં નથી. અને તેમ નહિ થવાનું કારણ તેઓને સંસાર વિષયક સુખો કરતાં તે સુખ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. એમ સમજાયું નથી એજ છે અને **સમાનશીલે વ્યસનેષુ સત્ત્વ્યં** અર્થાત્ પ્રીતિ સમાન ગુણ સાથે સ્થિતિ કરવાવાળી હોવાથી, તેઓની પ્રીતિ ઉચ્ચ કાટીના સુખ પ્રત્યે સમાનતાવાળી નથી અને ઔદિક સુખો સાથે વધારે અંધમેસતી હોવાથી, તે સાથે વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ સમજાયું. સમાનતા એજ હંમેશાં સ્વાસ્થ્યનું મૂળ છે. ત્રૈગુણ્ય પ્રકૃતિની સમાનાવસ્થા એજ મનઃસ્વાસ્થ્યનું પરમ કારણ છે. કિંચિત્ પણ એકનું ન્યૂનાધિક્ય, મનોભંગ કિંવા માનસિક અવ્યવસ્થા આણી મુકે છે. દોષત્રયી શરીરમાં જ્યાં પર્યાંત એક સંપે રહી સમાન વર્તે છે, ત્યાં પર્યાંત શરીર યંત્ર સ્વસ્થ રહે છે. પણ તેમાંથી એકનું ન્યૂનાધિક્ય થતાંની સાથે શરીર સ્વસ્થ સ્થિતિમાંથી કથળી અટકી પડે છે. વ્યવહારમાં પણ સંબંધમાં આવતી વસ્તુઓ કિંવા વ્યક્તિઓના પરીચયનો વિવેકથી ઉપયોગ લેવામાં આવે છે તોજ તે તે પ્રત્યે સ્નેહ, પ્રીતિ, આદર, સંબંધ એ સર્વ સુવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે, નહિ તો તુરંત તેમાં ન્યૂનતા કિંવા હાનિ પહોંચે છે અને એ વિધિ સર્વત્ર સમજવું. આથી એ ફલિત થાય છે કે જે દિશામાં મનની અધિક પ્રવૃત્તિ તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં તેની અલ્પ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યૂત સમુજગીજ નહિ કહીએ તો ચાલે કે નિવૃત્તિજ સમજાય છે. આ પ્રમાણે એકમાં આધિક્ય અને અન્યમાં પ્રીતિનો અસદ્ભાવ જન મનને મોહજ

કરાવે છે. પ્રાયશઃ પ્રખળ આસક્તિ અંતમાં દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. સંસારી જીવો પુત્ર, સ્ત્રી, માતા, પિતા સહોદર ઠાણાદિમાં સુખશુદ્ધિને સ્થાપી આસક્તિમાં બંધાઈ રહે છે. પણ ખરું સુખ શું છે તે જોળતા નથી અને નાશપરિણામી પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી તેવાઓ એક અન્યના વિયોગે મોહમાં પડી રડ્યા કરે છે. ચિરઃસુખનું સાધન ઇષ્ટ શરણાનુગ્રહને તેઓ શોધતા નથી. તેવાઓનો આ સંસારના નશ્વર સુખ પ્રત્યેનો મોહ દૂર થઈ સત્ય અને સ્થીર સુખમાં આદર થાય એવીજ કોઈ પ્રખળ ઇચ્છાનો આ વિષય લખવાની પ્રવૃત્તિ એ પરિણામ છે.

પૂર્વે ગ્રહિઓની ગ્રહસ્થ સ્થિતિ જ્ઞાનના પાયાવાળી હતી. તેઓ ગ્રહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં પણ શ્રી ઇષ્ટ શરણાભિમુખ વૃત્તિમાંજ તત્પર રહેતા હતા. ટુંકામાં કહીએ તો તેઓ ત્યાગમય ગ્રહસ્થાશ્રમ જ ગાળતા હતા અને ચતુર્થાશ્રમકાળની વયસંધિએ સંયમાદિ સ્વીકારી, સંસારથી નિવૃત્ત થતા હતા. અર્વાચીન ગ્રહસ્થાશ્રમ કોઈ ઓરજ પોતાનું રૂપ દષ્ટિ આગળ રજુ કરે છે. સંસારીઓની હાલની સ્થિતિ મહા મોહ નિમગ્ન નિહાળવામાં આવે છે. તેઓ પાર્થિવ સુખો ઐહિક વાંછાઓના લોભમાં નાના પ્રકારના દુઃખે કરી નિરત દષ્ટિએ પડે છે. તેઓની રૂચી ઇષ્ટ શરણાનુગ્રહ આત્મિક કલ્યાણ તરફ ભાગ્યેજ વળતી હોય એમ દેખાય છે. આ સહુનું મુળ તેઓનું અજ્ઞાનજ, તેઓમાં રહેલો પદાર્થ વિષયક પ્રાણી વિષયક મોહજ હોય એમ સમજાય છે. તેઓના આ મોહજ-આજ આરૂઢ અજ્ઞાન તેમની અવનતિનું મૂળ છે. આત્મિકકલ્યાણ તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન નહિ થવા દેવાનું પરમ કારણ છે. આ મોહ પ્રેમનું ખરું

સ્વરૂપ સમજની, ટાળવા તેમજ પ્રીતિનો વિષય સત્ય શું હોય શકે અર્થાત્ ઇષ્ટ શરણાભિમુખ વાળવા પ્રેમથી મુક્તિ એ વિષય નિયોજી પ્રતિપાદન કરેલો છે ત્યાં પ્રેમ એ મુક્તિનો સાધક છે, એમ સિદ્ધ કરવા જૈન અને જૈનેતર શાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન અર્વાચીન પંડિતોના મત પ્રમાણો આપવાં પણ બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રારંભમાં જીવમાત્રનો મુક્તિ એ લક્ષ્ય છે. મુમુક્ષતા એ માનવનો સ્વભાવ છે. બંધ એ વિભાવ છે, એ મોહકૃત છે. કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી કે પ્રાયશઃ લગ્ય જીવ માત્ર મુમુક્ષુ છે. વિકાસક્રમ સર્વાને પ્રિય છે. મુક્તિ એ વિકાસક્રમની પરાકાષ્ઠા છે. અહીંયાજ મનુષ્યોને શાસ્વતિ શાંતિ છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

યદ્યપિ આ મોક્ષના અસંખ્ય યોગો સત્શાસ્ત્રોએ કહ્યા છે, તેમાં એ પ્રેમનો પણ સમાવેશ આવી જાય છે એ સમજાવવા પણ સપ્રમાણ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. શ્રી શંકરે કેવલાદ્વૈતરૂપે, વલ્લભે શુદ્ધાદ્વૈત રૂપે, રામાનુજે વિશિષ્ટાદ્વૈત રૂપે, મધ્વે દ્વૈતાદ્વૈતરૂપે પરબ્રહ્મ સાથેના પ્રેમનેજ પ્રતિપાદન કર્યો છે. તો સૂત્ર વાક્ય તરીકે બોલતાં લેશ પણ પ્રતિબંધ નથી કે પ્રેમનેજ લઈને સમસ્ત પ્રવૃત્તિ છે, નિવૃત્તિ પણ પ્રેમથીજ છે. ધ્યેયમાં એક લયતા તે અનાહદ નિવૃત્તિનું પ્રથમ પગથીયું છે અને તદનંતર ધ્યાનની નિર્વિકલ્પાવસ્થા એ એ મુક્તિનું અપર સાધન છે. આ લેખકે અત્રસ્થાને મુક્તિના અન્ય યોગોને ગૌણતા અર્પી મુક્તિનો સાધક પ્રેમ કહી તેનેજ પ્રમુખસ્થાને વર્ણવ્યો, કિંવા મુક્તિના યોગમાં અન્ય કોઈજ યોગ નહિ અને પ્રેમને કાં પસંદ કર્યો છે? એવા પ્રશ્નને સહજ અવકાશ મળે છે. પ્રિય વાચકો! તેનું એક કારણ તો અગાઉ દર્શાવી ગયા છીએ,

વિશેષમાં એ છે કે યદ્યપિ મુક્તિના અસંખ્ય યોગો છે પણ તે અધિકારાદિભેદે સર્વથા સર્વનાથી અશક્ય છે. પ્રેમના સર્વ કોઈ અધિકારી છે. પ્રેમમાં સદુ ઓતપ્રોત છે. પ્રેમજ સર્વની પરાકાષ્ટા છે, સર્વદા સર્વથી પ્રેમ પોષાય છે. પશુઓમાં અપત્યસ્નેહ, સુપુત્રોમાં પ્રસૂસેવા, કુલદારમાં કંતભક્તિ, કંતની પ્રિયતમામાં પરમાવધિ લગની, સ્વામી પ્રત્યે સેવકની સેવ્યબુદ્ધિ, સ્વામીની સેવક ઉપર દયા-ઉદારતા, રાગને વિષે પ્રભની પ્રભુબુદ્ધિ, રાગની પ્રભમાં સ્વસંતાનસદૃશ દૃષ્ટિ, પ્રભરાધન-લોકરંજન તત્પરતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ન્યાં ન્યાં નિહાળીએ ત્યાં ત્યાં અચળ પ્રેમનીજ ઝાંખી થાય છે. લિત્ર લિત્ર વ્યક્તિઓમાં જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વ્યવહરતો એ રંગીલો પ્રેમજ પોતાની અજળ ચટક બનાવી રહ્યો છે.

યોગીઓએ યોગ: શિવાય, ભકતોએ ભક્તિ શિવાય, જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાન શિવાય, ત્યાગીઓએ ત્યાગ શિવાય, રાગીઓએ પોતાના રાગના વિષય શિવાય, ટુંકામાં એ સર્વ કોઈએ એક નિજમ્મટ શિવાય અન્યમાં ઉપેક્ષા કરી છે. પણ જ્ઞેય, ધ્યેય ઇત્યાદિના સ્વરૂપોમાં પ્રેમને તો લક્ષ્યોજ છે. પ્રેમને સર્વ કોઈએ પોષ્યો છે. તેની અઘાવધિ કોઈએ ઉપેક્ષા કરી નિહાળી નથી. આથી સર્વને સામાન્ય અને વહાલો એવાજ વિષયને સર્વાત્મભાવમાં મોક્ષના માર્ગમાં પણ ઉપયોગી સમજાવવા અને તે સર્વને સામાન્ય હોઈ સહુથી શક્ય છે, એ દઢાવવા આ લેખકે બનતો પ્રયાસ ઉઠાવ્યો છે. અને આ પ્રેમથી મુક્તિ એ વિષય લખવાની પ્રવૃત્તિનો દ્વિતીય હેતુ છે.

અધ્યાત્મ વિષયમાં પ્રેમના અર્થાત્ અસલ મુક્તિના પ્રેમના

અધિકારી થતા પૂર્વે ગૌણાધિકારીઓ, મધ્યમાધિકારીઓ, જોઓ મોક્ષના પ્રેમને પોતાનો પ્રીતિ વિષયક પ્રેમ ન કરી શકે તેઓને માટે પ્રથમ વિશુદ્ધ દાંપત્ય પ્રેમનું મંડન કયું છે અને તેવો પ્રેમ પણ પરિણામે તેના સાધક દંપતીને મોક્ષનો સાધક નીવડે છે એ રાજીલ નેમનાથના ભવાંતરથી ચાલ્યા આવતા આત્મિક પ્રેમનું કથન કરી યથાશક્ય પ્રતિપાદન કયું છે.

પુરાણકાર વ્યાસે ગોપાંગનાઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યે અધ્યાત્મ પ્રેમજ જણાવ્યો છે, અને ગોપાંગનાઓને મોક્ષની પરમ અધિકારી-મુક્તજ વર્ણવેલી છે. પંડિતો વદે છે કે શાસ્ત્રીય વાતના માત્ર વાચ્યાર્થજ સ્થૂલ રીતે અવલોકાય છે અને વ્યાસ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, ઇલા-દિઓએ ગોપાંગનાઓનો શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે વર્ણવેલો પ્રેમ વિષયી, નિંદનીય પ્રેમ પ્રાકૃત મનુષ્યો અવલોકે છે અને કૃષ્ણ પ્રત્યે પરદાર લંપટ ઇલાદિ કલંકો અને આક્ષેપો મૂકે છે. ગમે તે હો આપણે તે તકરારી વિષયને બાજુ ઉપર મૂકી તેઓના કબજામાં રહેલા રહ-સ્યાર્થનું કેવી રીતે વિદ્વાનો તારણ કાઢે છે તે અવલોકીએ. તેઓ એમ કહે છે કે ભલે કૃષ્ણને તેમજ પતિઓને તરછોડી તેના પ્રત્યે જતી ગોપાંગનાઓને પ્રાકૃત જનો વ્યભિચારી પાત્રો માનો, પણ કોઈ કેકાણે વ્યાસે ગોપાંગનાઓના મુખમાં અમારા યાર, અમારા આશક એવો અર્થ થાય, એવા શબ્દો વ્યવહારવ્યા નથી. રાસમંડળની રાત્રીએ કૃષ્ણના વેણુનાદથી આકર્ષિત બનેલી ગોપાંગનાઓ તેના પ્રત્યે દોડી આવી છે તે વખતે તેઓની પોતાના પ્રત્યે અચલ ભક્તિ નિષ્ઠા પ્રેમ-નિષ્ઠાની પરીક્ષા લેવા કૃષ્ણ અંતર્યામિ થયા તે વખતે ગોપાંગનાઓએ પ્રશસ્ત રીતે આવા જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે.

નસલુ ગોપિકા નંદનો ભવાન્ । અસ્થિલદેહિના મંતરાત્મદગ્ ॥

અર્થાત્ હે વિભુ આપ ગોપિકા-યશોદાના નંદન નથી પણ સમસ્ત પ્રાણીના દષ્ટાર્થે અંતરાત્મા છે; આવી રીતે કૃષ્ણને પ્રભુ રીતે ઓળખતી જોતી એ ગોપાંગનાઓમાં વિષય વાસનાનો-અલિ-ચારી સંબંધનો લેશ પણ કયો બુદ્ધિમાન સ્વીકારી શકે ? આમ તેઓનું મંતવ્ય છે. આથી અમે એમ માનીએ છીએ એમ કોઈએ સ્વીકારવાનું નથી. અમે ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવેલા રહસ્યને રજુ કરી અળગા રહીશું. શું માનવું એ સહુ સહુની રૂચી ઉપર આધાર રાખે છે. ઉક્ત પ્રેમથી મુક્તિ એ વિષયને અમારાથીજ પ્રાદુર્ભાવ મળ્યો છે એમ નથી, પણ તેને જૈન તેમજ જૈનેતર શાસ્ત્રોએ તેમજ પ્રાચીન અર્વાચીન ભકતોએ, કવિઓએ, પંડિતોએ પણ અનુમોદ્યો છે. જુઓ પ્રવીણસાગરમાં પ્રેમના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવે છે.

કવિત.

પ્રેમહીમે પરતીત રસરીત પ્રેમહીમે,
પ્રેમહીમે રાજનીત હારજીત જંગ હૈ;
પ્રેમહીમે હાવભાવ સહિત સમૂહ પ્રેમ,
પ્રેમહીમે રાગરંગ ઉમંગ અનંગ હૈ;
પ્રેમહીમે ધ્યાતાધ્યેય જ્ઞાતાજ્ઞેય પ્રેમહીમે,
પ્રેમહીમે જોગભોગ પંચભૂત અંગ હૈ;

પ્રેમકો પ્રકાશ સો તો કર્તાકી કરામાત,
જહાં દેખો તહાં એક પ્રેમકો પ્રસંગ હૈ.

અર્થાત્ એક પ્રેમમાં સર્વ પ્રકાશની પ્રતિતી સમાયલી છે, તેમજ રસની રીતિ પણ પ્રેમમાંજ આવી રહી છે. રાજનીતિનું હારવું, જીતવું તેમજ રાડ, જંગ પણ પ્રેમમાંજ છે. હાવભાવ આદિ સર્વ સમૂહ પ્રેમમાંજ છે. રાગરંગ, ઉમંગ તેમજ અનંગ-કામદેવ પણ પ્રેમમાંજ છે. ધ્યાન કરનારો ઘ્યાતા, ધ્યાન કરવાનું-ધ્યેય, જ્ઞાતા-જ્ઞાનનારો, જેને જાણવાનું છે તે જ્ઞેય, એ સકળ પ્રેમમાંજ આવી રહ્યું છે. જોગભોગ તેમજ પંચમહાભૂતોના અંગો પણ પ્રેમમાંજ છે. માટે જે પ્રેમનો પ્રકાશ છે તે તો જગત્ કર્તાનીજ કરામત-લીલા છે. અર્થાત્ જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રેમનોજ પ્રસંગ છે. આ આશયને લગતું અમારું મૂળ વિષયમાં “ હૈ નાહ હરગિજ સવાહે પ્રેમ કાહકી હયાતિ ” એ પદ્ય નિહાળો. પ્રિય વાચકો ! આથી સમજવામાં આવ્યું હશે કે પ્રેમ સર્વવ્યાપક છે. કોઈમાં તે વ્યક્ત, કોઈમાં અવ્યક્ત, કોઈમાં લક્ષ્ય, કોઈમાં અલક્ષ્ય રૂપે પ્રેમ સર્વત્ર અને સર્વમાં છે અને તેથી પ્રેમથી મુક્તિ એ વિષયની અમારી પસંદગી પ્રશસ્ત છે, એમ સહુને લાગશે. આથી તે માટે અન્ય પ્રમાણ પછી કેવું આણવું જોઈએ ?

લક્ષિત એ શું છે તે પ્રેમજ છે ઇષ્ટની પ્રેમવાળી ઉપાસના છે તેની વ્યાખ્યા નારદ લક્ષિતસૂત્રમાં ॐ સા કસ્મ પરમપ્રેમરૂપા અર્થાત્ તે કોઈ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમરૂપ છે, એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરેલી છે. તે પ્રેમમય લક્ષિત કેવી જોઈએ તે બાબત નારદ લક્ષિત સૂત્રના બીજા

અનુવાદમાં લખ્યું છે કે: ॐ સા ન કામયમાના નિરોધરુપા સ્યાત્”
 અર્થાત્ તે લક્ષિત કામનાને અર્થે નહિ જોઈએ. કેમકે તે નિરોધ
 રૂપી છે એટલે તે કાયિક, વાયિક કે માનસિક સુખાર્થે પ્રેમવાળી
 નહિ હોવી જોઈએ. એ તો ઉપકાર પ્રત્યુપકાર કિંવા લેવડદેવડનો
 સ્વાર્થાં વ્યવહાર છે. શુદ્ધ પ્રેમ સર્વદા કામના શૂન્ય હોય છે. આથી
 વિષય જન્ય પ્રેમનું પણ નિવારણ થાય છે. જે મનુષ્યો સંસારના
 વિષયોના કિંવા જેઓ ઇન્દ્રિય જન્ય સુખ કિંવા અભિલાષાના લોભથી
 પ્રેમ સેવે છે અને વળી અમે પ્રેમ આચરીએ છીએ એવું કહે છે,
 તેઓ પ્રેમની હાંસી કરનારા છે એમ ગ્જાનીની સાથે કહેવું પડે છે.
 આ બાબત અમે વિકૃત, કૃત્રીમ પ્રેમના નિરૂપણમાં યથાશક્ય બતાવી
 ગયા છીએ તે સંબંધે:-

“ વ્યર્થ વિષયી જનો પ્રેમનીજ વાતો કરે
 માનું નહિ સત્ય હું જરા ખોટી વિતંડા કરે ”
 એ પદ્ય વિષયમાંથી નિહાળો.

આદર્શ પ્રેમમાં અમે શુદ્ધ દાંપત્ય પ્રેમ ગણાવ્યો છે અને તેની
 વ્યવસ્થા પણ માયિક પ્રેમમાં થઈ જતાં મૂળ માયિક અને શુદ્ધ એ
 બે સ્વરૂપે જ જણાય છે. પણ માયિકનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવતાં
 તેમાંથી ઉદ્ભવતા વિકૃતકૃત્રીમ અને શુદ્ધ દાંપત્યસ્નેહ એવા ત્રણવિભાગો
 અમે લીધેલા છે. આદર્શ પ્રેમ જે કે માયિક છે છતાં તે મુક્તિનો
 સાધક છે કેમકે તેવા પ્રકારના સ્નેહમાં એકાંગી ઉપાસના રહેલી છે અને
 તેનાં તેનાં પાત્રો તદ્દિતર સર્વ કામના શૂન્ય હોવાથી એકદેશિય મુક્તિ
 તેમને સહજ પ્રાપ્ત હોય છે અને તે એકદેશિય પ્રેમ ઉડી જતાં તેનાં

પાત્રો મુક્તજ બની રહે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એના સમર્થનમાં સાક્ષરોત્તમ અભેદ માર્ગ પ્રવાસી મણીલાલ નથુભાઈએ લખેલા પ્રેમ જીવનમાંના શબ્દો અત્રે લેવા અનુપયોગી નહિ ગણાય તેઓ “ પ્રેમ એજ બ્રહ્મરૂપ છે અથવા સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપે જે સમગ્રાય તેજ ખરો પ્રેમ એમ જણાવી લખે છે કે ” પ્રેમ અર્થાત્ માયિક પ્રેમ તે પણ ખરેખરો ક્યારે થયો ગણાય છે કે જ્યારે પૂર્ણ અભેદ કોષ્ટ જે વ્યક્તિનો થઈ રહે ત્યારે આવા અભેદનું રહસ્ય એ છે કે એક વ્યક્તિ પોતાનું જીવિત ધનમાલ સર્વસ્વ ખીજી વ્યક્તિમય સમજે છે અર્થાત્ સ્વ અથવા અહંભાવ નીકળીને કેવળ નિર્મૂળ થઈ જાય છે આ સાક્ષરવર્ધના કથનને મળતું.

હે ખામુખા આપસમેં ખરી દમનકી પ્રેમ,
દેખે ન દોસ્તી બીચમેં સગાઈ તનકી પ્રેમ.

એ અમારું પદ્ય નિહાળો. વળી ઉપરોક્ત માયિક પ્રેમની વાતના કથનમાં એ સાક્ષરવર્ધ મણીલાલ નથુભાઈ આગળ વધીને લખે છે કે “ ખુબી એ છે કે આવું થવા માંડયું એટલે બ્રહ્મભાવની છાયા પડવા માંડીજ. બ્રહ્મભાવનાને પહેલે પંગથીએ ચડાયુંજ. શ્રીમદ્ વિદ્યા-રણ્ય સ્વામીએ પંચદશીમાં કહેલું છે કે **યદ્યત્ સુખં ભવેત્તદ તદ-બ્રહ્મૈવ પ્રતિવિબનાત્** તેમ વિષયાનંદ પણ બ્રહ્માનંદનો અંશ છે એટલે આવો અભેદ પ્રેમ સમજવા માંડયો કે બ્રહ્મ સમાધિનું પ્રાણ-યામ હાથ આવ્યું જાણવું. આવી ભકિત થવી એ એક રીતિનો વિરાગજ છે, કેમકે વિરાગમાં પણ ત્યાગ માત્ર સ્વસંબંધનોજ છે. એક વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ ધીમે ધીમે સર્વ વિશ્વને સમાન ગણવા યોગ્ય

બની બ્રહ્મભાવમાં પર્યાવસિત થાય છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાંની મૂર્તિપૂજા, સૂરી ધર્મમાંની માથુકની ભક્તિ, વેદાંતશાસ્ત્રમાંની ગુરુ-ભક્તિ એ સર્વે આવાજ કોઈ વિચારનાં રૂપાંતર છે,, ઇત્યાદિ.

પ્રિય વાચકો! આવો અભેદ વ્યવહાર શુદ્ધ દાંપત્ય પ્રેમમાં હોય શકે એ નિર્વિવાદ છે અને તેવું યુગલ પરમ મોક્ષના માર્ગ ઉપર મુક્તિનુંજ અધિકારી ગણાય એમ અમે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સ્વપરતઃ શાસ્ત્ર તેમજ સાક્ષરોના શબ્દાનુભવ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

આકર્ષણયુક્ત અને આવરણ રહિતજ હંમેશાં પ્રેમ મનાયો છે. યુગ્મક અને લોહશૂચિને આકર્ષણ સંબંધ છે, પણ જો તે ઉભયના આકર્ષણ સંબંધને ખાળનારી તૃતીય વસ્તુ વચમાં આવી તો ખેંચાણ અટકી પડશે. સરસિજ સૂર્યને નિહાળી પ્રપ્રુક્ષિત બને છે પણ તે ઉભયના વિભનરૂપ રાત્રી આવી કે કમળ ખીડાઈ જશે, સૂર્ય અસ્ત પામશે. પ્રેમીઓ પોતાના સંબંધમાં એક બીજાને ઉપાધિરૂપ તૃતીય વસ્તુ ઇચ્છતાજ નથી. પ્રેમીઓએ પોતાના પ્રીતિપાત્રના વિષયમાં હમેશાં ઉપાધિરહિત પ્રીતિ માગી છે. શય્યાવાસમાં અથવા એકાંતમાં વૃક્ષ અને વિલાસીની પરસ્પર જેવી અમર્યાદ સ્નેહથી પ્રેમના હાવભાવોથી મંદમૃદુગોષ્ઠિ કરે છે, જેમ વિલાસાદિ ચેષ્ટા કરે છે તે સમૂહમાં કરી શકશે નહિ. કારણ તે સમૂહ એ પોતાના ઇષ્ટ પ્રત્યેની સ્વેચ્છા વિહારી પ્રવૃત્તિમા આવરણરૂપ ઉપાધિરૂપ તેમને જણાયો છે. પ્રેમીઓનો પરસ્પરના આમ તૃતીય વસ્તુરૂપ ઉપાધિના કાળે આવો સંકુચિત વ્યવહાર જોઈ તેમના બાંધકરૂપે વચમાં આવેલી તૃતીય વસ્તુ ખાળે છે એમ સમજાય છે, પણ

પ્રેમને ખાળવાને કોઈજ સમર્થ નથી. તેવા પ્રસંગોમાં પ્રેમીઓનું એ ખળાવું પોતાના ઇષ્ટ પ્રત્યેના તેના યોગના અઘૈર્યમાં કુયોગથી યોગ અનિચ્છિત તથા યોગ થઈ જવાથી ભય કિંવા વિવેકથી બને છે. આને વ્યવહારે પોતાની સત્તા-મર્યાદા માની છે, ધર્મકર્તાએ પોતાની દૃઢતા ટેક કહી છે અને પ્રેમીઓએ પોતાનું પ્રેમ નિર્વાહ-પણ અથવા પ્રિયેતરના પરિચયથી અળગા રહેવાનો વિવેક માન્યો છે. આપણા આર્યધર્મ શાસ્ત્રમાં વિવાહિત પતિપત્નિએ એક બીજાથી અનન્ય ભાવે બની રહેવાની આજ્ઞા, દંપતિઓને માટે નોખા નોખા શય્યાવાસની વ્યવસ્થા, સંપ્રદાયોના સંસ્થાઓના અમુક ગચ્છો, તડાં, લિન્ન લિન્ન દેવ મંદિરો એ વિગેરે વ્યવસ્થાનો હેતુ, એક બીજાથી સેજભેજ નહિ બની જવાના તેમજ એકાંગી ભક્તિના વિચારનાજ પરિણામો છે. એમ લાગે છે કે ત્યાં ભકતો-પ્રેમીઓ પોતાના ઇષ્ટને પ્રેમોપચારથી પુજવાના તેમજ ભજ્યમાનની ભક્તિના નિરૌપાધિક સુખ તેમજ સમય મેળવી શકે. અમારા જૈનોએ પાંચ પ્રકારના ચૈત્યો ગણાવેલાં છે તેમાં ભક્તિ ચૈત્યને પણ વર્ણવેલ છે. ભક્તિ ચૈત્ય એટલે પોતાની ખાસ સગવડ-અનુકુળતાને માટે ઘેર દેરાસરની વ્યવસ્થા સૂચવેલી છે. આવા પ્રેમની ભક્તિની સત્તામાં મસ્ત પ્રેમીઓ ભકતોએ સ્વર્ગની પણ સ્પષ્ટ વાણીમાં અવગણના કરી કાઢી છે. પોતાના ભજ્યમાન પ્રત્યેની પ્રેમમય ભક્તિ ઉપાધિ રહિત કરવા મળે તો જન્મોજનમ મોક્ષ પ્રાપ્તિ પર્યંત એવી ભક્તિજ માગેલી છે. વૈષ્ણવોએ તો પ્રેમના મત્તપણામાં મુક્તિની પણ અવગણના કરી છે. આ પ્રસંગે ગોપાંગનાઓના મુખમાં વ્યવહારાવેલાં કવિવર દયારામના વચનો વાચકોને યાદ દેવડાવીએ તો અનુચિત

નહિ ગણાય. “ત્રજ વહાલુંરે વૈકુંઠ નહિ આવું”, ત્યાં નંદલાલા ક્યાંથી પાવું.” ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ભક્ત નરસિંહ મહેતાની આ મતલબની અપાર વાણી છે. કૃષ્ણ ગીરધરલાલની અનન્ય ભક્ત પરમ વૈષ્ણવી મીરાંએ ભક્તિ રસના પ્રેમના આવેશમાં આવાં સેંકડો પદો ગાયાં છે. અંતઃકરણનો વિશુદ્ધ પ્રેમ પ્રિયેતરથી ઉદાસીન બનાવે છે, પણ કોઈનું અપમાન કિંવા અનાદર કરતો જોયો નથી, પણ અન્યને ઊલટા પ્રેમના રસ્તા તરફ વાળે છે. રાગદ્વેષના દ્વંદ્વથી રહિત વિરાગ દશામાં જળહણતો એ પ્રેમ જણાય છે. એવાથી જીદ સ્વરૂપમાં દર્શન આપતો પ્રેમ તે પ્રેમ નહિ પણ મોહ-ભ્રાંતિ છે. પરમવૈષ્ણવી મીરાંનું રાણા તરફનું વર્તન ઉન્મતના રૂપમાં વર્ણવી પ્રેમને નામે મોહને સેવતા પ્રાકૃત પાંડિત્યે સમાજની દષ્ટિમાં ઉતરતું અથવા સ્વચ્છંદાચારનો ધડો મળે એવું ચીતરી બતાવ્યું છે. **યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ** એ લોક સંગ્રહના નિયમને મીરાં જેવી પરમ સાધ્વી ભૂલી જાય અને રાણા પ્રત્યે વિવેક રહિત વર્તન ચલાવી, સ્ત્રી સમાજને પતિવિરક્ત બની પ્રભુમાં ભક્તિ લેવાનો ધડો આપે તેમ બનેજ નહિ. સ્ત્રીની ઉન્મતતા અને અપમાનને આપણે આર્ય સંસાર આશ્રય આપેજ નહિ, તેમજ અનન્ય ભક્તિ રસમાં ભીંજાયલી મીરાં રાણાની મનોવૃત્તિ અવિવેકી બની દુઃખાવેજ નહિ; છતાં સ્વચ્છંદાચારને સેવવા સ્વચ્છંદાચારિઓ કોઈ મહાન ઓહું આગળ ધરવા મીરાંને ધરગતુ મતના મેળે તેવી માનતા મનાવતા હોય તો લોકોને તેથી લેશ પણ ઝાણ નથી. પરમ જ્ઞાનિઓ તો ત્યાં પણ મીરાંના ઓઠે પરમ વેગમાં ઉલારાતી તે ઉચ્છૃંખલોનીજ ઉચ્છૃંખલતા માને છે, મીરાંની પોતાનીજ કૃતિરૂપે

મનાયલા પદોમાં પણ જો એવું કોઈ પદ હોય તો તેને પણ અમે તો તેવા સ્વચ્છંદાચારીઓએજ પાછળથી ધુસારી દીધેલાં માનીએ છીએ. મને કોઈ કવિનું કથન યાદ છે અને તે એ છે કે વ્યર્થ મીરાંને વિશે ભકતાણી માની લીધી છે, તે તો સાધુઓના ટોળાંને એકત્ર કરી વ્યભિચાર કરતી હતી. કેમ જાણે એ વાત પોતે જોઈ આવ્યો હોય અથવા પોતે કેવળી હોય! આવા કવિશિરોમણી મીરાંની કોઈ આખ્યાયિકા ચરિત્ર કિંવા નાટક લખવા બેસે તો શું લીલું ઉકાળે? અવશ્ય તે પોતાના જેવીજ તેને ઉન્મત્ત ચીતરી બતાવે. પોતાની ઉદ્ધતાઈને મહાનના વિચારોનું વર્તનનું રૂપ આપવું એ પણ એક દોષાપત્તિમાંથી બચવાની ઉન્મત્તોની યુક્તિ છે. ધર્મ, કર્તવ્ય, વિવેક, પ્રેમ એ સહુ નિકટનાજ શબ્દો છે. કહિએ તો ઉચિત છે કે શબ્દાંતરે તેઓ એકજ છે. ધર્મ કિંવા કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ એ પ્રેમજ કરાવે છે. પ્રેમ રહિતોજ કર્તવ્યબ્રષ્ટ ધર્મબ્રષ્ટ, વિવેકબ્રષ્ટ જોવામાં આવે છે. પ્રભુ પણ પ્રેમને ભકિતને આધિન બની રહે છે. તો શું વ્યક્તિનું એટલું બધું સામર્થ્ય છે કે તે પોતાનો પ્રેમ પાયો કોઈને આપી શકે નહિ પણ ઉલટું અપમાન કરે? મીરાં સમજતી નહોતી કે મારા પ્રત્યે રાણાની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ છે તે માત્ર મારો તેમના પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે માટે છે—હું તેમને ચાહું તે માટે છે. પણ તે શુદ્ધ અસલ પ્રેમની અધિકારી હતી અને તેથી રાણા સાથે દાંપત્ય સ્નેહમાં જોડાવા તે અશકત નીવડી, તેથી પોતાનું તેમના પ્રત્યે વિવેક રહિત વર્તન ચલાવી દાંપત્ય સ્નેહને ખૂરો દાખલો બેસાડે તે કદી બનેજ નહિ. ભકિતની ઘેલજામાં ઘેલી બની પતિસેવા પતિપ્રત્યેનું કર્તવ્ય ભૂલતી અજ્ઞાન

બાળાઓને આ પ્રસંગ ખરેખર ધડો લેવા જેવો છે. મનમાં પતિ પુત્રવિષયક અનેક કામનાઓ ભરેલી હોય અને પતિ-સેવા ત્યાગી, મીરાં બની બેસવું કોઈ પણ રીતે આર્યબાળાઓને ઉચિત નથી, હંમેશાં ભક્તિ નિરોધવાળી વર્ણવેલી છે. અનેક સંસારવિષયક લાલસાઓ-કામનાઓ આવી મનને રોધતી હોય અને ભક્ત બનવા પ્રયત્ન કરવો એ ઉભય ભ્રષ્ટ્ર વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થથી પતિ-વ્યુત થવા જેવું છે. પ્રથમ આડે અવળે ભટકતા પ્રેમને એક પતિકેન્દ્રાપગામી કરો અને એ આરંભથી માંડી અધિકારી થયે પ્રભુભક્ત બનતાં શીખો.

પ્રેમના સંબંધમાં ભક્તિ માર્ગીય વલ્લભાચાર્ય પોતાના નિરોધ લક્ષણ નાથના ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધપદવો ગત :
 નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ॥
 હરિણા યે વિનિર્મુક્તા તે મગ્ના ભવસાગરે
 યે નિરુદ્ધાસ્ત ષવાત્ર મોદમાયાંત્યહર્નિશં ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ-હું રોધથી નિરુદ્ધ છું અને પદવીને પહોંચેલો છું. પરંતુ નિરોધના અધિકારીઓને વાસ્તે નિરોધનું લક્ષણ વર્ણન કરું છું. જેમનો હરીએ ત્યાગ કર્યો છે તે આ ભવસાગરમાં ડૂબેલા છે અને જેમને નિરુદ્ધ કર્યા છે તે અહર્નિશ પરમાનંદ ભોગવે છે.

અહા કેવાં સુંદર વચનામૃતો છે ! સર્વદા અમાધ સત્ય, જ્યાં જુઓ ત્યાં શબ્દાંતરે, પ્રકારાંતરે, પર્યાયરૂપે, પણ એકનું એકજ નીકળી આવે છે. ગમે તે સમાજ કે ધાર્મિક સંસ્થા નિહાળો તો

પ્રેમ ઉપરજ તે મંડિત છે એમ જણાયા વિના નહિ રહે. પ્રેમરૂપી સૂત્રો પરોવેલા એ સૌ જુદા જુદા મણકાઓ છે; આવિધિ આખો વિશ્વનો ખેલ પ્રેમ ઉપરજ મંડિત છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના “ જેઓનો હરીએ ત્યાગ કર્યો છે, તે આ ભવસાગરમાં ડૂબેલા છે અને જેમને નિરૂદ્ધ કર્યા છે તે અહર્નિશ પરમાનંદ ભોગવે છે. ” એ વચનોના રહસ્યાર્થ અવલોકીએ, અને તે એવો છે કે જેમનો હરીએ ત્યાગ કરેલો છે, એટલે પ્રભુના પ્રતિની પ્રીતિનો જેઓના હૃદયે ઉચ્છેદ-નિરાદર કર્યો છે, એ વ્યંગ અત્ર સૂચવ્યો છે. વાસ્તવિકરીતે હરી કોઇને તજતાજ નથી, અને હરિથી અતિરિક્ત અન્ય પદાર્થોની કામનામાં આસક્તિવાળું તેવાનું હૃદય આ સંસારના ઇષ્ટાનિષ્ટ ભલા ભુંડાના સંયોગ, વિયોગ, જન્ય સુખ દુઃખમાં પચ્યમાન રહે, અને તેવા સર્વેશ્વરની માયા જે સંસાર તેમાંજ પરોવાયલા-ડૂબેલા રહે તે દેખીતુંજ છે; અને જેમને નિરૂદ્ધ કર્યા છે એટલે સાક્ષાત્ પ્રભુપ્રત્યેના પ્રેમની પરવશતાએ જેમને તે હરિથી અતિરિક્ત કામનાના વેગથી અટકાવ્યા છે તે પરમાનંદ ભોગવે છે, એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. જ્યાં હૃદયનો પ્રેમ, જ્યાં આત્માનો અખંડ પ્રેમ તેની પ્રવૃત્તિ એમાં શું આશ્ચર્ય ! હરિને, ઇષ્ટને-ધ્યેયને, પળ વાર છોડે ત્યારે તેવા નિરૂદ્ધ ભકતોનું હૃદય અન્ય કામનાનાં વિષયમાં આકર્ષાય, અને આથીજ અમે અમારા વિષયમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રેમનો પ્રવાહ અખંડ છે, તે વિભાગરહિત છે, અને તેને વિભક્ત કરવાથી ઉભય બાજુમાં વિકૃત બનાવવાથીજ મનુષ્યને જન્મ મરણની બેડી પ્રાપ્ત થાય છે. સાથેજ આપણો આધુનિક આર્ય ગૃહસંસાર પ્રાયશઃ પ્રેમ શૂન્ય છે, પ્રેમાતિશયથી રહિત છે, અને તેથીજ મોક્ષ-આત્મિક કલ્યાણના

માર્ગથી દૂર છે, એ પણ મંડન કયું છે. આદર્શ પ્રેમ એક વ્યક્તિ નિષ્ઠ પ્રેમ જે મુક્તિનો હેતુ છે, તેથી ભિન્ન વિકૃત કૃત્રિમ ઈત્યાદિ પ્રેમનું ખંડન કરી સીતા અને રામ, રાણુલ અને નેમનાથના આદર્શ પ્રેમનું ચરિત્ર ચિત્ર આંકી તેવા પ્રેમ પ્રત્યે દંપતિઓની રૂચી જગાડી છે, એ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાએ નિરીક્ષણ કરી પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન ઉઠાવ્યો છે.

પ્રેમના રાજ્ય આદર્શમાં, પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ભવતો પ્રેમ ક્યાં નિહાળવા બેસીએ ? જો એમ કરીએ તો પાર પણ આવે નહિ. માત્ર પ્રેમથી મુક્તિ એ આપણા વિષયના પ્રતિપાદનમાં પ્રેમ મુક્તિનો કેવી રીતે સાધક છે, તે દઢાવવા પૂરતું વર્ણન કયું છે અને તેમાં પ્રેમ છે એમ સિદ્ધ કરતા હૃદયથી, તેનો પરિચય મેળવતા, માનવ પ્રેમનું સવિશેષ અવલંબન લીધું છે અને એ પ્રેમનેજ ઉદાહરણ રૂપે મૂકી પ્રેમથી મુક્તિ એ વિષય સમજાવ્યો છે અને તે પ્રયત્ન પણ મનુષ્યોને સમજાવવા માટે હોઈ, ત્યાં માનવ પ્રેમનું જ અવલંબન લેવું યયાસ્થાને છે. એક વ્યક્તિ નિષ્ઠ પ્રેમપાત્રો વાસનાનું બળ નિર્મૂળ કરી. વિરક્ત બની રહે, અને મોક્ષના માર્ગ ઉપર સુલભતાથી વહે છે, એ સમજાવ્યું છે. નિરોધનો એ ઉત્તમ રસ્તો છે. વાસનાને જોઈતો વિષય અર્પી તૃપ્ત નહિ કરવી તે ફીક છે, પણ વિષયથી એકદમ તેને દૂર રાખી નિરોધ મેળવવો એ પણ દુર્લભ છે. વાસનાનો, તેની તૃષ્ણાના વિષયને સમીપ રાખી વિવેકથી નિરોધ સાધવો, એ સલામતી ભરેલું છે. આમ નહિ કરવાથીજ ધણીવાર ત્યાગીઓ-વિરાગીઓ ત્યાગથી-વૈરાગ્યથી પતિત થાય છે, કેમકે દબાવેલા નેતરની પેઠે તૃષ્ણાના વિષયને નિહાળતાંજ વાસના

તેના હિપર ચોટી ખેસે છે. હેવટ આવી લાવનાને જીતી ધણના-મુ-કિતના અસલ પ્રેમમાં મસ્ત બની ગયેલા મસ્ત વિરકતો-ફકિરો, પ્રેમીઓની દશા બતાવી છે. આ દશાને પ્રદર્શિત કરતું પ્રથમ જૈન પરમભક્ત આનંદધનજીનું કાપભદ્રેવનું સ્તવન નિહાળીએ.

સ્તવન.

**ઋષભ જીનેશ્વર પ્રિતમ માહારેરે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રીઝયો સાહેબ સંગ ન પરિહરેરે, ભાગે સાદિ અનંત-ઋષભ.**

ભાવાર્થ—શુદ્ધ ચેતના-શ્રદ્ધા સખીને પોતાના ઘરની વાતોને દેખાડતી કહે છે કે, હે સખી! શ્રદ્ધા! મારા ભર્તાનો વૃત્તાંત સાંભળવાથી મારા ઘરને સર્વ વૃત્તાંત તું પોતાની મેજે સમજી જઈશ, કેમકે પોતાનો ભર્તા સ્ત્રીના કથનમાં હોય, તો બીજા તો હોયજ, અને બીજા સર્વ મારા કથનમાં એક ભર્તાને પછવાડે છે. રાગાદિકે શૂન્ય એવા ઋષભદેવ ભર્તા પામીને રાગાદિ પરિણતિએ પરિણમ્યા એવા દેવોને ભર્તાપણે વાંદું નહિ; તે મારા ભર્તાનો એવો સ્વભાવ છે કે મારા વિના બીજા કોઈથી એનું મન રંજન થાયજ નહિ, એટલે જે દિવસથી મારા સાથે એ રીઝયો છે, તે દિવસથી આજ પર્વંત મારા સાહેબે મારો સંગ ક્યારે પણ મૂક્યો નથી, તેમ આવતે કાળે મૂકશે પણ નહિ. કેમકે અભેદરૂપે મળ્યો, ક્યારેય પણ ભિન્ન થાય નહિ, આથીજ મારા સાહેબનું રીઝવું ભાગે સાદિ અનંત પ્રવચનમાં કહ્યું છે. શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટયો તે સાદિ અને તે સ્વભાવ ત્રિકાળે અક્ષય માટે અનંત, અથવા વીતરાગપણે પ્રતીત કર્યો તે સાદિ અને તત્સ્વભાવ સ્વરૂપતા ભાવિ તન્મયિભાવ

આચરણ હેતુએ કરી થયો, તે અનંત, તેથી મારો સાહેબ રીઝ્યા પછી વિછોડવામાં સમજેજ નહિ.

**પ્રીત સગાઈરે જગમાં સહુ કરેરે, પ્રીત સગાઈ ન કોય;
પ્રીત સગાઈ નિરૂપાધિક કહીરે, સોપાધિકધન ખોય—ઋપલ.**

ભાવાર્થ—હવે લોકોત્તર પ્રીતિ, તેને લૌકિક પ્રીતિપક્ષ દઢ કરતો કર્તા કહે છે કે, જગતમાં અન્યેન્ય પ્રીતિ વધારવા માટે સમસ્ત જગતના જીવ પુત્ર પુત્રીની સગાઈ સંબંધ કરે છે, પરંતુ તે પ્રીતિના મિલાપને વિચારી જોઈ જુ, તો હે શ્રદ્ધા સખી! મારા ભત્રાની પ્રીતિની રીત, તેમાં એવી સગાઈ સંબંધ માત્ર કોઈ નથી, કેમકે મારા ભત્રાની પ્રીતિ તે સ્વભાવનો મિલાપ છે, માટે તે નિરૂપાધિક પ્રીતિ છે, અને સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રીતિ નિરૂપાધિક કહી છે, તો હે શ્રદ્ધા! વિભાવી છતાં સ્વભાવિ ઋપલ પરમાત્મા સાથે સોપાધિક પ્રીતિ કરવા વાંચ્છતો, સ્વભાવની પ્રાપ્તિ સંબંધી ઋપલજનની પ્રીતિરૂપ પરમધનને ખોવે એટલે કે આત્મ ગુણનો નાશ કરે.

**કોઈ કંત કારણ કષ્ટ લક્ષણ કરેરે, મળશું કંથને ધાય;
એ મેળો નવિ કહિયે સંભવેરે, મેળો ઠામ ન ઠાય—ઋપલ.**

ભાવાર્થ—ફરી સોપાધિક પ્રીતિપક્ષના દષ્ટાંતથી નિરૂપાધિક પ્રીતિપક્ષ દઢ કરે છે. હે શ્રદ્ધા! કોઈ સ્ત્રી ભત્રાને મળવા વાસ્તે કાષ્ટ ચડે, એટલે સતી થાય, અથવા પક્ષાંતરે કોઈ કુમતવાદી નિરંજન ભત્રાને મળવા સારૂ પંચાગ્નિ જંપોપાત કરે. એ માટે કે કંથને ધાઈને દોડીને ભેટશું—મળશું, તથા ધરતીમાં પેસવું છત્યાદિ મહા કષ્ટો કરવાથી નિરંજનથી તરત મળીશું, પરંતુ એવી રીતે

ભર્તાનો મિલાપ ત્રણ કાળમાં મંભવતો નથી, કેમકે અમુક ગતિમાં તું પણ જળે અને હું પણ તેજ ગતિમાં તેજ સ્થાનકે આવીશ. એવા વિચારથી અગ્નિમાં ભસ્મ થઇ બગી મરવું, એ મિલાપનું ઠામસ્થાન નથી, તેમજ મિલાપ નિશ્ચય થાય નહિ, તથા પંચાગ્નિ જંપાપાતાદિકે મરણ પામે તેપણુ બાળ-અજ્ઞાન મરણ છે, માટે સિદ્ધસ્થાનક નિશ્ચયથી તેને નહિજ મળે.

**કોઈ પતિ રંજન અતિઘણું તપ કરેરે, પતિ રંજન તન તાપ;
એ પતિરંજન મેં નવિ ચિત ધર્યું રે, રંજન ધાતુ મિલાપ-ઋ.**

ભાવાર્થ—વળી હે શ્રદ્ધા ! મારા ઋષભ ભર્તાથી મળવા માટે કોઈ ક્રિયાશ્રિય જીવ તે મારા પતિને રંજન-રાજી કરવા માટે અત્યંત તપ કરે તો, તેથી પણ મારો ભર્તા રાજી થાય નહિ, કેમકે જે એકાંત તપશ્ચર્યાદિ બાહ્ય કરણી, એ મારા પતિને રાજી કરવું, તે હે શ્રદ્ધા સખી ! મેં ચિત્તમાં ન ધર્યું—ઠરાવ્યું નહિ, કારણ કે મારા ભર્તાને રાજી કરવાની રીતિ તો ધાતુ મિલાપ જેવી એટલે તેની ધાતુ પ્રકૃતિ છે, તો તેવી પ્રકૃતિવંત થઈ મળે, તેથી રાજી થાય.

**કોઈ કહે લીલા અલખ અલખ તણી, લખ પૂરે મન આશ;
દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે, લીલા દોષ વિલાસ-ઋષભ.**

ભાવાર્થ—વળી કઈ ઇશ્વરવાદી એમ કહે છે કે, અલખ જે ઇશ્વર તેની લીલા અલખ-લખી જાય નહિ-જાણી જાય નહિ તે પોતાની શક્તિ ફેરવીને લીલાની પરમ કાશ્ણીભૂત માયા સ્ત્રી તે સર્વ જગતનું ચટનવિચટન રૂપ લીલા લખવી-જાણવી, અને તે જનમનની લક્ષ્યાવધિ આશા પૂરે છે, પણ હે શ્રદ્ધા સખી ! એ તો બાધક વચન

છે, કેમકે રાગાદિ દોષે રહિત ન હોય તેને અલખ કહેવાય નહિ, અને અલખ કહી, ફરી તેને વળી લીલા કહેવી એ વ્રટિત નથી. લીલા એ તો દોષોનો વિલાસ-લહરી છે. રાગાદિ દોષ વિના લીલાનો વિલાસ નજ હોય, તો અલખ કહી વળી પરમેશ્વરને લીલા છે, એમ ઠરાવવું એ તો ઘેલીનું પહેરણું સાચું એવું થયું.

**ચિત્ત પ્રસન્નરે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજ અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આત્મ અરપણારે, આનંદધન પદ રેહ. ઋ.**

ભાવાર્થ—તેથી હે શ્રદ્ધા! તપ, સંયમ, નિયમ, વ્રત પાલન એ તારી લીલા છે. અથવા તું તપ સંયમાદિ કીધા વિનાજ લક્ષા-વધિના મનની આશાનો પૂરણહાર છે, એની અધીનતાનું ભાખવું તે પૂજ નથી; પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા આહલાદપણું, તેજ પૂજનની સફળતા છે. જે અખંડ તંડુલ, વસ્ત્ર, ઘૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, ફળ, જળ, ફૂલ, કેસર ચંદનાદિ સર્વ સામગ્રી અખંડ છતાં, ચિત્તની પ્રસન્નતા જે શુભ ભાવે તેના અભાવે તે અખંડ પૂજ નથી, જે શુભભાવ તેજ અખંડિત પૂજ જાણવી. તેથી હે સખી! જે પ્રાણી આનંદધન પદ પામવાની ચિત્તમાં અભિલાષા કરે, તે પ્રાણી મારા કપલ ભર્તાથી કપટ રહિત-નિષ્કપટી થઈ, અહિરાત્માપણું મૂકી,, અંતર આત્માવંત છતો સ્થિર સ્વભાવે પરમાત્મ સ્વરૂપને પોતાના આત્મામાં ચિંતવે, એ રીતે ઋપલ પરમેશ્વરથી આત્માનું અર્પણ કરે, તે પ્રાણી આનંદ શબ્દે જ્ઞાનાનંદ પદ-મુક્તિ પદ તેની રેહ રેખા-મિલાપ કરી સિદ્ધ બને.

દેવચંદણ કૃત ચોવીશીમાથી પણ કપલદેવજનું સ્તવન નિહાળીએ.

રૂપલ જીણુંદશું પ્રીતડી, કીમિ કીજે હો, કહો ચતુર વિચાર;
પ્રભુજી જઇ અળગા વસ્યા, તિહાં કિણે નવિ હો કોઈ

—વચન ઉચાર—ઋપલ.

ભાવાર્થ—વીતરાગ ઋપલ પુરૂષોત્તમ સાથે શી રીતે પ્રીતિ કરવી! વીતરાગથી પ્રીતિ મારા આત્માએ પૂર્વે કયારેય અનુભવી નથી; તે પરમેશ્વરથી પ્રીતિનો અર્થ પ્રીતિની ચાલને અનુભવતો પૂછે છે કે, હે ચતુર માયા જ્ઞાની પુરૂષો અથવા પોતાનો આત્મા જે ચતુર છે તેને પૂછે છે કે, તે પ્રીતિનો વિચાર કહો. જે નજીક હોય તેથી તો પ્રીતિ અને, પણ પ્રભુજી તો સર્વ રીતે અળગા રહ્યા છે, અળગા કેવી રીતે! ત્યાં પ્રથમ દ્રવ્યથી હું અશુદ્ધ પરિણતિ વિભાવ કર્માનુભવિ પુદ્ગલ ભાવ ભોગી તેથી અશુદ્ધ છું, અને શ્રી ભગવાન તો શુદ્ધ પરિણામી, નિરાવર્ણુ સ્વભાવી, નિષ્કર્મી, અનંત અક્ષય જ્ઞાનાદિ સ્વગુણભોગી છે, તેથી શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. બીજું ક્ષેત્રે કરી હું સંસાર ક્ષેત્રી, શરીરાવગાહી છું, અને શ્રી ઋપલ પ્રભુ તો લોકાંતર ક્ષેત્રે રહ્યા છે, અશરીરી સ્વપ્રદેશાવગાહી છે. તેથી ક્ષેત્રથી પણ ભિન્ન છીએ. અને ભાવથી હું રાગી દ્વેષી તથા અઢાર પાપ સ્થાનકે ભર્યો છું, અને શ્રી દેવાધિદેવ તો નિરાગી સર્વ પાપ-સ્થાન રહિત છે. એમ શ્રી પ્રભુજી હમણાં તો સર્વ રીતે મારાથી વેગળા છે. વળી અળગાને પણ વચનાદિથી મળીએ પણ એ તો સિદ્ધ થયા, સિદ્ધાવસ્થામાં કોઈ વચનનું ઉચ્ચારવાપણું નથી, ત્યારે તે પ્રીતિ કેમ કરાય!

કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ પહોંચે હો, તિહાં કો પરધાન
જે પહોંચે તે તુમસમો, નવિ ભાએ હો, કોઈનું વ્યવધાન—ઋપલ.

ભાવાર્થ—વળી એક બીજો પણ પ્રીતિનો ઉપાય છે. તે કાગળ વડે પ્રીતિ થાય છે. પણ સિદ્ધ વિષે કાગળ પણ પહોંચે નહિ. વળી કાગળ ન પહોંચે તો માણસ મૂકીએ; પણ ત્યાં સિદ્ધાવસ્થાને વિષે કોઈ પ્રધાન પણ પહોંચે નહિ. કે જેનો સાથે વિનંતિ કરાવીએ. અહીં કોઈ જીવને શંકા થાય કે રત્નત્રયી આરાધીને અનેક જીવ મોક્ષે જન્ય છે, તો કોઈ ન પહોંચે એમ કેમ કહો છો ! ત્યાં સમાધાન કે ત્યાં સિદ્ધાવસ્થાને વિષે જે પહોંચે, તે તમારા જેવો પ્રભુતામય, વીતરાગ, અયોગી, અસંગી, સકળજ્ઞાયક પણ વચન રહિત, એટલે તે પણ પરમ પૂજ્ય, એટલે તે પણ કોઈનો વ્યવધાન-આંતરો-ભેદ કહે નહિ, તેથી પ્રીતિના આ ત્રણે ઉપાયો નિષ્ફળ છે. તો શ્રીયુગાદિ દેવ સાથે પ્રીતિ કેમ કરવી ?

**પ્રીત કરે તે રાગીયા, જીનવરજી હો, તમે તો વીતરાગ;
પરમ પુરૂષથી રાગતા, ભેળવી તે હો, લોકોત્તર માર્ગ-ઋષભ.**

ભાવાર્થ—વળી કહે છે કે મુજ સરીખા સંસારી જીવ સમ્ય-
દ્દષ્ટિ પણ જેથી સર્વજ્ઞ ત્રૈલોક તિલકથી પ્રીતિ કરવા ચાહે, તે તો રાગવાળી રાગ સહિત છે, અને હું જીનવરજી ? તમે તો વીતરાગ છો, રાગ રહિત છો, રાગીને અનેક રીતે રીઝવીએ, પણ જે પોતે રાગી નહિ, તે કેમ રીઝે ! અહીં કોઈ જીવ કહે જે તે વીતરાગથી પ્રીતિ ન કરવી, ત્યાં સમાધાન કે તે શ્રી પ્રભુ અરાગી અર્થાત્ રાગ રહિત છે, તેથી તેમનાથી પ્રીતિ મેળવવી તે લોકોત્તર માર્ગ છે. એટલે કે રાગીથી રાગી થયે તે મજે, પણ કશો રાગાંશ જેનામાં નથી, તેનાથી પ્રીતિ કરવી તે લોકોત્તર માર્ગ જાણવો, અર્થાત્ અરાગીથી રાગ કરવો તે આશ્ચર્ય જાણવું.

**પ્રીતિ અનાદિની વિષભરી, તે રીતે હો કરવા મુજ ભાવ;
કરવી નિરવીષ પ્રીતડી, કિણભાંતે હો, કહો બનેબનાવ-રૂપભ.**

ભાવાર્થ—સંસારી જીવ મધ્યે પ્રીતિની પરિણતિ અનાદિ છે, તે પુદ્ગલના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મનોજ સંયોગ ઉપર ઇષ્ટતા છે તે એ પ્રીતિ અપ્રશસ્ત છે, નવા કર્મના બંધનું કારણ છે, તેથી એ અનાદિની પ્રીતિ વિષ ભરી છે. જેમ ઐશ્વર્યાદિ દેખીને પુદ્ગલ અશુદ્ધતા ઉપર જે ઇષ્ટતાને સ્વજન કુટુંબ પરિગ્રહ ઉપર રાગ છે, તે રીતે પ્રભુજી તમારા ઉપર રાગ કરવાને મારો ભાવ છે, પણ તે રાગ કામનો નથી, મમકાર—કુલાચારે જે અરિહંત ઉપર રાગ, તે મોક્ષ માર્ગમાં નહિ. શા માટે ? જગતમાં મમકારે કોણ રાગ કરતો નથી ? એ સંસાર હેતુ છે, કેમકે અપ્રશસ્ત છે, માટે અરિહંત ઉપર જે રાગ કરવો, તે નિર્વિષ કરવો. એટલે પ્રશસ્ત કરવો. જેમાં વિપયાભિલાપ નથી. વર્ણાદિકની રીઝ નથી, તથા ઇહલોક પરલોક ઇદ્રિય સુખાભિલાપ નથી. પ્રભુના જ્ઞાનાદિ ગુણ છે, તે મને આપે, એવી અભિલાપા નથી. એક અરૂપી, અજ, અવિનાશી અકૃત્રીમ, શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ સકળ ગુણ વ્યકત થયા છે જેના, સ્વરૂપભોગી, સ્વરૂપરમણી, સ્વરૂપાશ્રિત, એવા ગુણોનો રાગ, અર્થાત એકલો ગુણ પ્રગટ કરવા વાસ્તે જે રાગ કરવો, તે નિર્વિષથી જાણવો. તે નિર્વિષથી પ્રીતિ કરવાની મારામાં તો શક્તિ નથી, તે માટે હવે એ બનાવ કેમ બનશે. હે ઉપકારી પુરૂષો ! તે તમે કહો.

**પ્રીત અનાદિ પરથકી જે તોડે હો, તે જોડે એહ;
પરમપુરૂષથી રાગતા, એકત્વતા હો, દાખી ગુણ ગેહ—રૂપભ.**

ભાવાર્થ—હવે ચતુર પુરુષ ઉપાય બતાવે છે કે પ્રીતિ કહેતાં રાગ અનંતો પરથકી એટલે પુદ્ગલ ભાવથી અથવા શરીરી જીવથી તે સર્વ જે જીવ તોડે-ટાગે, તે અગુણી અરિહંતાદિથી પ્રીતિ બેડે, એટલે કે સર્વ પર ભાવથી રાગ તજે, ને ગુણી રાગ કરી શકે. ત્યાં કોઈ પૂછે જે ગુણી અરિહંતાદિથી ગુણ મળે, પણ રાગ તો પાપસ્થાન છે તે પા માટે કરવો? ત્યાં કહે છે જે પરમપુરુષ વીત-રાગથી રાગતા-રાગીગણું તે પણ ગુણનુ ધર કહ્યું છે, અને શ્રી અરિહંતાદિ થકી ગુણ એકત્વધ્યાને મળવું તે ગુણનું ગેહ માન્યું છે, માટે પ્રથમ એ શ્રી અરિહંત ઉપર રાગ કરવો, તેહીજ વીત-રાગનું કારણ છે.

**પ્રભુજીને અવલંબતાં, નિજ પ્રભુતા હો પ્રગટે, ગુણ રાસ;
દેવચંદ્રની સેવના આપે, મુજ હો અવિચળ સુખવાસ-ઋષભ.**

ભાવાર્થ—એ રીતે પ્રભુજીને અવલંબતાં-આશ્રયતાં નિજ-પોતાની પ્રભુતા અનંત ગુણ પર્ચાય રૂપે પ્રગટે, નિરાવરણ થાય, ગુણની રાશી-સમૂહ વ્યક્ત થાય, તે માટે દેવ જે ચાર નિકાયના દેવતા અથવા નરદેવાદિમાંહિ ચંદ્રમા સમાન શ્રી અરિહંત દેવ, તેમની સેવા ભક્તિ દ્રવ્યથી તથા ભાવથી કરવી, તે આપે-દે મને અવિચળ અવ્યાબાધ સુખ તેનો વાસ અર્થાત રહેવું, ભાવાર્થ એ કે શ્રી પરમાત્મા પરમ પુરુષોત્તમની એ સેવના, અસંયમ-આશ્રવત્યાગ તથા સંયમ સંવરરૂપ પરિણમન કહીએ. ત્યાં અરિહંત પ્રભુ પોતે તો પોતાની સેવાના અર્થી નથી પણ સર્વ જીવોએ સ્વહિત કરવા માટે તે કરવાની છે. અરિહંતની કોઈને આજ્ઞા હુકમ મનાવાની નથી.

પણ શ્રી પ્રભુજીએ કેવળજ્ઞાને દીકું કે જીવ માત્રને પોતાનું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પરમાનંદનો હેતુ છે તે માટે જે રીતે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય તે માર્ગ ઉપદેશ્યો છે, માટે પ્રભુની સેવા તે અવિચળ સુખ આપે. તે કારણ સર્વ લવ્ય જીવોને સકળ સંસાર કાર્ય તજી, એટલે પરભાવથી નિસ્પૃહ બનીને, એક પરમોપકારી શ્રી અરિહંતદેવની સેવના કરવી, તે પ્રમાણે વર્તતાં તે અરિહંતની સેવા કરતાં નિશ્ચય સર્વ ઉત્તમ જીવ મોક્ષપદને પામે. આ શિવાય પ્રેમને પોપનારાં અનેક જૈન ભક્તોનાં કાવ્યો છે, પણ સ્થળ અને સંકોચને લીધે આ બે કાવ્યોથીજ સંતોષ સેવ્યો છે.

નઝીરનામના દોઢ ભક્ત કવિ મસ્ત ફકીરોનો હાલ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે.

હૈ આશક ઐર માશુક જહાં વહાં શાહ વજરીહે, બાબા.
ના રોના હે, ના ધોના હે, ના દર્દ અસીરી હૈ, બાબા.
દિનરાત બહારે એ હેલી હૈ, ઐર ઇશક સગીરી હૈ, બાબા.
જો આશક હોવે સો જાને યહ, ભેદ ફકીરી હૈ, બાબા.
હરઆન હેંસી હરઆન ખુશી, હરખાત અમીરી હૈ બાબા.
જખ આશક મસ્તફકીરી હૈ, ફિર કયા દિલગીરી હૈ, બાબા.
હૈ ચાહ ફકિર એક દિલબરકી, ફેર ઐર કિસિકી ચાહ નહિ, બાબા.
એક રાહ ઉસીસે રખતે હૈ, ફેર ઐર કિસીસે રાહ નહિ, બાબા.
હ્યાં જીતના રંજો તરદુદ હૈ હમ, એક સેલી આગાહ નહિ, બાબા.
કુછ મરનેકા અફસોસ નહિ, કુછ જીનેકી પરવાહ નહિ, બાબા.
હરઆન હેંસી, હરઆન ખુશી, હરખાત અમીરી હૈ, બાબા.

જખ આશક મસ્ત ફકીરી હૈ, ફિર કયા દિલગીરી હૈ, આ૦
 કુછ કુદમ નહિ, કુછ જૌર નહિ, કુછ પાપ નહિ, ફરિયાદ નહિ.
 કુછ કેદ નહિ, કુછ ખંદ નહિ, કુછ સખર નહિ, આઝાદ નહિ.
 શાગીર્દ નહિ, ઉસ્તાદ નહિ, વીરાન નહિ, આખાદ નહિ.
 હૈ જીતની ખાતે દુનિયાકી, સખ ભૂલ ગયે કુછ યાદ નહિ.
 હરઆન હેંસી, હરઆન ખુશી, હરખાત અમીરી હે, આખા.
 જખ આશક મસ્ત ફકીરી હૈ, ફિર કયા દિલગીરી હૈ. આખા.

ભાવાર્થ—જ્યાં આશક અને માથુક અર્થાત ખૂદા અને તેના
 ખંદાનો અભેદ વર્તી રહ્યો છે, ત્યાં પરમાનંદ છે. એ વાતનું પ્રતિ-
 પાદન કરે છે. આવાજ વિચારને મળતું “ પ્રેમી મસ્ત ફકીર ”
 અને ‘ નહિ પરવા કશાની જેહની મોક્ષે ખની પ્રીતિ ’ એ અમારાં
 પદ્યો નિહાળો. કવિ નઝીરે જણાવેલા “ જે આશક હોવે સો જને
 યહ ભેદ ફકીરી હૈ આખા ” એને લગતાં અમારાં કથનો મૂળ વિષયમાં
 વાંચો. આવીજ સ્થિતિ અનુભવના કથનની છે. પ્રેમીએ પ્રેમ જાણ્યો.
 માણ્યો, નાણ્યો ખસ મસ્ત ખની ગયો. સર્વે તેનો હાઈ સમજશે,
 કહી શકશે નહિ. જે પ્રેમી હોય તેજ તે પિછાણી શકશે. ઇત્યાદી.

પ્રવીણસાગરમાં પણ એ પ્રેમના મસ્તોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન
 કર્યું છે.

સવૈયા.

શોધ સમાધિ લગી મુલગી રહે, ગૈબકી અંગ પ્રકાશ ઉજ્યારી;
 આશખિલાસ ઉદાસ અહોનિશ, નેકી ખુરીકી કહે તો કહારી.
 આપકી આપસખે સમજે, સિગરે જગકી ગતિસંગતિ ન્યારી;
 જ્ઞાગર પ્રેમ વિદેહી કે પંથકી, રમ્મન હૈ ન કરામત ભારી.

ભાવાર્થ—શોધની સમાધિ લાગી તે લાગીજ રહે છે, અર્થાત નિરંતર મુમુક્ષુ આત્મતત્ત્વના ચિંતનમાં ખોળામાંજ લાગ્યો રહે છે, અને શરીરમાં ગુણ ઉજાયા પ્રકાશ પ્રકટી રહે છે. એટલે એ શોધને પરિણામે પરમતત્ત્વનો પ્રકાશ પડવા માંડે છે, પછી રાત્રી દિવસ વિલાસ ક્રીડાની આશામાં અને આશામાં દશ્ય સંસારના અન્ય વિષયો પ્રતિ ઉદાસીન બની રહે છે. સહોદર કે પર નેકીની યા ખુરાઈની વાત કહે, તોપણ તે ભલે કહે, તેને તે લેખતો નથી. ધ્યાન પરોવતો નથી અને મનમાં સમજી રહે છે, અર્થાત એવોજ સંસારનો હાલ છે, એમ સમજી મસ્ત રહે છે, એમ આ સંસારની ગતિ-રસ્મથી તેની ગતિ-રસ્મ ન્યારી છે. એમ પ્રેમ વિદેહિઓના પંથની ઓળખાણુ કેઈ રમતની વાત નથી, પણ ભારે કરામત એટલે ખરાખરીનો ખેલ છે, મુક્તની સ્થિતિને આ વિધિ પ્રેમી પ્રાપ્ત હોય છે. એના પ્રતિપાદનમાં આથી અધિક પ્રમાણની અગત્ય રહે છે ખરી !

મસ્ત કવિવર બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારીયા પ્રેમ પંચદ-શીમાં પ્રેમીને જીવનમુક્ત કહેતાં લખે છે કે:—

થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;

મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના, મગજમાં તાર જુદો છે.

ભાવાર્થ—વળી મહાત્મા ઇંગ્રેજ કવિ મિલ્ટન પણ પોતાના સ્વર્ગ ત્યાગ (Paradise lost) ના આઠમા સર્ગમાં પ્રેમને મોક્ષરૂપ ગણી લખે છે કે:—

In Loving thou dost well, in passion not,

wherein true love consists not, Love refuses the thought; and heart enlarges; hath his seat in reason, and is Judicious is the scale by which to heavenly love thou mayst ascend, not sunk in carnal pleasure, for which cause Among the beasts no mate for thee was found.

ભાવાર્થ—જો તું પ્રેમ સમજે તો તો સાફ કરે છે પરંતુ વિકારરૂપ માયિક મોહ, જ્યાં સત્ય પ્રેમ રહ્યો નથી, તે કરવામાં તો ખોટું કરે છે. પ્રેમતો વિચારને નિર્મળ કરે છે, અને અંતઃકરણને ઉદાર બનાવે છે. પ્રેમમાં વિવેક છે, અને તે મનુષ્યને વિવેકી કરે છે. પ્રેમતો ઈશ્વર પદને પહોંચાડનાર પરમ સાધન છે. જો ઈર્ષ્યા તૃપ્તિને અર્થે પ્રેમ હોય તો તો હીણામાં હીણું છે. જો મનુષ્ય થઈ તું ન સમજે તો પછી પશુ વર્ગમાં પણ તારી જોડ મળશે નહિ.

બુદ્ધ દેવ પણ પ્રેમને ભૂલી ગયા નથી. તેઓ નિર્વાણ પ્રાપ્તિને માટે કહેલા તૃતીય સોપાનમાં જણાવે છે.

ત્રીણું ઉચ્ચ પગથીયું અનગામીનું છે. અનાગામી એટલે જેણે ફરી જન્મ લેવાનો નથી તે પુરૂષે આ સ્થાનમાં વિષયોપભોગ પ્રતિની આસક્તિનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો જોઈએ. ક્રોધ અથવા દ્વેષ અને તેના સંબંધી પુરૂષોની ઉપાધિ પ્રત્યેના રાગને વાસ્તે તેના હૃદયમાં કાંઈ પણ સ્થાન મળવું જોઈએ નહિ. રાગનો ત્યાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ચિત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ જે જીવાત્માઓ વચ્ચે

સાંકળ રૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ સર્વગત અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યેનો છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

પ્રિય વાચકો ! “મિતિમે સવ્વ મૂણસુ” સર્વે પ્રાણીઓ સાથે મને મૈત્રી છે, એમ જૈનો અહર્નિશ સ્વાનુષ્ઠાનમાં બોલે છે, અને માને છે. કરણા, પ્રભોદ, માધ્યસ્થ અને મૈત્રી, એ ચાર ભાવનામાં મૈત્રી ભાવના પણ લીધી છે, એ ચારે ભાવના પ્રેમનેજ સૂચવે છે.

પ્રિય વાચકો ! પ્રસ્તાવનાને પ્રમાણુની બહાર કેટલુંક આહ્વય અર્પી શકાય ! કારણ એ વિષયનું સમર્થન-પર્યાલોચના છે, તેમાં પ્રમાણોથી બનતું દિગ્દર્શન કરાવી સંતોષ માનવોજ જોઈએ. અમે મૂળ વિષયને જૈન તેમજ જૈનેતર લિન્ન લિન્ન મતવાદિઓના પ્રેમના સંબંધમાં મંતવ્યોના પ્રમાણો આપી બનતું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી ઉપસંહારમાં લખવાનું કે માનવ હૃદયમાં સહજ ઉદ્ભવતો પ્રેમ બાહ્ય નિમિત્તોમાંજ બહુધા નિયુક્ત રહે છે, તેનો તેઓ આંતર વિવેક કરી, આત્મામાં પ્રીતિ જોડે. સ્વસંબંધ ત્યાગી, સર્વાત્મભાવે પ્રેમને નિહાળે અને પ્રેમને મુક્તિનો હેતુ કહ્યો છે તેથી માત્ર દુનિયાદારીનાજ પ્રેમમાં પડી રહેવાથી મુક્તિ છે, એવો કથનાશય નથી, પણ પૂર્વે તેવા પ્રેમને પણ અવલંબી, ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ પ્રેમમાં પ્રીતિ સળવી, એથીજ મુક્તિ છે, એમ પ્રતિપાદન કરી વિષયને સમાપ્ત કર્યો છે.

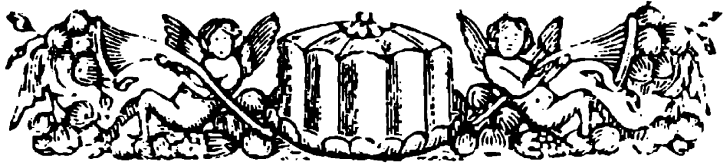
સુર વાચકો ! ઉક્ત લેખ સંસારની રમતીયાળ વાર્તા નથી, પણ મહાન વિચારો છે, મિદ્ધાંત છે, અને સહુ સહુના વિચારો પોતેજ વિશેષ સમજી શકે એવા પ્રવર્તતા નિયમ લઈને લેખક

આ વિષય સંબંધે પોતાના વિચારો પૂર્ણ કળામાં પ્રગટ-સ્પષ્ટ ન કરી શક્યો હોય તો ક્ષમા અર્પણો, તેમજ સંકળનામાં ક્યાંઈ સ્ખલન અથવા પૂર્વાપર વિચારમાં વિરોધ, કિંવા અર્થ અસંગતિ થતી કવચિત જોવામાં આવે. તો હંસવત્ નીરક્ષીર ન્યાયે સુધારી વાંચી લેશો, અને જે જે ખામીઓ તમોને અવલોકતાં-નિહાળવામાં આવે તો તે જણાવવા કૃપા કરશો, તો હવે પછીની ખીજ આ-વૃત્તિમાં સુધારી લેવા બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

અત્ર સૂચના—હાલમાં બહુ વખતથી લખાતા છપાતા અને અને પ્રસિદ્ધ થતા ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં બહુલતાએ અમારી ભુલ હોય તે સુધારી વાંચશો અને તે જણાવવાની કૃપા કરશો તો ખીજ આવૃત્તિમાં સુધારી લેઈશું, આમ લખવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે અને તે પ્રવાહરૂપે અથવા તો દરેક લેખકને અનુકરણ થઈ પડ્યું હોય તેમ માનવાને કેટલાક કારણો મળે છે. પ્રથમ તો વાચકોએ અને ગ્રંથાવલોકનકારોએ સ્વહૃદયમાં વિચારવું જોઈએ કે હૃદયસ્થ વિચારો ભાષામાં લેખિનીદ્વારા જાહેર સ્પષ્ટ કરવા કેટલાક દુષ્કર છે, અને તેમ કરતાં અવશ્ય યત્ર કુત્રચિત ક્ષતિ થવા સંભવ પણ રહે છે, તો તે ક્ષતિને સુધારનાર ક્ષતિ કરનાર પોતેજ હોય છે, અને તે વાચક અને અવલોકનકારોથી સારા શબ્દોમાં ગ્રંથ લેખકને સૂચવવામાં આવે તો તે ઉપકારાર્થ થઈ પડે છે, અને લેખકોનો ઉત્સાહ આગળ વધે છે. પણ કેટલાક પંડિતમાનીઓ ગ્રંથમાં સાડું કેટલું છે, તે બાજુ ઉપર રાખી, માત્ર ભુલથી થયેલી ભુલને મોટું રૂપ આપી ગ્રંથ લેખકને વાગ્યાભુથી પ્રહરે છે; વ્યંગમાં નિંદે છે અને ઉપહાસ કરે છે, સાથે સાથે પોતાની અવલોકન શક્તિની મહત્તા

જનસમૂહમાં બતાવવા પ્રયત્ન સેવે છે. જેને લક્ષને કેટલીકવાર લેખકોને અવલોકનનું પણ અવલોકન કરવું પડે છે, જેથી મૂળ વાત દુબાઈ જાય છે અને લાભ થતો નથી, કેટલાક લેખકોને તો ત્યાં સુધી બને છે કે આવા અવલોકકાલાસોથી ગ્રંથ લેખનમાં કંટાળા પામી નિષ્તેષાહ બની તે પ્રવૃત્તિ છોડી કોઈ ઇતર સ્વીકારવી પડે છે, તો અવલોકનકારે લેખકને સૂચના કરવામાં શબ્દોનો વિવેક રાખવાની જરૂર છે.

પ્રેમથી મુક્તિ.

વિચારશીલ મનુષ્યોને મનન અને વિચાર કરવાની ટેવ-સ્વભાવ હોવાથી અને તે સાથે જગત્ની સ્થિતિ, જગત્માં રહેલા મનુષ્યો તેમજ જગદાતીત મનુષ્યોનું વર્તન ચિંતવતાં તેઓને અનેક વિચારો સ્ફુરે છે. પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિઓની અવર્ણનીય અને જીંદગીના છેડા સૂધી સુદૃઢપણે ટકી રહેલી સ્થિતિમાં અંતર્ગત ઉંડા કોઈ ગંભીર હેતુઓ રહેલા હોય છે; જેનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિ અનુસાર તે સમજી શકાય છે. જે આ નિબંધ પરત્વે લખવાની ઇચ્છા થઈ છે તે નિબંધમાં કથેલી હકીકત હૃદયમાં સ્ફુરેલા વિચાર રૂપે છે. જગત્ મનુષ્ય માત્રને શિક્ષણની શાળા છે, માણસોના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો જગત્ના સંમુખ મૂકી દેવાથી ઘણી વખત નવું શિક્ષણ મળે છે, કેટલીકવાર સંકુચિત વિચારના મનુષ્યો શાસ્ત્રોના શબ્દોની

સાથે આશયને સરખાવે છે અને તેથી ઘણીવાર દુનિયામાં ખળભળાટ અને કોલાહલ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દોની મારામારી તરફ દુર્લક્ષ રાખી આશયથી આશય મેળવવામાં આવે તો જગત્માં અનેક વિચારોની એકતા થઈ શકે છે.

મહર્ષિઓએ પણ એક નિયમ એવો સ્વીકારેલો છે કે અમુક આત્મિક વિષય ખીજાને સમજાવવો હોય તો તેને માટે જગતને પ્રચલિત ઉપનયોથી હૃદયસ્થ ગંભીર વિચારોને સમજાવે છે. અમુક લખાણો તે એક હૃદયમાં ઉપજતા વિચારો છે એમ વાચકોએ સમજવાનું છે. લખનાર કાંઈ પણ લખે તેથી એ તેનો !સદ્ધાંત છે કિંવા સ્વીકાર છે અથવા તો એજ માન્ય છે એમ માનવામાં કેટલીકવાર મોટી ભૂલ થાય છે. વિચારકો અને લેખકો કેટલાએક વિષયોમાં-વિવેચનમાં તટસ્થ-દષ્ટા તરીકે રહીને પણ કાર્ય કરે છે. જેઓ પોતાની સંકુચિત પરિસીમામાંજ આનંદ માને છે, તેવાઓને માટે આ કથન નથી એટલા ઉપોદ્ધાત પછી લેખક જૂદા જૂદા રૂપે ઓળખાયલા વિષયને એક રૂપમાં મૂકે છે.

મુક્તિની સર્વને અભિલાષા છે એ વાતનું સમર્થન.

છંદ હરિગીત.

મુખથી સહુ હરવાર, માનવ બંધુઓ બોલી કહો,
ધૃત્તિ અમોને મોક્ષની, ભેદ બતાવે માર્ગ કે;

નહિ એ પ્રલાપ યદી મનોરથ, મનતણે છે સત્ય જો,
આવો બતાવું માર્ગ એમજ, આ કહે નિબંધ તો.

મનુષ્યો ! માનવ બંધુઓ ! આપણે ઘણીવાર કહીએ
છીએ નહિ વારૂ કે અમને મુક્તિની-મોક્ષની અભિલાષા
છે ? આ જન્મ મરણનું બંધન અમારી પાછળ લાગ્યું છે,
અમારે તે નથી જોઈતું, કોઈ અમારો ખેલી, સાચો
ઉત્સાદ-સદ્ગુરૂ મળી જાય કે તેથી અમે છુટકારો મેળવી
શકીએ એવો માર્ગ-રસ્તો અમને બતાવે, અમે તે બંધન-
તે જાળને છેદી મુક્ત થઈએ એવી યુક્તિ અમને પ્રબોધે.
ભાઈઓ ! તે પ્રલાપ ન હોય, મનોરથના હવાઈ કિલ્લા
ન હોય, અર્થાત્ સત્યજ મનોરથ હોય તો આ નિબંધ
નિનાદ-ઘોષો-ગજના કરી કહે છે કે આવો તમને તે હું
બતાવું, મારી અભિમુખ થાઓ, મારી સમિપે વૃત્તિને
સ્થાપો, મને લક્ષ પૂર્વક અવલોકો, મને લઈ મનનપૂર્વક
વાંચો. તમને તે રસ્તો, તે યુક્તિ, તેની કુંચી, જડી આવશે.

કોઈ કહેશે આ જમાનાની પણ કાંઈક અજબ બલિ-
હારી છે. વર્તમાનપત્રો અને છાપાઓ મનુષ્યોને ધંધા
મેળવી આપવાની, નોકરી ઇત્યાદિની જાહેર ખબરો આપ-
વાનોજ ધંધો અને ઉદ્યમ લઈ ખેડાં છે. આ નિબંધ વળી
મોક્ષની જાહેર ખબર આપે છે. ગોળખોળ સખ ખરાખર.

ટકે શેર લાજી ટકે શેર ખાજાં. મોક્ષ પણ ધંધા અને નોકરી જેવો સુલભ અને સલખો કે એનીએ જાહેર ખખર ! આ વિક્રમની વિસમી સદીનો કાંઈ અજબજ રંગ છે ! તેમાં પાખંડો ન બને તેટલા થોડા. છાપાંઓ અને પેપરોમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં આજ વાંચવામાં આવશે “પણ તમારે જોઈએ છીએ શું ? નોકરી કે ખીજી કાંઈ ? તો ફાંફાં શાને મારો છો ? લખો અમને કિંવા રૂબરૂ મળો !” ખસ પત્યું ? નોકરી ધંધો સહુ તો જાણે ગજવામાંજ. આ નિખંધ પણ જાહેર ખખર આપે છે કે તમારે મુક્તિ જોઈએ છીએ નહિ વાર ! તો આવો, મને વાંચો, તેનો રસ્તો તમને મળી આવશે. તમે તે મેળવી શકશો કેમ ? જાણે મોક્ષ એ તો કાંઈ નાની સૂની ચીજ હોય. લાઈઓ ! કહો, લલે કહો ? અભિપ્રાય સહુ સહુના મનની રૂચી ઉપર છે. યદ્યપિ પેપરો અને છાપાંઓ ધંધા નોકરી ઇત્યાદિને પોતાના ગજવામાં નથી રાખતા એ વાત નિર્વિવાદ છે પણ તે ઘરગતુ જાહેર ખખર આપતાં નથી અને તે જાહેર ખખરદાર તમે જાણી તેમાં પ્રબોધ્યા પ્રમાણે અરજી કરી કિંવા જેના તરફથી તે જાહેર ખખર પ્રગટ કરવામાં આવી છે તેને ઓળખી રૂબરૂ મળી નોકરી મેળવી છે ! ધંધે લાગ્યા છો, અને યદ્યપિ એવું ઉતાવળીયુ ઉચ્ચરો છો તથાપી તમારામાંના તે છાપાંઓ કિંવા પેપરોના

આહક બની તેમને મંગાવી આદર પૂર્વક અવલોકે છે, ધારીધારીને વાંચે છે. કાલના ' સાંજ ' પેપરમાં એક એકવરટાઇઝમેન્ટ હતી. ' ગુજરાતી 'ના આ અંકમાં અમુક ખાતામાં એક કલોકની જરૂર છે એવી જાહેર ખબર છે. મીસ્ટર તમે એવી અરજી આપો, અવશ્ય ટીકી લાગી જશે. આવિધિ ધંધા અને ઉદ્યમના બે નસીબ તમારામાંના ધણા-એક પ્રબોધો છે ત્યાં તેવી અશક્યતા, અસંભવિતપણું કે ખોટી ગપ તમે માનતા નથી, તો આ નિબંધને સાં-ગોપાંગ અવલોક્યા પહેલાં એકદમ તેવો અભિપ્રાય આપનાર તમે ઉતાવળીઓ અપૂર્ણ વિચાર બાંધનાર નહિ ગણાઓ શું ?

તમારામાંના ધણાઓએ છાપાની જાહેરખબરો દ્વારા રોજગાર કિંવા નોકરી મેળવ્યાં છે. આ વસ્તુ અપરિચિત છે, તદુપરાંત નોકરી કિંવા રોજગારની જેમ એ મોક્ષ એ કાંઈ નાની સૂની વાત નથી, તેથી તેવી અપ્રતીતિ પ્રગટે તે સ્વાભાવિક છે. પણ ઉક્ત નિબંધ કહે છે કે એકવાર મને લક્ષ દઈ અવલોકે અને જો છાપાઓની જાહેર ખબરો વાંચી નોકરીની જરૂરવાળા તમારામાંથી કોઈ નહિ તો કોઈજ તે મેળવવા લાગ્યશાળી થયા છે એ નિર્વિવાદ છે, તો આ નિબંધ પણ કહે છે કે માનવો ! મારા અવલોકનથી સઘળામાંથી કોઈક પણ એ જનિમૃતિની જાળને

છેદી અજરામરતા—મુક્તિ સુંદરીની વિજયમાળ ઉરને વિષે
ધારણુ કરવા ભાગ્યશાળી બનશો.

જેમ એ જાહેરખબરો અને એકવર્ટાઇઝમેન્ટો જણાવે
છે કે અમુક ધંધામાં, અમુક રોજગારમાં, અમુક આવા
માણસની જરૂર છે, તેમ આ નિર્બંધ મુક્તિને માટે કેવા
પુરૂષની માગણી કરે છે, અને તેને મેળવવામાં કયા
માર્ગની અપીલ કરે છે, એમ કોઈ પૂછશે તો એ તે
માર્ગમાં પ્રેમની અપીલ કરે છે અને મુક્તિને માટે પ્રેમીને
પસંદ કરે છે.

કોઈ કહેશે કે મંડન તો મોટું મોટું કરી દીધું
પણ મોક્ષની ઇચ્છા વિનાનાઓને તે શા કામનું છે? કોઈ
સ્ત્રી, સંતાનના કિંવા એવાજ બીજા દુઃખથી કંટાળી
ગયેલા બે ચાર તેમ બોલતા હશે તેથી બધાનેજ માટે તે
ઇચ્છાનો વિષય કાં ઘટાવી દેવામાં આવે છે? અમારે તો
સંસારમાંજ સઘળો મોક્ષ છે. સ્ત્રી, પરિવાર, સહોદરનો
સ્નેહ, સુખ, એ સહુ અમારે મોક્ષનુંજ મંદિર છે. નાના
પ્રકારના ખાનપાનમાં, સુંદર વસ્ત્રાભરણોમાં અને એ વિધિ,
વૈભવ અને સાહીબીમાંજ અમને તો મોક્ષનું સુખ જણાય
છે. એથી વધીને વળી મોક્ષમાં તે કેવું સુખ હશે કે પ્રાપ્ત
સુખ, જેમાં અમે સંતુષ્ટ છીએ, તેને છોડી અપ્રાપ્ત મુક્તિ

કે જેમાં સાપ કિંવા ઘો અર્થાત્ સુખ છે કે શુ' છે તેનો કાંઈજ નિશ્ચય નથી; તેની અલિલાષા-તેની ઇચ્છા કરીએ ? ઠીક છે. આપણે તેની સહુનેજ અલિલાષા છે, એ વાત સિદ્ધ કરીએ. કોઈ બેચાર સંસારથી કંટાળી ગયેલા તેમ બોલતા હશે એમ તમે કહો છો નહિ વાર ? તો તમારા બોલવાથી પણ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે સંસારથી સર્વ કોઈ તો સંતુષ્ટ સુખી નથી. અને જે સર્વને માટે સુખમય નથી તે વાસ્તવ સુખજ નથી. તમારું તે બોલવું સમજણથી ઉલટું બને છે. વાસ્તવ જેને તમે સુખ માની બેઠા છો તેજ તમારા મુક્તિના માર્ગમાં હુઃખરૂપ છે, કંટક-વિઘ્ન રૂપ છે, તેણે તમને ભૂલાવ્યા છે. પણ જે જ્ઞાને તેમ બોલનારા આવ્યા છે તેજ જ્ઞાને સહુને વહેલું મોડું આવવાનું છે. પ્રિયતમ, બે ચારના અપવાદે સહુ કોઈને તેવી અલિલાષા નથી એમ તમે કહો છો તો અમે કહીએ છીએ કે અસંખ્યોની મુક્તિ તરફની ઉપેક્ષા બુદ્ધિએ-અપવાદે સંસારના સુખોમાં ખરું સુખ પણ નથી, અને મોક્ષમાં સહુની અલિલાષા છે; એ શાસ્ત્રમાન્ય સર્વ-માન્ય સિદ્ધાંતને હાનિ પણ પહોંચતી નથી. પાણીની તૃષાવાળાનેજ માટે પાણી છે, ભૂખ જેને લાગી હોય તેનાજ માટે ભોજનની અપેક્ષા છે. વ્યવહાર છે એવું કાંઈ હોતું નથી. તરસ્યો પાણીનો તુરત ઉપયોગ કરે છે,

ભૂખ્યો તુરત અન્નને આરોગી ઉદર ભરે છે, તૃષા રહિત કિંવા ક્ષુધા રહિત ક્ષણેક પાણી કિંવા અન્નની ઉપેક્ષા કરે તો તેથી તેને પાણી વિના કે ભોજન વિના ચાલવાનું છે એમ કહીજ શકાય નહિ. તૃષા રહિતને પણ તરસ લાગે, ગળે કાંટા પડયે, જીભ, હોઠ અને તાળવું સૂકાવા લાગે, પાણીની ઉપયોગીતા જણાવાથી પાણીને માટે ફાંફાં મારવા દોડવુંજ પડવાનું, ભૂખ્યાં રહીને પણ ભૂખ લાગ્યે, પેટમાં મણમણના ખાડા પડયે, પેટમાં ભુખ્યાં ખીલાડાં બોલવા લાગ્યે, અન્ન વિના અવયવો-ગાત્રો કંપવા-ધ્રુજવા લાગ્યે, આંખો ચઢી ગયે અને મોઢું ખાલી લોટની કોથળીની માફક ઉતરી ગયે, ભોજનને માટે ભુરાંટા-હાંફળા-ફાંફળા બનવુંજ પડવાનું. તેમ હાલ તમે મુક્તિના સતૃષ્ણ નથી, સંસારના વિષય ખાનપાન ઇત્યાદિ મિથ્યા સુખોના આહારથી-સેવનથી તમને બાદિનો-મુક્તિ તરફ પ્રમાદનો વ્યાધિ થયો છે, તમારી મુક્તિ તરફની રૂચી ઉડી ગઈ છે અને તેથીજ આ કાળે તમે તેની ઉપેક્ષાએ તે તરફ દુર્લક્ષ કરી રહ્યા છો, પણ સદ્ગુરૂ, સત્શાસ્ત્રરૂપી વૈદ્યોના ઉપદેશનું અને વિશેષે સ્વાનુભવનું ઔષધ આવી મળ્યે એ બાદી ઉડી જવાની. તમારી મુક્તિમાં રૂચી ઉપજવાનીજ. મોક્ષની મસ્તી જાગવાનીજ.

ઉગવું તે ખીજનો સ્વભાવ છે, તેમ મોક્ષમાં રૂચી

ઉંપજવી તે લવ્ય મનુષ્યનો પ્રાયશઃ પ્રાણીનો સ્વભાવ છે. જો ઉગવાનો ખીજનો સ્વભાવ ન હોય તો તેવા મનુષ્યને મોક્ષની પણ અભિલાષા ન હોય. વહેલાં વેરવામાં આવેલાં ખીજ વહેલાં ઉગી બહાર આવે છે, અને મોડાં વેરવામાં આવેલાં ખીજ મોડાં ઉગી બહાર આવે છે; તેમ વિવેકીને, વહેલા સમજનારને મોક્ષમાં વહેલી રૂચી પ્રગટે છે, ગાફલને રહી રહીને જન્મ જન્માંતરે તે જાગે છે. ખીજ યુક્તિવડે બોલીએ તો સમજી, ઉદ્યોગી, સમયની કીંમત સમજનારો વહાણમાં વહેલો જાગે છે. ઉદ્યોગી, આજ્ઞુ, એદી, પ્રમાદી, ગાફલ પહોર દહાડો ચડતાં પર્યંત નસકોરાં ઘસડતો પડ્યો રહે છે, ઉંઘી રહે છે. પણ તેથી તે જાગતોજ નથી એમ થોડું છે? ઉભયે જાગે છે. વિવેકી-ઉદ્યોગી વહેલો જાગે છે, વહેલો પ્રવૃત્તિએ વળગે છે. મૂર્ખ, ગાફલ, અજ્ઞાની મોડો મોડો આંખો ચોળતો ઉઠે છે, મોડો મોડો અને રસળતો પ્રવૃત્તિએ વળગે છે. સમજણના, જ્ઞાનના, વિવેકના, વહેલા ઉત્થાને મોક્ષમાં-મુક્તિમાં, સ્વસ્વરૂપાનુભવમાં વહેલી મોડી રૂચી ઉંપજવી તે વાત સંભવી શકે છે પણ તેની ઇચ્છા-અભિલાષા તો સર્વને જ છે અને તેથી મોક્ષની-મુક્તિની અભિલાષા સર્વ કોઈને છે એ વાત સિદ્ધ છે.

બંધન કોઈને પ્રિય નથી. મુક્તિ સર્વને અભિલાષિત

છે. જાણે કિંવા અજાણે ભૂત માત્ર તે તરફજ પ્રવૃત્તિ-
 ધાવન-ગતિ કરી રહ્યાં છે. પરમાણુઓનો કલહ પરત-
 ત્રતાની બેડી તોડવાનો, તેમાંથી મુક્ત થવાનોજ છે.
 એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંત કોઈને દુઃખ નથી જોઈતું.
 સુખની અભિલાષા છે શાને માટે? દુઃખના બંધનની
 નિવૃત્તિને માટે, તેમાંથી મુક્ત બનવાને માટે. વિકાસક્રમ,
 ઉન્નતિક્રમ, ઉર્ધ્વગતિ ઇષ્ટ તરફજ સર્વ કોઈનું આકર્ષણ-
 બેંચાણુ-પ્રવૃત્તિ છે. સૂર્યને નિહાળી કમળ વિકસિત થાય
 છે, જળ-જલીય પરમાણુ તે સૂર્યની ઉષ્ણિમાંથી વરાળ
 બની ઉર્ધ્વ ગતિ ધારણ કરે છે. ભ્રમર ગુંજતો ઇષ્ટ કમળ
 પ્રત્યે દોડયો જાય છે, જળચર મીન જળ પ્રત્યે વિહરે છે.
 ચંદ્રકાત ઇષ્ટ ચંદ્રદર્શનના આહ્વાદથી દ્રવે છે, નલિની
 ચકોર વિકસિત આહ્વાદિત બને છે. આ વિકાસક્રમ,
 ઉન્નતિક્રમ, ઉર્ધ્વગતિ, ઇષ્ટ સીમાની મુક્તિ એ પરાકાષ્ટા
 છે. સંપૂર્ણ અંતિમ હદ છે. ઉત્તરોત્તર પોતાની પ્રવૃત્તિમાં
 આગળ વધતાં વધતાં સર્વ કોઈને અહીંજ આવી અટકવાનું
 છે. અહીંજ વિરમવાનું છે, અહીં પહોંચ્યેજ તેમના શ્રમનો
 છેડો છે. અહીંજ શાશ્વત સુખ, શાશ્વતી શાંતિ છે.

પારમાર્થિક કાર્યોમાં, સત્કાર્યોમાં, શુભ પ્રવૃત્તિમાં,
 સુનીતિ ઇત્યાદિમાં એ વિકાસક્રમ, ઉન્નતિક્રમ, ઉર્ધ્વ
 ગતિનો કહેવા ઘો કે મુક્તિની અભિલાષાનો-તે તરફના

આકર્ષણનોજ સંકેત નજરે પડે છે. કેટલાએક પુણ્યના-
 પરમાર્થના કાર્યમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરે છે, પાઠશાળા, કૂપ,
 વાપિકાઓ બંધાવે છે, અન્નક્ષેત્રો બાંધી અભ્યાગતોને,
 અનાથોને અન્નવસ્ત્રની ખેરાત કરે છે. શાને માટે?
 ઉન્નતિને માટે-પારલૌકિક કલ્યાણને માટે. કોઈ શ્રીમાનો
 હજારો લાખો રૂપીઆ ખરચી દેરાસરો, ઉપાશ્રયો, જૈન-
 શાળાઓ, પાંજરાપોળો ઇત્યાદિ બંધાવે છે. શાને માટે?
 આ સઘળીજ પ્રવૃત્તિ મોક્ષનોજ રસ્તો અને તે તરફની
 આપણી પ્રવૃત્તિને પ્રતિપાદે છે. એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય
 પર્યાંત સહુની પ્રકારાંતરે પણ એજ પ્રવૃત્તિ છે. એનીજ
 પાછળ ધાવન છે-ગતિ છે અને તેથી મોક્ષની અભિલાષા
 સર્વને છે. એ વાત પૂર્વાપર સિદ્ધ થાય છે.

પ્રેમ એ મુક્તિનો માર્ગ છે-મુક્તિનો યોગ છે.

આ મુક્તિના, શાસ્ત્રોએ અનેક નિરાળા નિરાળા
 રસ્તાઓ પ્રબોધ્યા છે. તેમાંથી જેને જે પસંદ આવે, જે
 સુલભ જણાય તે માર્ગ ગ્રહે છે. આ પ્રેમ પણ તેનો
 એક માર્ગ અને તે સહુને પસંદ આવે તેવો સહુથી બને
 તેવો સુલભ માર્ગ છે. ફરી કહું કે એ પ્રેમથીજ મનુષ્ય
 મુક્ત બને છે, શબ્દાંતરે સહુએજ પ્રેમને સ્વીકારેલો છે.
 પ્રેમ વિના તો મોક્ષ પણ નથી. મોક્ષ ઉપર જો આપણને

અભિરૂચિ પ્રેમ છે તોજ તેને માટે પ્રયત્ન છે. યોગીઓ યોગમાં મસ્ત રહે છે, તપસ્વીઓ તપથી કાયાને શોષી નાખે છે, ભક્તો-ભક્તિની લયમાં દેહનું-દેહના વ્યવહારોનું ભાન ભૂલી જાય છે, શાને માટે? તે મોક્ષને માટે. એ મુક્તિને માટે, પ્રયત્ન શાને માટે? કારણ તેના ઉપર પ્રેમ છે-પ્રેમથીજ પદાર્થ સાથે યોગ બને છે, તેજ યોગ કરાવે છે. મુક્તિમાં મુમુક્ષુઓનો યોગ પણ પ્રેમજ કરાવે છે. આ વિધિ જોતાં પ્રેમજ મુક્તિનું આદિ કારણ છે. એ પ્રેમ સહિતજ એ મુક્તિના અન્ય અનુષ્ઠાનો-માર્ગો સફળ છે. એ પ્રેમ વિના તો એ મુક્તિને માટે અનુષ્ઠાનજ નથી તો તેની પ્રાપ્તિના અન્ય માર્ગો છોડી તેનેજ કાં, ન વળગીએ? એ પ્રેમનેજ તેની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં કાં ન પ્રયોજીએ?

યદ્યપિ આપણે જૈનો પ્રભુને અકર્તા માનીએ છીએ. તેઓ તો મોક્ષમાં ગયા છે, છતાં ‘બાંદ્ય ગ્રહ્યાની લાજ’ ઇત્યાદિ આપણે બોલીએ છીએ, તેમની પ્રતિમાને સ્થાપી પૂજા ફળ, નૈવેદ્ય ગંધાક્ષતે કરી સેવીએ છીએ, શાને માટે? મોક્ષ આપણને આપનાર તો આપણો-સ્વપ્રયત્નજ છે પણ ત્યાં પૂજ્ય પ્રત્યેના પ્રેમનું આપણે અવલંબન લઈએ છીએ. અહીંયા પૂજકોમાં-ઉપાસકોમાં એક પ્રકારની ભ્રાંતિ થાય છે. પ્રતિમામાં આપણી પ્રભુ બુદ્ધિ તો છે

પણ તે તેમની પ્રતિમાના રૂપે છે. તે સાક્ષાત્ પ્રભુ નહિ પણ પ્રભુની પ્રતિમા છે એવું આપણી દૃષ્ટિમાં લાન રહે છે. આ પ્રેમ છે પણ ભેદ બુદ્ધિવાળો પ્રેમ છે. આપણને કોઈ આવી ખબર આપે કે તીર્થંકર મહારાજ અમુક વનખંડમાં આવી સમોસર્યા છે તો એ વાત સાંભળી આપણે એટલા બધા આનંદના આવેશમાં આવી જઈશું કે ગમે તેવો વ્યવસાય, ગમે તેવું કાર્ય, ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ છોડીને પણ તુરત ત્યાં ઉલટભેર દોડ્યા જઈશું. આવોજ પ્રેમ એ તીર્થંકર મહારાજની પ્રતિમામાં ઉપજે ત્યારેજ એ પ્રેમ, એ અભેદ પ્રેમ, એ યજ્ઞન, એ પૂજ્ઞન આપણને મોક્ષનું સાધક બની શકે.

વ્યવહાર પણ પ્રેમથીજ મંડિત છે.

વ્યવહાર પણ પ્રેમથીજ મંડિત છે. પુત્ર પિતામાતાની આજ્ઞા પાળે છે, સ્ત્રી સ્વામીસેવાભિમુખ વૃત્તિ ધરી રહે છે, રાજા પ્રજાના હિતમાં તત્પર રહે છે, પ્રજા રાજાનો યશ, કીર્તિ, કલ્યાણ ઈચ્છે છે, રાજાની વફાદારી ઉઠાવે છે, સમાજ સમાજના આગેવાનની આમન્યા ઉઠાવે છે, આગેવાન સમાજનું હિત મનમાં ધરાવે છે, નોકર શેઠની પરિચર્યા ઉઠાવે છે, શેઠ તેના ઉપર પ્રસન્ન રહે છે, એક દેશ બીજા દેશથી વ્યવહારે છે.

આ સર્વનું મૂળ કારણ પ્રેમ છે, વિક્રમ રાજ એટલો
 બધો પ્રજાહિત તત્પર હતો, એટલો બધો પ્રજાનો રંજ-
 નશીલ હતો કે તે પોતાની પ્રજાના આરાધનમાં-તેના
 દુઃખોની નિવૃત્તિના કાર્યમાં ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તૃષા,
 નિદ્રા કશાનીજ પરવા કરતો નહિ. તે પોતાના પ્રજારાધન
 વૃત્તમાંજ મચ્યો રહેતો તો તેને પર ઉપકારી પરદુઃખભંજન
 વિક્રમ આપણે કહીએ છીએ. તે વખતની પ્રજા તો તેને
 આહતી પણ અદ્યાવધિ આપણે પણ એ વિક્રમના સંવતને
 માન આપીએ છીએ. સંસારનો સકળ સુવ્યવસ્થિત વ્ય-
 વહાર આ પ્રેમવડેજ ચાલે છે. જેટલે અંશે પ્રેમનો અભાવ
 તેટલે અંશે પિતા, પુત્ર, રાજા, પ્રજા, સમાજ, સમાજના
 નાયક વિગેરેમાં કુસંપ-કંકાસ અને અવ્યવસ્થા નજરે પડે
 છે. પ્રેમ તંતુથીજ આખા જગતનો લૌકિક અને લોકોત્તર
 વ્યવહાર ચાલી શકે છે.

**પ્રેમના ફળો, પ્રેમના પર્યાયો, પ્રેમના કાર્યો પ્રેમજ પરમ
 ધર્મ છે, પ્રેમથીજ સર્વ કોઈની હયાતિ છે ઇત્યાદિ.**

મુક્તિ, વૈકુંઠ, બેહેસ્ત, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ પ્રેમનાંજ
 ફળો છે; અને દીન, ઈમાન, ચોકીન-શ્રદ્ધા, આસ્તા, ભક્તિ,
 વિશ્વાસ એ સહુ પ્રેમનાજ પર્યાયો છે, પ્રેમથીજ તેઓ
 પોષાય છે. જો પ્રેમ નથી તો એમાંનું કાંઈજ નથી. વક્ષા-

દારી, શીયળ, સંપ, સત્ય એ સહુ શબ્દાંતરે પ્રેમજ છે. પતિ સ્ત્રી પ્રત્યે, સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે વફાદાર કેનાથી રહે છે. પતિ એક પત્નિવૃત્ત, સ્ત્રી પાતિવૃત્ત્ય શાથી પાળે છે? એ પ્રેમજ તે પળાવે છે. જો પ્રેમ નથી તો પતિને ઇંદ્રિયોના વિકારોને પોષવા સ્ત્રીઓ બહુ છે. સ્ત્રીને જ્ઞરો ઘણા છે. ઉત્તમ ઘરસંસાર-ગ્રહસ્થાશ્રમને અવકાશજ નથી. સત્યને આપણે ચાહિએ છીએ, અસત્યને ધિક્કારીએ છીએ, શાને માટે? સત્ય ઉપર આપણને પ્રેમ છે તે માટે. આ સઘળું જોતાં આપણે કહી શકીએ કે “પ્રેમ પરમો ધર્મ:” અર્થાત્ પ્રેમ એજ પરમ ધર્મ છે, પ્રેમથીજ સર્વ મંડિત છે, પ્રેમથી અતિરિક્ત કાંઈજ નથી. પ્રેમમાંજ સહુ ઓતપ્રોત છે, પ્રેમજ સહુની પરાકાષ્ટા છે, પ્રેમથીજ સહુની હયાતિ-અસ્તિત્વ છે.

ગઝલ.

હૈ નહિ હરગિજ સિવાહે પ્રેમ કાઠૂકી હયાતિ;
 હૈ બની ઉન પ્રેમહૂકે નેમસેં સખકી હયાતિ. હૈ નહિ.
 સાંસ સંગેં દેહકો યહ નેહકો નાતો બન્યો હૈ;
 જો ગઈ નિકલી તો ફિર ઉનકી હુધ ખતમે હયાતિ. હૈ.
 આગિકો લકડીકી સંગ નિતકો હુવો હૈ નેહ યારો;
 ના મિલી તો ખાક જલ હો અયગી ન રહે હયાતિ હૈ.

કુછ ક્રિયા ઐશાન દે ચંદા સુરજ જગકો ઉભલા;
હો નદિદ્વિગિકી હરગિજ કાતુને કુદ્રત હયાતિ. હૈ.

ધમાનદારી તર્ફદારી યા વફાદારી કહો;
હો ન ઉનપર પ્રેમતો ઉનકી કહાંસેં હો હયાતિ. હૈ.

દિલદાર અપના હરઘડી નહિ આંખી દેખનકો ખડા હૈ.
રહેં નાર દામનપે સચી કયો પ્રેમકી ના હો હયાતિ. હૈ.

શુરખીર દુશ્મનકી કહો કયોં કતલકા ખીડા ઉઠાવે,
જો ન હો શુરખીરતાપેં પ્રેમકી સચી હયાતિ. હૈ.

હુધ ગિનો શુનકી કહો ચાહે વહી સખકી અજલ;
હોન જય ચારિત જહુ ઉન પ્રેમકી પૂરી હયાતિ. હૈ.

અર્થાત્—હરગિજ પ્રેમ વિના કોઇ વસ્તુની હયાતિ—
અસ્તિત્વજ નથી. ખીજ શબ્દોમાં બોલીએ તો એવી
કોઇજ હયાતિ ધરાવનાર વસ્તુ નથી કે જેમાં પ્રેમ ન
હોય. એ પ્રેમના નેમથીજ સહુની હયાતિ છે. શ્વાસની
સાથે દેહનો—શરીરનો પૂરો પ્રેમ છે. તે જો ચાહ્યો ગયો
કે બસ મુરદુંજ સમજો—તેની પણ હયાતિ ખતમ થઈ
સમજો. અગ્નિનો લકડી—કાષ્ટની સાથે નેહચારો છે. જો
લાકડી—ઈંધણું મળ્યાં તો અગ્નિ જીવશે, નહિ તો બળી
રાખ થઈ જશે. વળી કાંઈ ઐશાન કર્યો છે કે ચંદ્ર અને સૂર્ય
જગતને અજવાળું પ્રકાશ અર્પે? જો તેઓની કુદ્રતના

કાનુનોથી દિલ્લગી, દોસ્તીની, પ્રેમની હયાતી છે તોજ પ્રકાશ આપે છે. ઇમાનદારી, તર્કદારી, વક્ષાદારી ઇત્યાદિ જે જે કહો તે તેની હયાતિનો જો તેમના ઉપર પ્રેમ ન હોય તો કયાં સંભવ છે ! અર્થાત્ પ્રેમ ન હોય તો એમાંનું કંઈજ નથી. ઔરત પોતાના દામનશીલ ઉપર સાબુત રહે છે તે શું તેના ઉપર તેના માલિકે પોતાની આંખનો પેરો મૂક્યો છે ? તાત્પર્ય કે હરધડી નિહાળવા બેઠો છે ? નહિજ. એ પ્રેમજ તેને શીલ પળાવે છે. શુરવીર મરવું અંગીકાર કરી દુશ્મનની કત્તલનું ખીડું ઉઠાવે છે, કેશરીયાં કરી રણમાં ઉતરી પડે છે, શાથી ? જો તેની શુરવીરતાપરના પ્રેમની હયાતી છે તોજ. ચારિત્રવિજય કહે છે કે ગુણની કિંવા જે કહો તે બધાની જ્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં બેહયાતી. હયાતિજ નથી તેની અજલ, અંત, છેડોજ છે.

પ્રેમના ઉભય પ્રકાર જણાવી તેના ચાર વિભાગોમાં વિષયની સમજણ માટે વહેંચણી.

ઉક્ત પ્રેમ ઉભય-બે પ્રકારનો છે. એક મલિન, ખીજો શુદ્ધ પ્રેમ. શુદ્ધ પ્રેમને સૂઝી મતવાળા ઇશક હકિકી ખુદાઈ-પ્રભુ સંબંધી ઇશક-પ્રેમ કહે છે. અન્ય મજહબનાઓ તેને ભકિત, ભજન, સેવા, સુશ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) ઇત્યાદી નામોથી ઓળખે છે. તદિતર મલિનને સુફિઓ

ઈશકમિજાળ, આશક માશુકનો ઈશક-પ્રેમ કહે છે. બીજાઓ તેને દુનિયાદારીનો સંસારી-વ્યવહારી ઈશક-પ્રેમ કહે છે. બન્નેમાં ભક્તિ તો અંતર્ગત રહેલી છે. એકમાં સાત્વિક, બીજામાં મલિનરૂપે રહેલી છે; પણ સુવર્ણ જેમ તાપથી તેજાબની શુદ્ધ હેમ-કુંદન બની રહે છે તેમ એ મલીન પ્રેમ પણ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ સાત્વિક બની રહે છે. સૂરી મતવાળાઓનો પ્રથમ ઈશક મિજાળના અવલંબનનો કમ કાંઈક ઠીક લાગે છે. કેમકે હંમેશા જનમનનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તેનો પ્રેમવિકાર, આકર્ષણ, ખેંચાણના વિષય વિના એકદમ સંત્વ ઉપર ચોંટતો નથી. ગમે તેમ હો. આપણે અત્રસ્થાને પ્રેમથી મુક્તિનો આપણે વિષય અમળાવવા પ્રયત્નિત દુનિયાના વ્યવહાર પ્રમાણે જુદો કમ ગ્રહણ કરીશું. આપણે પ્રેમને સમજાવવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચીશું. પ્રથમ આદર્શ પ્રેમ, બીજો વિકૃતિ, ત્રીજો કૃત્રિમ ચોથો વિશુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમ, એવો કમ લેઈશું. આદર્શ પ્રેમમાં આત્મિક પ્રેમને આપણે અંગીકાર કરીશું. પછી તે દાંપત્યઅર્થાત્ દંપતિ પ્રત્યેનો હો કિંવા આશક માશુક પ્રત્યેનો હો; વિકૃતમાં પરકીય પ્રેમ-ઈર્દીઓના મનના મોહજન્ય વિકાર જન્ય પ્રેમને લેશું. કૃત્રિમમાં કૈવળ પિંડ અને પણ્યનો પ્રેમ લેશું. આ પ્રેમમાં વેશ્યા અને તેના જીરોનો સમાવેશ થાય છે. ચોથા શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમમાં તો કોઈના બે મત છેજ

નહિ, તે તો પ્રભુની ભક્તિના-સ્વસ્વરૂપના અનુભવના મુક્તિના પ્રેમ તરીકે સર્વત્ર પ્રચલિત છે. આટલું પ્રતિપાદન કરી તે તે પ્રેમ મુક્તિના વિષયમાં કેવીરીતે વ્યવહરે છે-કયો મુક્તિનો સાધક છે તે તે, તે તેના સ્થાને બતાવવા ઉદ્યમ સેવીશું.

પ્રેમી મુક્તિની સીમામાં પ્રથમ ચરણ આરોપે છે.

આપણે વિષય પ્રેમથી મુક્તિ છે; તેનું પ્રતિપાદન થવું જોઈએ. પ્રેમથી મુક્તિ-પ્રેમી મોક્ષનો ભાગ્યશાળી કેવી રીતે? તે બતાવવું જોઈએ. યોગીઓનું ધ્યાન કહો, જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન કહો, ભક્તોની ભક્તિ કહો, યાને પ્રેમીઓનો પ્રેમ કહો સર્વ કોઈ નિરનિરાળા નામોમાં પ્રેમના જ રૂપાંતરો છે. અને તે તે પ્રત્યેકના ઉંપાસક જુદા જુદા પણ પ્રેમીઓ જ છે. નવ તારૂણ્યવતી કોઈ સ્ત્રીને અંબર ઓઢાડવામાં આવે તોપણ તે સુંદરી જ છે. રેશમી સાડી કિંવા ઘરચોળું કે બાંધણીનો સાદલો ઓઢાડવામાં આવે તોપણ તે સુંદરી જ છે. પોશાકના બદલાથી તે સુંદરી જ છે. પોશાકના બદલાથી તે સુંદરીનું બદલવાપણું છે જ નહિ. તે તો જે છે તેની તે જ રહે છે, તેમ જ યોગીઓ ધ્યાનથી, જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનથી, ભક્તો ભક્તિથી વિભૂષિત પ્રેમીઓ જ છે. સહુનો જ્ઞેય અને ધ્યેય ભક્તિના

વિષયમાં પ્રેમ છે. માત્ર ઉપકરણોજ જુદાં જુદાં છે. ઉપકરણોની સ્થિતિ વસ્તુના લાભ પર્વતજ રહે છે. યોગી-ઓએ-જ્ઞાનીઓએ જ્ઞેય અને દ્યેયની સીમામાં ચરણને સ્થાપ્યો-આરોપ્યો. જ્ઞેય અને દ્યેયાકાર બની ગયા પછી જ્ઞાન અને ધ્યાન નિરૂપયોગી છે. તે માત્ર જ્ઞેય અને દ્યેયની સમિપે લઈ જનારાં ઉપકરણો, સાધનો, માર્ગો છે. અહીંઆ પણ આપણો પ્રેમી સહુથી પ્રથમ ચરણ આરોપે છે. તે પ્રેમીનો રસ્તો યદ્યપિ વિકટ પણ બહુજ દુઃકે છે. જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને, ત્યાં પહોંચતાં વખતે જન્મોના જન્મો વહ્યા બાય છે. અર્થાત એક જન્મ કે જન્માંતરે તે સાધે છે. આપણો મસ્ત પ્રેમી પ્રથમ એકજ એજ જન્મે તેને ભેટે છે; કારણ અન્યોએ લક્ષિતા યોગના ઇત્યાદિના લેખાશમાં-પોશાકમાં પ્રેમને પોષ્યો છે, પ્રેમીએ પ્રેમનાજ લેખાશમાં-પોશાકમાં પ્રેમને પોષ્યો છે, સુષ્ટુ સમજાવવા માટે:—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત.

જ્ઞેય દ્યેય સ્વરૂપ બેય, સમજે રૂપોજ અગ્નિ તણાં,
જ્ઞાની યોગીજ જ્ઞાન ધ્યાન, સહિતે એના ગણો ઇંધણાં;
છે સંયોગી તથાપિ, કાષ્ટ બળતા એમાં કરી વાર લે,
છે પ્રેમી ઘૃત મધ્ય આવી પડતાં જવાળા મહી જઈ મળે.

ભાવાર્થ—જેય અને ધ્યેય ઉભય અગ્નિનું સ્વરૂપ છે એમ સમજો. યોગીઓ અને જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન અને ધ્યાન સહિત તેનાં ઇંધન-ઇંધણું છે એમ સમજો. યદ્યપિ ઇંધન કાષ્ટ અગ્નિનું સંયોગી છે પણ તેમાં પ્રજ્વલતાં કાંઈક પણ વાર-વખત લે છે. પ્રેમી તો ઘૂતરૂપ છે. મધ્યે પડતાની સાથે જ્વાળામાં અર્થાત્ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. શમી જાય છે. યોગીઓ અને જ્ઞાનીઓને ધ્યાન અને વિચાર સ્વરૂપે હૃદયમાં પ્રેમ-આસક્તિ વિના શુષ્કતા રહે છે. પ્રેમીનું હૃદય પ્રેમથી પીગળી રહેલું હોય છે, દ્રવેલુંજ હોય છે. માત્ર સંયોગ થવાનીજ વાર છે. થયો કે મળી ગયું-મુક્ત બન્યું.

પ્રાયશઃ જેથી બંધન એથીજ મુક્તિ અને જેટલું તે પ્રબળ તેટલી તેથી મુક્તિ સત્વર.

પ્રેમથી મુક્તિ અને પ્રેમી મોક્ષનો અધિકારી તો સિદ્ધ કરી ગયા, પણ પ્રેમીઓને સત્વર સ્વસ્વરૂપની સાથે યોગ કોણું કરાવે છે તે નિહાળીએ. મોક્ષ શું છે? બંધથી નિવૃત્તિ એનુંજ નામ મોક્ષ કહેવાય છે. એ બંધ તે આપણી જનિવૃત્તિ; તેનું ટળવું અને સ્વરૂપમાં લળવું તેનું નામજ મુક્તિ. પ્રાયશઃ જે બંધનું કારણ તેજ મુક્તિનું કારણ પણ કદપી શકાય-કહી શકાય, અને કહેવાય પણ છે કે

“મન ઇવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ” અર્થાત્ મનુષ્યને મનજ એક પ્રકારનું રાગદ્વેષાદિકનું બંધન કરાવે છે. એ મનજ તેથી મુક્ત થતાં પાછું આપણને મોક્ષની સીડીએ લઈ જાય છે. શૂળની શૂળથીજ નિવૃત્તિ, એ કથન પરંપરા છે. દેહ આપણને બંધન પ્રાપ્ત થયું છે, એ દેહનાજ પ્રયત્ને આપણે પોતે તરી પણ જઈ શકીએ. જેટલું પ્રબળ બંધન તેટલીજ તેથી સત્વર મુક્તિ એ સિદ્ધાંત સમજવો, કારણુ તેમાં તેને તોડવાના ઉદ્ધમનું આધિક્ય રહે છે. બહું બોલે સાથમાં હોય તો દોડી ઝટ ઘર લેળું થવાય છે. પ્રેમીઓમાં બંધનનું પ્રબળપણું રહે છે અને તેથીજ જ્યાં ત્યાં પ્રેમી સત્વર તરી પાર-કિનારે ગયાના દાખલાઓ મળી આવે છે. પ્રેમીના બંધનના સંબંધે નીચેની કવિતા નિહાળીએ:—

ગઝલ.

પ્રેમી પ્રેમીથી અતિરિક્ત અન્યને નહિ પેખતો છે,
આખા જગતમાં એક નિજના પ્રેમીને એ પેખતો છે. પ્રેમી.
સંસાર મધ્યે એક એ એથી વશ્યો સંસાર સહુ,
એના વિના આ વિશ્વને એ શુન્ય સઘળો પેખતો છે પ્રેમી.
એક એ નિજનો સગો નિજની સગાઇ એહથી,
ના અવરની આંખથી પ્રેમી સગાઇ પેખતો છે. પ્રેમી.

અજયબી અભિનવપણું સુખ સંપાત્ત કે સાહિબી,
 જે કહો તે સહુ સનમમાં ચાર નિજનાં પેખતો છે. પ્રેમી.
 આવે નજરમાં ના કશી દિલખર વિના દુનિયા વિષે,
 ચડતી ન એકે ચીજ એ પ્રેમી નિગાહે પેખતો છે. પ્રેમી.
 છાડી સનમના પેખતો પ્રેમી અવર કોઈ પ્રભુ,
 પ્રેમી સનમ પોતાનીને પ્રભુની પ્રતિમા પેખતો છે. પ્રેમી.
 વર્ષા કે આતપ શીતમાં અટતાં નિશા અંધારીમાં,
 નહિ વ્યાલ વીંછુના લગારે પ્રેમી ભયને પેખતો છે. પ્રેમી.
 કર પદ છતાં પંચુ લુલો ચશ્મો છતાં એ આંધળો,
 કર પદ પોતાના માથુકા દિલદારને દગ પેખતો છે. પ્રેમી.
 ના તુચ્છ સેવક સેવ્યની મર્યાદનો સંકોચ ત્યાં,
 માલીક સનમ નિજને પોતાનો નાજ નોકર પેખતો છે. પ્રેમી.
 ના હયાતિ પ્રેમીની જળથી વિખુટા મીન જ્યમ,
 ચારિત્રવિજય પ્રેમીની એવી દશાને પેખતો છે. પ્રેમી.

ભાવાર્થ—પ્રેમી પ્રેમીથી અતિરિક્ત અન્યને પેખ-
 તોજ નથી, અર્થાત્ પ્રેમના કેન્દ્ર તરીકે પિછાણતોજ
 નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રેમી પોતાના પ્રીતિ-
 પાત્રના શિવાય બીજામાં નફરતજ રહે છે, આખા વિશ્વમાં
 પોતાના પ્રેમીનેજ તે નિહાળે છે; અર્થાત્ એ મય આખો
 વિશ્વ નિહાળે છે. સંસાર મધ્યે તે એકજ અને એથીજ

આખો સંસાર વસેલો તે નિહાળે છે, પોતાના પ્રીતિના પાત્ર વિના આખા વિશ્વને તે શૂન્યવત પેખે છે, એ પ્રેમીને એક પોતાનો પ્રેમીજ સગો છે, એક એનાથીજ સગાઈ છે. અન્યની સગાઈ તે દ્રષ્ટિમાં લેખતોજ નથી, અર્થાત્ તે દુનિયાનો, વ્યવહારનો, સગાંનો, સ્ત્રી, પુત્ર, સહોદર પરિવાર કશાનો એ સગો રહેતો નથી. એ પ્રેમી અન્નયથી, આશ્ચર્ય, અભિનવતા, નવલતા, મોહકતા, સુખ સંપત્તિ, સાહિથી જે કહો તે પોતાની માશુક કિંવા પ્રીતિપાત્રમાંજ દેખે છે, અને પોતાની દિલખર વિના તે પ્રેમી કોઈ ચડતી વસ્તુ વિશ્વમાં નિહાળતો નથી, અર્થાત્ આખા વિશ્વને અરે પોતાને પણ તેના પેરની ધૂળ સમાન લેખે છે. તેની દ્રષ્ટિમાં મહદ્ કોઈ વસ્તુ હોય, તેને કશામાં પ્રભુતાનું દર્શન થતું હોય, તો પોતાના પ્રીતિપાત્રમાં થાય છે. તે પોતાની સનમનેજ-પ્રીતિના પાત્રનેજ પલુની પ્રતિમારૂપે નિહાળે છે. એ મસ્ત ફકીર એવો તો નિડર હોય છે કે પોતાના પ્રીતિપાત્રને-પોતાની માશુકને મળવા-લેટવાના આહ્વાદમાં વર્ષો, ધામ, ઠંડ કે મેઘલી અંધારી રાત્રીમાં, અડવાણે પગે અટતાં સર્પ વિંછુ કશાના ભયને લેખવતો નથી, ત્યાં તુચ્છ સેવ્ય સેવકની મર્યાદાનો સંકેત પણ નથી, પ્રેમી પોતાની સનમને પોતાની માલિક અને પોતાને તેણીની જ જૂતીનો નોકર સમજે છે. હાથ પગ

છતાં તે પ્રેમી લૂલો છે-પંગુ છે, ચસ્મ છતાં આંધળો છે, હાથપગ તેના માશુક અને માશુકનાજ દગ ચસ્મથીજ તે દેખે છે-નિહાળે છે. અર્થાત્ એટલું બધું તેમાં પ્રબળ બંધન, પ્રબળ રાગ તેને હોય છે કે દેહોના વ્યવહારોનો પોતે સ્વતંત્ર ચાલસ રહેતોજ તથી. બધાજ પરાધીન-પોતાના પ્રીતિપાત્રનેજ સ્વાધીન બની રહે છે, જળથી વિખૂટા મીનની પેઠે પોતાની હયાતિ પણ પ્રીતિપાત્રના વિયોગે એ પ્રેમી જોતો નથી. ચારિત્રવિજય પ્રેમીની આ દશા નિહાળે છે.

જ્યાં વફાદારી રહે છે ત્યાં પ્રેમ રહે છે; એવફાઈ પ્રેમ રહિતપણાની પરિણતિ છે. આપણે ત્યારેજ પોતાનાથી વફાદાર રહી શકીએ છીએ, જ્યારે આપણું પ્રેમીથી અનતિરિક્ત-અપૃથક્ત્વ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રેમીમાંજ ઓતપ્રોત બની જઈ પોતાના સ્વત્વને વીલાવી દઈએ છીએ. પોતાને એવફા બન્યો કોઈને ક્યારે સાંભળ્યો છે ? પ્રેમીઓ દેહથી જૂદા છતાં પણ અદ્વિતિયજ, ઓતપ્રોતજ, નિજમયજ, એક બીજના ચાલક, નહિ કે સ્વતંત્ર ચાલક બની રહે છે. આ પ્રમાણે બાહ્યાભ્યંતર પ્રેમીની ઇંદ્રિયો પોતાના પ્રેમીને આધીન બની જતાં તે ઇંદ્રિયો સ્વતંત્ર કાંઈ પણ ક્રિયા કરી શકતી નથી અને તેમ હોતાં તેઓને અન્ય વિકારનાં સાધનો તરફ આકર્ષવાનો અવકાશ રહેતો નથી, અને

એવો પ્રેમી પોતાના પ્રેમી શિવાય અન્યવિશ્વમાં રહેલા લાલચના વિષયોથી સદા વિરકત રહે છે; તેને એક દેશીય મુક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ થયેલી હોય છે. આખો વિશ્વ ખરા વિરકતની માફક પોતાની દાષ્ટમાં જૂઠો ઠરી ગયો હોય છે. વિરકતથી જો કોઈ વાતે તે ઉતરતો હોય તો માત્ર એક પગથીયું; તે પોતાની મુક્તિના માર્ગથી નીચો પોતાની પ્રીતિપાત્રથી અનુરકતપણાના બંધનને લીધે છે, તેજ છે; એ બંધન ઉપરથી રાગ-પ્રેમ ઉઠાવી લીધો અને પ્રભુમાં સ્થાપ્યો કે તે મુકતજ છે; તેની મુક્તિમાં એટલોજ વિલંબ છે. તેનો તે રાગ-તે આસક્તિ ઉઠી જાય છે, અને તે એથીજ કે તેની પોતાના બંધનમાં અત્યંત પરિણામી પ્રવૃત્તિ હોય છે; તેણે બંધન માત્રમાં અભાવ આણી એકજ એ બંધનમાં આસક્તિ જોડી હોય છે. આસક્તિનું પ્રત્યેક નાનું નાનું એ બંધન પણ મનથી તોડી શકાતું નથી, તેવાં અસંખ્ય કહીએ કે સર્વ બંધન તોડવાનું જેણે સામર્થ્ય-પરાક્રમ કયું છે તે એક ગમે તેવા પ્રબળ બંધનને પણ તોડી શકવા સશક્ત બની શકે છે; આપણા એ પ્રેમીની તેના બંધનમાંની અત્યંત પરિણામિ પ્રવૃત્તિ તેના મોક્ષમાં પણ ઉપયોગ આપે છે. મૂષળધાર વૃષ્ટિ પડતી હોય તો આપણા કાર્યના વેગને રોકી, લક્ષિત સ્થળે જવાની પ્રવૃત્તિને અટકાવી, આપણે ક્ષણેક ઉભા

રહીએ છીએ. કયાંક પ્રયાણ કરવું હોય તો મેઘલી તમરા ઇત્યાદિના શોર જોરથી ગાજી રહેલી અને ઉડીને ખાવા આવતી રાત્રીમાં આપણે તે કરતા નથી, દિવસ થતાં સુધી તેને મુલતવી રાખીએ છીએ; પ્રેમીઓ તેમ કરી શકતા નથી. તેઓ નથી ગણુતા વૃષ્ટિને, નથી ગણુતા ટાઢ તડકાને, ભુખ તૃષા કિંવા ઉંઘને, નથી ગણુતા રાત્રીના ચોર, શત્રુના કે કશાના લયને. વ્યાલ, સર્પ, વિંછિઓના ઉપર પગ મુકતા એ મસ્તો સર્વ લાન શૂન્ય એક પોતાના લક્ષ તરફ પ્રધાવન કરે છે. આવી અત્યંત પરિણામી પ્રવૃત્તિનું આખર એ પરિણામ આવે છે કે ચોમાસાના તોફાન પછી સાગર અને સરિતાઓનાં નીર જેમ પડ્યાં અને પ્રશાંત બની રહે છે, તેમ એ પ્રેમીઓની મસ્તી પણ શાંતિમાં શમી જાય છે. પ્રશાંતની શાંતિ અને નિશાની ખુમારી પછીની શાંતિમાં તફાવત હોય છે. મઘપી નિશાના ઉતાર પછી કાંઈ ઓરજ અત્યંત શાંતિ અનુભવે છે, અને આવી સ્થિતિમાં પોતાની સહુ ભૂલ પ્રેમીને સૂઝે છે. અને જેવી ભૂલવાળી પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્નની અત્યંતતા તેની હોય છે, તેવીજ તેથી અધિક પ્રયત્નની અત્યંતતા પોતાની સુધારણા તરફ ઉઠાવી શકે છે. જે જેવું જોર ચલ સ્વભાવનું—પ્રિયના વિરહે અકળાઈ ઉઠવાનું હોય છે, તેવુંજ નિગ્રહનું જામે છે. જેવી આસકિત પ્રીતિપાત્રમાં પોતાની

હતી તેવીજ આસક્તિ પ્રભુમાં-મોક્ષમાં લાગે છે. જેવો ઉપાસક પોતાની માથુકનો હોય છે, તેવોજ-પ્રભુનો-મુક્તિનો બની જાય છે. મુક્ત બની જાય છે. કોણ સામાન્ય લંપટ-ઉપલકીઓ પ્રેમી, પોતાની એકજ ક્ષણમાં લંપટતા તજવાનું અને પુનઃ લંપટતામાં દ્રષ્ટિ જતાં પોતાના ચક્ષુઓ ફેાડી નાખવાનું શૌર્ય, સૂરદાસ જેવા અસાધારણ લંપટ આદર્શપ્રેમી જેવું બતાવી શકે તેમ છે ! સામાન્ય વિષયાંધોનું લાંપટ્યપ્રેમ પણ સામાન્ય હોય છે, ચલિત હોય છે, હૃદયની સમજણ પણ ચલિત હોય છે; અર્થાત્ અંતરંગ નથી હોતાં, તેવાઓ ક્ષણે વિરાગી પણ બની શકે છે, પુનઃ લાલચ તેમને લંપટતામાં ઘસડી ફેંકી દે છે. “કર્મ સુરા ધર્મ સુરા” એ વાક્ય આપણા અંતરંગ અસામાન્ય મસ્ત પ્રેમીઓએજ પ્રચલિત કર્યું છે. સામાન્યોનું તો કર્મ પણ મંદ છે, ધર્મ પણ મંદ છે, આથીજ તેઓ બેચ બાબુથી લટકે છે. તેઓ આસક્તિ કિંવા વિરાગ બન્નેને વિકારના રૂપમાંજ અનુભવે છે, અર્થાત્ તેમનાં મન ક્ષેત્રમાં તે અંતરંગ જામતાં નથી. માટીના ઢેફા જેવું તેમનું મન ગમે તે જળથી ભીંજાય છે. આવા ઉપલકીઓનો ભવોભવ મુક્ત થવા વારો નથી. શુભ કર્મો ક્ષણેક ઉદયમાં આવે છે, પુનઃ લાલચમાં વિચલિત બની ખપાવી દે છે. આપણી

ઉભયબ્રહ્મ સ્થિતિમાં વિશેષ આજ કારણ હેતુભૂત છે. આપણે મોક્ષને પુકારીએ છીએ, પણ આપણી પ્રવૃત્તિ મોક્ષ તરફ પણ બળવત્તર નથી, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષની વચમાં અટવાયાજ કરીએ છીએ, જન્મીએ છીએ અને મરી જઈએ છીએ. એ વિધિ બંધ અને મોક્ષનો આરો ક્યારેય પણ આવતોજ નથી. આપણે બંધ કિંવા મોક્ષને માથા સાટે કરી લેતા નથી, બંધનમાં પણ રહેતા નથી. બંધાતા નથી, મોક્ષ માટે પણ મચતા નથી, બધુંય ઉપલકીયુંજ કરીએ છીએ તેનું પરિણામ પણ ઉપલકીયું કિંવા નહિવત્જ હોય છે.

પ્રેમના વિભાગ હોતા નથી, તે આદર્શરૂપ એકજ હોય છે; તેથી અન્ય તો વિકારજ છે.

આપણને જે બંધનું કારણ, તેજ મોક્ષનું કારણ. તે બંધન જેટલું બળવત્તર તેટલી તેથી સત્વર મુક્તિ. અંતરંગ પ્રેમીઓમાં તેવું બંધન બળવત્તર રહે છે અને તેથીજ તે સત્વર તરી મુક્ત બને છે. ઉપલકીઆપણુંજ મુક્તિમાં બાધક થાય છે. એ વીગેરે યથાશક્ય સિદ્ધ કરી ગયા. હવે પ્રથમના સમજણને ખાતર પાડેલા પ્રેમના વિભાગો તરફ લક્ષ કરીએ. તેમાંનો કયો પ્રેમ મુક્તિનો સાધક છે તે તપાસી પ્રથમ આપણે કહ્યા મુજબ આદર્શ

પ્રેમને અવલોકીએ. જો કે પ્રકારાંતરે અર્થાત્ આશક માશુકના પ્રેમના પ્રતિપાદનમાં તેનું કેવું સ્વરૂપ હોય છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરી ગયા છીએ, પણ આપણે પ્રેમની જાળમાં—તેના પ્રતિપાદનમાં આશુક માશુકના વ્યવહાર સાંભળવા જાણવા કરતાં, દંપત્તિઓનો શુદ્ધ પ્રેમ શુદ્ધ વ્યવહારનું પ્રતિપાદન સાંભળવા વિશેષ ઈચ્છીએ છીએ. વ્યવહારની દૃષ્ટિમાં યદ્યપિ તે પ્રેમ આદર્શ છે, આત્મિક છે, અને યદ્યપિ એકદેશીય છે, તે છતાં તે પર-કીય હોઈ તેનું કથન શ્રવણ ગર્હિત લાગે છે; આપણે પણ આદર્શ પ્રેમમાં દંપતીના વ્યવહારનેજ પ્રધાન માનશું. જે પ્રેમ આત્મિક છે, અંતરંગ છે, એકદેશીય છે તે આદર્શ પ્રેમ કહેવાય છે. આવા પ્રેમીઓ આદર્શ પ્રેમીઓ, આદર્શ યુગલો, આદર્શ દંપતિઓ ઇત્યાદી નામોથી ઓળખાય છે. નળ અને દમયંતી, રામ અને સીતા, નેમનાથ અને રાજુલ ઇત્યાદિ યુગલોનો, આદર્શ યુગલોમાં સમાવેશ થાય છે. એ આદર્શ યુગલોનો પ્રેમ એકજ સતત અસ્ખલિત પોતાની પ્રિયા—પ્રિયતમની તરફજ વહે છે, પ્રિયા પ્રિયતમને, પ્રિયતમ પ્રિયાને આત્માના—હૃદયના અસાધારણ પ્રેમથી ચાહે છે, એકબીજાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી રહે છે. એકબીજાથી વિખુટા પડ્યે પ્રાણો તજવાની અણી ઉપર આવી જાય છે, અને

અવશ્ય વિચ્છેદ નથી મટતો, સંયોગ નથી સધાતો તો
મરી પણ જાય છે. જેની હૃદય અને મનની સાથે ગાંઠ
પડી નથી જતી તે પ્રેમજ નથી; કિંચ—

- પરે નહિ ગાંઠિ હિયે મન સાથ,
ન પ્રેમ ઉસી ઉચરે મતિનાથ;
ખરે બિહુરે પર જાય રહ્યો,
નહિ પ્રેમ ઉસી પરબીન કહ્યો. ૧
- યહ નહીકી રીત હમે નિરખી,
નિજ નહિ હજુર ચહે હરખી;
બલભૈતગિની ઉનકું ભજીહૈ,
નહિ નેહિકો સંગ કલી તજીહૈ. ૨
- યહ સાંસથી દેહ સનેહ દિખો,
ઉખર્યો દમતો મુરદો પરખો;
જલસોં પુનિ મીન સનેહ જુડયો,
મરી જાત ન જામત હૈ બિહુડયો. ૩
- પુનિ જાનહુ નહિ જુરાફકી જોરી,
જીતે લગી સંગ સકૈ નહિ છોરી;
ઉભે ધંક સાથ ભુવિ જનમે,
પુનિ એકહી સાથ મરી બિરમે. ૪
- જનકો બીન ભૈત દુજો પ્રતિકાર,
બિજોગ કાયે નહિ પ્રેમ બિકાર;

જ્યુ'હિ ખસૂ કટે વિઘટે નહિ પોત.

ત્યું પ્રેમ ન ત્યાગે બહુ દુર હોત.

૫

ભાવાર્થ—જેની ગ્રંથી હૃદય અને મન સાથે પડતી નથી. અર્થાત્ જે હૃદય અને મનથી પોષાતો નથી તે પ્રેમજ નથી, પ્રેમીથી વિષ્ણુતાં વિચ્છેદ થતાં પણ જ્યાં જીવનની સ્થિતિ છે તેને પ્રવિણો-પ્રમીઓ પ્રેમ વ્યવહર-તા-ઓળખતા નથી. નેહી જે પ્રેમીઓ તેનો એક આ અચળ નેમ છે કે તેઓ નિરંતર પોતાના પ્રેમીને પાસે જ-નજરની સમીપેજ ઇચ્છે; પ્રેમીઓ મોતને શ્રેષ્ઠ ગણી તેને ભજશે-અંગીકાર કરશે, પણ પ્રેમીના વિયોગે જીવનને રાખી વિયોગ સહી શકશે નહિ. આ દેહ અર્થાત્ શરીર તેનો શ્વાસ-પ્રાણોની સાથે ખરો પ્રેમ છે, તે દમ ઊખડી ગયો-ચાલ્યો ગયો કે એ પણ મુડકુંજ બની રહેવાનો; જળથી મીનનો-માછલાનો સ્નેહછે તેનો વિછોડ થયો કે તુરત મરી જશે, જીવનને ધારી શકશે નહિ. વળી ખરા પ્રેમી તો જુરાક પક્ષિની જોડી છે કે જીવતાં સુધી સંગ છોડતાંજ નથી. ઉભય એકજ સાથે (સંલગ્ન) ભૂમિ ઉપર જન્મે છે અને સાથેજ મરી અળપાય છે. પ્રેમીનો વિયોગ થયે જેના જીવિતનો અંત નથી, પ્રેમી વિષ્ણુ પડયે જે જીવિતને ધારણ કરી રહે છે, તેનો પ્રેમ તે ખરો પ્રેમ નથી, માત્ર એ તો ઈંદ્રિઓની ઇચ્છાઓને-

વિકારોને પોષનારો શરીર સંબંધ છે. વસ્ત્ર ફાટે પણ પોત જે રંગ પાકો તે ઉપટતો નથી, તેમ સ્નેહીના વિ-
યોગે શરીર તણ શકાય પણ પ્રેમ તણ શકાતો નથી
એતુંજ નામ પ્રેમ છે. શિવાય તો પ્રેમના પવિત્ર નામને
વગોવવા તુલ્ય આ લેખક માને છે.

આવા આદર્શ પ્રેમીઓનો પ્રેમ જે દિશામાં વહ્યો
તે વહ્યો, જામ્યો તે જામ્યો, જે કદીજ ઉખડવાનો નહિ.
કિંવા ઘટવાનો નહિ, તે એકજ અવિચ્છિન્ન રહેવાનો,
કેન્દ્રગામીજ રહેવાનો. અનેક કિંવા નોખે નોખે સ્થાને
પ્રોક્ષ્મૂત નહિ થવાનો, એવો પ્રેમ એ તો વિકાર છે, એ
વિકારને તો લાંપટો પોષે છે, કામુકોજ શરીરના ઇંદ્રિ-
ઓના વિકારજન્ય પ્રેમના ઉપાસક હોય છે. લાંપટો આજ
એકમાં સુંદરતા નિહાળી પ્રીતિ સજે છે, કાલે બીજું
ચડિયાતું સૌન્દર્ય નિહાળતાં પહેલાંને તણ અન્યથી
લપટાય છે. ખરા પ્રેમીઓ-આત્મિક પ્રેમીઓ પોતાના
આત્માથી વસેલાં પ્રિયા કે પ્રિયતમ એકનેજ સુંદર, એ-
કનેજ શ્રેષ્ઠ, એકનેજ સુશીલ, એકનેજ શુરવીર, એક-
નેજ સર્વ કાંઈ, દુકામાં સર્વસ્વ માને છે. અને તેથી
અતિરિકત સુરૂપને પણ કુરૂપ, દિવ્યને પણ અદિવ્ય,
શ્રેષ્ઠને પણ નેષ્ઠ, સુશીલને પણ દુશીલ, શુરવીરને પણ
કાયર નિહાળે છે. પ્રેમીથી અતિરિકત અન્યમાં નિરાદાર

વિના તેના પ્રેમમાં જોઈએ તેવી સ્થિતિ રહેવી અસંભવિત છે. આવા પ્રેમીઓ-પુરૂષો વિશ્વ બધો પુરૂષમય અર્થાત્ પોતાની પ્રિયતમાથી ભિન્ન-અતિરિક્ત નારીઓની સ્થિતિ હયાતિથી રહિત નિહાળે છે. સ્ત્રી-વદ્ધલા પોતાના વદ્ધભથી વિશ્વના તમામ પુરૂષ વર્ગને પુરૂષત્વથી રહિત કલબ-ન-પુંસકો વ્યંડળોજ કિંવા નિજના સ્વરૂપે અર્થાત્ નારીમય જ નિહાળે છે. પ્રેમીઓ પ્રિયતમા કિંવા પતિ, પોતપોતાથી ભિન્ન જાતિરૂપે કોઈને પેખતાંજ નથી. એટલે કે પતિ પત્નિમાં સમસ્ત નારી જાતનો વિલય કરે છે, પત્નિ પતિમાંજ બધી પુરૂષ સંસ્થાનો વિલય કરે છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સ્ત્રીની દૃષ્ટિમાં સ્વામી વિના અપર કોઈ પુરૂષજ નથી, સ્વામીની દૃષ્ટિમાં પોતાની સ્ત્રી વિના અપર કોઈ સ્ત્રીજ નથી. સંસાર મનુષ્યોથી વસ્યો છે, વ્યવહાર મનુષ્યો વડે કરીનેજ છે. મનુષ્યોથીજ વિશેષ કરી વ્યવહારીને વ્યવહારવાનું છે, તેથી તેમનાથી બોલવા, ચાલવા વ્યવહારવા માટે જુદાં જુદાં નામનું-વ્યવહારનું પૃથક્ત્વ અંગીકાર કરવું પડે છે; તેથી બાઈઓ, બહેનો, માતાઓ; ભાઈઓ, પિતાઓ ઇત્યાદિ સ્વામી ભાવનો સ્ત્રી ભાવનો પરિચય અને ઝોળખાણ બન્યાં રહેવા તેવા જુદાં જુદાં નામો વ્યવહારાયાં છે, પૃથક ધર્મ, પૃથક વ્યવહાર નિયોજાયો છે, અને તે તે પ્રત્યેકને અનુકુળ ધર્મ પ્રમાણે

વર્તવાનો વિવેક સમારોપિત કરવામાં આવ્યો છે. વિશુદ્ધ વ્યવહાર, વિશુદ્ધ પ્રેમ વિના સંભવતોજ નથી, અને આપણે નિહાળીએ છીએ કે કેટલાક પ્રેમની પિછાણ રહિત લાંપટ કામુકોમાં જેની સાથે ન શોભે, ન ઘટે તેવા ગર્હિત વ્યવહારો સેવવામાં આવે છે. ગમે તેમાં યથેચ્છ વિપરીત આચરણ સેવાતું જોવામાં આવે છે. ધર્મ માત્રનો પાયો શીલ છે. ધર્મના અનુષ્ઠાનનો ફલિતાર્થ શીલ આ પ્રેમથીજ હૈયાતી ધરાવે છે. આ પ્રેમથીજ પ્રાણાંત સંકષ્ટો પડતાં છતાં પણ પુરૂષોએ-પત્નિઓએ પોતાના શીલનું સંરક્ષણ કર્યું છે; આ પ્રેમથીજ સ્વામીભક્ત પતિભક્ત પ્રમદાઓએ પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીના પરલોકગમને જ્યાં વૃક્ષ ત્યાં છાયા, જ્યાં બ્રહ્મ ત્યાં તેની માયા, જ્યાં જીવિતનાથ ત્યાં જાયા, એ નિયમનો સ્વીકાર કરી તેને માન આપી સંસારની, સગાંની, સહોદરની, સંતાનોની માયા અને મમતાનો ત્યાગ કરી, સતીત્વને પ્રકટાવી, તેઓની સાથે ચિતા પ્રવેશ કરી સહગમન કર્યું છે. આ પ્રેમથીજ પ્રિયતમાના વિયોગે પ્રેમાળ પતિઓએ હૃદયછિન્ન આકંઠ-રૂદન કર્યું છે. સ્થાવર જંગમ માત્રને પોતાના સકરૂણ રૂદના-લાપથી દયામાં-કરૂણામાં દ્રવીભૂત કર્યો છે. પીગળાવી દીધાં છે. મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, પશુઓ, વનો, વૃક્ષો, લતાઓ, પર્વતોને રૂદનથી ગળવી મૂક્યાં છે. આ-

કંદના આકોશથી ગદ્ગદ ગીરાથી સ્થંભિત-કંપિત કર્યો છે, દયાથી-કરુણાથી ડોલાવ્યાં છે. (આના પુરાવામાં-સાખીતીમાં રઘુવંશમાં અજવિલાપ સુપ્રસિદ્ધ છે.) પ્રિયા વિના વિશ્વને શુન્ય સમજી આત્મવિસર્જન કરી જીવિતનો છેડો આણ્યો છે, કિંવા નિરાસકત વિરકતની જેમ શુન્યતામાંજ આખી જીંદગીને ગાળી છે; કેટલાંક પ્રેમી યુગ-લોએ ભવાંતરના-આત્માનાં પ્રેમીના સંયોગ માટે બીજાથી નફરત બતાવી છે, કૌમારવ્રત ધારણ કરેલ છે, પોતાના આત્માના પ્રેમી શિવાય બીજાને પસંદ કર્યો નથી. તે તે પ્રાપ્ત થયેજ તેમને વર્ચાં છે. આવો આદર્શ પ્રેમ, આવો અંતરંગ પ્રેમ, આવો આત્મિક પ્રેમ, આવો વિભાગ રહિત અર્થાત સ્થાને સ્થાને રૂચિ-આસક્તિ નહિ સમજનારો-એકદેશીય પ્રેમ, એજ ખરો અધ્યાત્મ પ્રેમ છે. અને એ પ્રેમજ મુક્તિનો સાધક છે.

ગૃહસ્થાશ્રમને જે સર્વ આશ્રમનું શિરોમણી, વિના ત્યાગ, વિના યોગ, વિના તપશ્ચર્યાની પ્રવૃત્તિ, જે મુક્તિનું સાધક માનવામાં આવ્યું છે, તે સકારણ છે, નિરર્થક અમથુંજ તેમ માનવામાં આવ્યું નથી. તેમાં વિકૃત પ્રેમનો ત્યાગ છે. ગૃહિ ગૃહિણીથી, ગૃહિણી ગૃહિથી, કિંવા પતિ પત્નિથી, પત્નિ પતિથી, આત્મસંતુષ્ટ રહે છે, કૃતકૃત્ય રહે છે; તેમનો ઈષ્ટથીજ પ્રેમનો યોગ બન્યો રહે છે.

પતિના આરાધનાર્થ-અનુરંજનાર્થ પતિ પ્રાણ કે પિંડ કશાની પરવા કરતી નથી. પ્રાણાંત કષ્ટો સહીને પણ અનુકુળ સેવાથી-પરિચર્યાથી પોતાના હૃદયેશ્વરને પ્રસન્ન રાખે છે, પતિ તેનું લાલનપાલન કરે છે, ઈત્યાદિ તેમાં પ્રેમના ઉપચારો ઉગ્ર તપશ્ચર્યા છે. અતિથિ સત્કાર જેવો ઉત્તમ યોગ પણ ગૃહિણીનેજ સાંપડ્યો છે, અને તેથીજ તે મુક્તિનું સાધક છે. ગૃહિણી ? ગૃહિણીઓ ? આવો ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતાં તમારે મુક્તિને માટે, આત્મિક કલ્યાણ-આત્માના ઉદ્ધારને માટે; નથી તો યોગની અગત્ય, નથી તો તપશ્ચર્યાની અગત્ય, નથી ત્યાગની અગત્ય કે નથી વિરાગની અગત્ય. તમે એ સહુના આધારભૂત પ્રેમના યોગથી, પ્રેમની તપશ્ચર્યાથી પોતાના અનુસંગી વિના અન્યમાં પ્રીતિ-વિકારના ત્યાગ-રહિતપણાથી-વિરકતપણાથી સ્વયમેવ મોક્ષનાજ માર્ગ ઉપર છો.—

જ્ઞાનસ્યૈવ માહાત્મ્યં વૈરાગ્ય સ્યૈવ વા પુનઃ ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મ મુંજાનોઽપિ ન બદ્યતે ॥

ભાવાર્થ—આ તે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે કે વૈરાગ્યનું કે કોઈ કર્મથી, કર્મને ભોગવતાં છતાં પણ બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉક્ત સુભાષિત જ્ઞાનીઓએ-અનુભવીઓએ ગૃહિણીની સ્થિતિને લક્ષીનેજ ઉચાર્યું છે. ગૃહિણી !

સ્રી પતિમાં સુખ દેહના વિલાસાદિક કર્મોથી કર્મને લો-
ગવતાં છતાં, પણ તે ગૃહસ્થ ધર્મના યથાર્થ પરિપા-
લનવડે તેના બંધનને પ્રાપ્ત થતા નથી, અને મુક્તિના-
મોક્ષના માત્ર અધિકારીજ રહે છે. પોતાને પ્રાપ્ત ધર્મના
યથાર્થ પાલનનુંજ આ માહાત્મ્ય છે. તે જ્ઞાનનું કિંવા
વૈરાગ્યનું કશાનુંજ માહાત્મ્ય નથી, અને ખરું કહીએ તો
યથાર્થ ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરનારા ગૃહિઓ જ્ઞાની અને
વિરક્તજ છે. વિચાર એ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. ખરા ગૃહિ-
ઓમાં દાંપત્ય કર્તવ્યના વિચાર રૂપે જ્ઞાન, અને પોતાને
દાંપત્ય વ્યવહારમાં મળેલાં શરીરો શિવાય અન્યમાં આ-
સક્તિના ત્યાગરૂપે વૈરાગ્ય ઉભય રહેલાં છે, અને આથીજ
તે જ્ઞાની અને વિરક્ત હોઈ મોક્ષને-મુક્તિને પાત્ર છે.
યદિવા કેવળ પ્રાથમિક કર્મના અભાવે મુક્તિ-મોક્ષ હોય
તો જ્ઞાનીઓનો વિચાર, વિરક્તોનો વૈરાગ્ય એ કર્મ નથી
તો બીજું શું છે? એ પણ કર્મોજ છે. પ્રત્યેક સ્થિતિનાં
આશ્રમના ધર્મો વ્યવહારના રૂપે સ્થુળ કિંવા સૂક્ષ્મરૂપે
કર્મ તો તેમાં રહ્યુંજ છે. કેવળ કર્મોભાવ તો ત્યારેજ
થાય છે કે જ્યારે જીવ મુક્ત બને છે, મુક્તિની પ્રાપ્તિ
પર્યંત તો કર્મ રહેલુંજ છે, પછી તે જ્ઞાનીઓના વિચાર
રૂપે હો, વિરક્તોના ત્યાગ રૂપે હો, તપસ્વીઓના તપરૂપે
હો, ભક્તોની ભક્તિ રૂપે હો કિંવા ગૃહસ્થોના દાંપત્ય

વ્યવહાર રૂપે હો, પોતપોતાને પ્રાપ્ત ધર્મોનું-કર્તવ્યનું
 યથાર્થ પાલન એ કર્મ છતાં અકર્મ-કર્મરહિતપણું જ છે.
 જો એમ ન હોય તો જ્ઞાનીઓ સ્વસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં
 ત્યાગીઓ ત્યાગના ધર્મોનો અંગીકાર કરતાં, પણ કર્મથી
 લેપાવા જોઈએ. એ પણ તેટલું કર્મ આચરે છે. ભાઈઓ !
 તેનું રહસ્ય એ નથી. એનું રહસ્ય આ છે કે તદ્દત્ત વિ-
 ષયક જે વિધિ અને નિષેધના જ્ઞાન રહિત કર્મરૂપે જે
 અકર્મ-વિરુદ્ધ કર્મ તેને બંધનનું કારણ માન્યું છે. સ્પષ્ટજ
 છે કે સ્વસ્વરૂપના વિચારમાં ભ્રાંતિ રૂપ વિચારને આદર
 આપે અર્થાત જ્ઞાની ભૂલે, વિરક્ત ત્યાગી ત્યાગની સ્થિતિને
 તેને ઉચિત કર્મોને ચુકે તો, યદ્યપિ તે જ્ઞાની અને વિરક્ત
 છતાં ઉલટાં બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ ગૃહિઓ
 પોતાના ગૃહસ્થ ધર્મને-દાંપત્ય શુદ્ધ વ્યવહારને ચુકે,
 એક બીજા પ્રત્યે વક્ષાદાર રહેવા, અને અન્યથી નિરાસક્ત
 ભોગની વાંચ્છા રહિતપણાના ત્યાગરૂપ કર્મ; અર્થાત અ-
 કર્મ એટલે કે ગૃહસ્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મને કરે તો તે
 બંધનનેજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જ્ઞાનીઓ અનુભવીઓ આ-
 પણ જેવા અદ્ય મતિવાળા નથી હોતા કે કર્મના નિ-
 યમમાં, તેના સંકેતમાં એટલું બધું અજ્ઞાન-જ્ઞાન રહિત-
 પણ બતાવે. અને “ એ તે જ્ઞાનનું કિંવા વૈરાગ્યનું મા-
 હાત્મ્ય છે કે શું ? ” તેવી શંકાના ગુચવાડામાં પડે.

તેઓએ પ્રશ્ન રૂપે એ સુભાષિત ઘડી-ઉપજાવી તમને પ્ર-
 બોધ્યાં છે કે ભાઈઓ ! ગૃહીઓ ! તમારા જેવા કેાણ
 ભાગ્યશાળી છે કે જે સ્થિતિ અર્થાત અંધરહિતપણું
 જ્ઞાનનું કિંવા વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય છે, જેના માટે અમારે
 વિચારની-ત્યાગની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવું પડે છે, તેને તમે
 સદ્ગુરૂએ સતશાસ્ત્રે, વ્યવહારે બતાવેલા સામાન્ય નિય-
 મોનેજ અંગીકાર કરી-પાળી તે પ્રમાણે વર્તી સુલભતાથી
 પ્રાપ્ત કરી શકો છો. અમારી પેઠે તમારે વિચારની કિંવા
 ત્યાગ અને તેની કષ્ટપરંપરાવાળા ધર્મોની કાંઈજ ખટપ-
 ટમાં પડવાનું નથી, તમારે વિચારને માટે મતિને શ્રમ
 આપવાનો નથી, ત્યાગના વિષમ નિયમોનું કષ્ટ સહવાનું
 ઉઠાવવાનું નથી. તમારા માટે જ્ઞાનિઓ-અનુભવિઓ એ
 બધું કરતા ગયા છે, તેમના બોધેલા માર્ગે તમારે માત્ર
 વર્તવાનું છે, અને તે પણ કષ્ટરહિત બની શકે તેવા,
 અણુગમતા નહિ પણ મનને રૂચે તેવા છે. તમને તેઓએ
 ગૃહ બાંધી બેસવાની છૂટ આપી છે, પરણવાની બ્રહ્મચર્ય
 ધર્મ પાળી ન શકો માટે પતિ પત્નિ કરવાની છૂટ આપી
 છે, નિયમિત રીતે પોતાને પ્રાપ્ત સ્વામી કિંવા સ્ત્રીની
 સાથે ભોગવિલાસાદિક દેહના સુખોની પણ છૂટ આપી
 છે. આથી અધિક પછી તમારે શું જોઈએ ? અને આથી
 સુલભ નિયમ પણ કેવા હોય ? એટલું પણ તમે ન પાળી

શકે. છૂટમાં વિશેષ છૂટ લઈ દેહના-ઈંદ્રિયોના સુખમાં અત્યંત આસક્ત બની જઈ ઉન્માર્ગે વહન કરે, પરસ્પર પતિપત્નિએ પાળવો જોઈતો ધર્મ લોપે તો, તમે મોક્ષના નહિ પણ બંધનનાજ અધિકારી છો, મણિ નહિ પણ મેશનાજ ગ્રાહક છો, સુખ નહિ પણ દુઃખનાજ અભિલાષી છો. અમે જ્ઞાનીઓ-ત્યાગીઓ કેવી કષ્ટ પરંપરા સહીએ છીએ, તમારે તેમાંનું કશુંજ સહવાનું નથી. બેઠાબેઠાજ એજેસેજે બંધન રહિત થવાનું છે. અમારી સ્થિતિ જોતાં તમને સુખની-સરલતાની પરંપરા છે. તેનો ઉપયોગ ન સેવો અને પ્રાપ્ત સુખમાં પણ ઓછપ-ન્યૂનતા-ખામી નિહાળો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે આંખો છતાં પણ આંધળા છો, મતિ છતાં પણ મૂઢ છો, જ્ઞાન છતાં પણ જ્ઞાન રહિત ગમારો છો, વિવેક છતાં પણ વિવેક રહિત પશુઓ છો.

ગૃહિઓ ! આવા મોક્ષના સાધક ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમનું યથાર્થ પાલન કરો, વિકાર નહિ પણ પ્રેમને લજો, શરીરમાં નહિ પણ સ્વરૂપમાં-આત્મામાં પ્રીતિ સજો, આત્મામાં-આત્માના ગુણોમાં અનંત સૌંદર્ય, અનંત તૃપ્તિ રહેલી છે. તમે શરીરમાં સૌંદર્ય, શરીર વ્યવહારોમાંજ સુખ અને તૃપ્તિના ભૂલાવામાં પડ્યા છો, તમે આત્મિક પ્રીતિને અનુભવવા તેનું સૌંદર્ય, તેનું સુખ, તેની

તૃપ્તિ અનુભવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. તે અનુભવ્યાં નથી, અને તેથીજ શરીરમાં પ્રીતિને સજીવે બેઠા છે, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિકારોને ધોષી રહ્યા છે, પ્રયત્ન કરે અને તે અનુભવે. પ્રીતિનો-પ્રેમનો સ્વસ્વરૂપમાં ઉપયોગ એજ ફલિતાર્થ છે. નહિ કે દેહમાં. કિંચ:—

માલિની વૃત.

જરૂર પ્રીતિ સજે છે, દેહમાં કામ અંધ,
સ્વરૂપ થકી રહે છે, શ્રેષ્ઠનો રે સંબંધ;
ગણતી ન કદી પ્રેમે, નેમનો દેહ નેમ,
તજ્યુ' જગ નિજ નેમે, રાજ્યલે કીધુ' તેમ. ૧

યદિ શરીરજ હોયે, જો સંબંધે પ્રમુખ,
મળતુંજ કદી હોયે, નિત્ય એનાથી સુખ,
કયમ નથી સુખ થાતું, બોલીએ સ્નાન લાગે,
જરીકે સ્પર્શી જાતાં, ચેતને પિંડ ત્યાગે. ૨

સુખ ગણી બહુ જેને, સોડમાં લેધ સૂતા,
નિરખી રજ ભરાણી, પાંપણે નિજ લૂતા,
પ્રિયતમ વપુ એવું; પ્રાણથી મુક્ત થાતાં,
બહુ જન નિરખ્યું છે, વાયસે ફાલી ખાતાં. ૩

તદપિ કયમ જણાએ, એ થકી લગ્ન પ્રાંતિ,
નથી વિલય જણાયે, ત્યાં સુધી પ્રેમ બ્રાંતિ;

મરીજ અળગું થાયે, આયુની દારી ખૂટે,
નિજ ચુક નિરખાયે, મોહનાં ચશ્મ ફૂટે.

૪

મુરખ સમજીનું છે, અંતિમ જ્ઞાન એક,
સમજી કરી લીએ છે, પ્રાયશાદે વિવેક;
મુરખ હૃદય ભ્રાંતિ, મોહમધ્યે પડે છે,
પ્રથમ થવું જ જોઈએ, જ્ઞાન છેડે જડે છે.

૫

ભાવાર્થ—કામુકો, વિષયાંધોનીજ પ્રીતિ શારીરિક અર્થાત દૈહિક હોય છે, શરીરનાજ ઉપલોગમા તેને તુષ્ટિ સમજતાં તેના પ્રેમની સ્થિતિ એટલામાંજ અર્થાત શરીરમાંજ રહે છે. શ્રેષ્ઠો—આદર્શ પ્રેમીઓ—આત્મિક પ્રેમીઓનો વિહાર—પ્રેમોપચાર આત્મિકજ હોય છે, રાજીલનો નેમનાથ પ્રત્યેનો પ્રેમ આત્મિક પ્રેમ હતો, દૈહિક નહિ હતો; તો નેમનાથે સંસાર તજી ત્યાગ અંગીકાર કર્યો, તેણે પણ ત્યાગ અંગીકાર કર્યો. જે શારીરિક તેનો પ્રેમ હોત તો, ઉપલોગના સુખની લાલચ તે મૂકી શકત નહિ, અને નેમનાથને ભૂલી ખીજીને વરત-પરણત; પણ નહિ, તેણે તો બાહ્ય ઉપલોગઈંદ્રિઓની પણ ચેષ્ટાવાળી કામુકોની—વિષયાંધોની સ્થિતિને ધિક્કારી છે; નેમનાથનો નાનો ભાઈ રથનેમી તે રાજીલના શરીર ઉપર, તેના રૂપ ઉપર મોહિત હતો, તેનાથી શરીર સંબંધનો ઐચ્છિક હતો, પણ આપણી નેમનાથના આત્માની પ્રેમીએ—મસ્ત યોગિનીએ તેને ધિકારી—તિરસ્કારી

કાઢ્યો હતો. વિકારીઓ ? પ્રેમના વિષયમાં જો શરીરનો સંબંધજ મુખ્ય હોય, એથીજ ખરા પ્રેમનું અને નિત્યનું સુખ મળતું હોય તો, એ શરીરને ચૈતન્ય-આત્મા છોડી ચાલ્યો ગયે પછી કેમ જણાતું નથી ? અને ઉલટા તેને જરાક સ્પર્શો જતાં સ્નાન લાગે, અલડાઈએ એમ બોલો છો ? તમારી એ પ્રવૃત્તિ પણ જણાવી આપે છે કે પ્રીતિનો-પ્રેમનો શરીર સાથે દાવો નથીજ; પણ આત્માની સંગે છે, અને તેની સંગે એ પ્રીતિ-એ પ્રેમ પણ સિધાવી જાય છે. એ દેહમાંજ પ્રેમનો દાવો હોય તો જેને ઉમર પર્યંત સોડમાં લઈને વ્યવહરતા-સૂતા એવું માશુકનું શરીર પ્રાણોથી મુક્ત થતાં એ આશકોએજ ખાળી ભસ્મ કીધું છે, કિંવા વાયસ, ગીધ, શૃંગાલોએ ફેલી ખાતાં જોયું છે, ચૈતન્ય રહિત બન્યે ઉપભોગને માટે સંગ્રહી શકાયું નથી, એ પણ બતાવી આપે છે કે પ્રેમ આત્માનો ઉપભોગી છે, શરીરનો નથી. કોઈ કહેશે ત્યારે તેમાં લગની-પ્રીતિ કેમ લાગે છે ? પ્રેમ કેમ જોવામાં આવે છે ? એનો એટલોજ ઉત્તર કે જ્યાં સુધી વિલય જોવામાં તેનો આવ્યો નથી-નિત્ય મનાઈ ગયું છે, ત્યાં એવી પ્રેમની ભ્રાંતિ મનાયેલી છે; જ્યારે એજ મરી અળગું થાય છે ત્યારે તેના વિરહિઓ-વિયોગી આશકો વિચારની-જ્ઞાનની-સમજણની દૃષ્ટિ ઉપર આવે છે, તેમના

મોહના પડળ ટૂટે છે, અને ભાન ઠેકાણે આવે છે. પછીજ તે નશ્વર શરીરના પ્રેમના-પ્રીતિના પણ નશ્વરપણાનો ખ્યાલ લાવે છે. શાશ્વત આત્માથીજ પ્રેમ હોવો જોઈએ, એવો વિવેક કરી શકે છે. મૂર્ખ અને સમજી-વિવેકીનું આ વિધિ તો અંતિમે એકજ જ્ઞાન હોય છે. અર્થાત્ જે સમજણ ઉપર વિવેકી છે, તેજ સમજણ ઉપર મૂર્ખ પણ વહેલો મોહો અનુભવની ઠોકર ખાતાં જન્મ જન્માંતરે પણ આવે છેજ. વિવેકી પ્રાયશઃ આ સમજણની સ્થિતિનો પહેલો વિવેક કરે છે; મૂર્ખ મોહ કિંવા બ્રાંતિમાં પડી જઈ તે વિવેકને ભૂલી જાય છે-વિસારી દે છે, અને આમ થતાં પ્રથમ જે જ્ઞાન થવું આવશ્યક હતું; તે રહી રહીને છેડે-અંતે મળે છે, મૂર્ખ અને સમજી કિંવા આદર્શ પ્રેમીઓ-આત્મિક પ્રેમીઓ અને કામુક-વિષયાંધો, ઇદ્રિ-યોના વિકારોને પોષનારાઓમાં, તેમની સમજણમાં આટલો તફાવત છે. ગૃહિઓ ! નરનારીઓ, આત્મામાંજ પ્રીતિ-સાંદર્ય એ સમસ્તને દેખો. શરીરમાં નિહાળો નહિ. તમને એજ શરીરની પ્રીતિ ઉન્માર્ગ ઉપર ચડાવે છે, ખરા પ્રેમના-મુકિતના પંથથી વિચલિત બનાવે છે; દાંપત્યધર્મશીલ, તમારી પ્રિયા અને પ્રિયતમ તરફની સચ્ચાઈ, વફાદારીની ફરજથી તમને નષ્ટબ્રષ્ટ બનાવે છે. જેનું સ્થિત્યંતર છે, જેનું પરિવર્તન છે, જેને જરા મૃત્યુ, વ્યાધિ

ઉપાધિ લાગેલાં છે, જે મૂત્ર પુરિષ જેવા દુર્ગંધી પદાર્થનું આલય છે, જે અસ્થિ, ચર્મ, રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા, શ્લેષ્મ, કફ, વાત, પિત્ત જેવા ગર્હિત પદાર્થોનું બનેલું છે એવું શરીર પ્રીતિમાં મુખ્ય, લલચાવવામાં સુંદર આકર્ષક કેમજ હોઇ શકે ? આજે તે સુંદર છે. કાલે વ્યાધિ, ઉપાધિ, ચિંતાથી કિંવા કિંચિત્ કાળે વૃદ્ધ વયે કુરૂપ અને ખેડોળ બને છે, તે ઘડીએ તેમાં પ્રીતિ તો શાની ઉપજે ? પણ તેને જોવું એ ગમતું નથી. આપણે તેના સામુંએ જોતા નથી. તે ઘડીએ, તે પ્રત્યે આપણોજ તે નફરતવાળો વ્યવહાર સાબીત કરી આપે છે કે, પ્રીતિમાં એ શરીર મુખ્ય નથી, સુંદર નથી, આકર્ષક નથી. પણ અફસોસ ! આપણે પ્રારંભે તે જ્ઞાન ભૂલી જઇએ છીએ, તેમાં જીવાનીના-તાડણ્યના લોહીના મદમાં પ્રીતિને સજીએ છીએ. આત્મિક પ્રીતિ, આદર્શ પ્રેમ, શીલ ઇત્યાદિને ભૂલી જઇ હૃદયમાંથી દેશવટો દઇએ છીએ, પાપની યાતનામાં પીંડને નાખીએ છીએ. માનવ જન્મ જે મુક્તિને મેળવવાના ફલિતાર્થ માટે મળ્યો છે તેને તુચ્છ જરીમાં પડી જન્મ મરણની યાતનામાં નાખી દઇએ છીએ. આત્મામાં, આત્માના ગુણોમાં પ્રીતિને ભૂલાવી ઇંદ્રિયોજ-તજજન્ય-વિકારજ અસત્ય-જૂઠા પ્રેમમાં તમને જોડે છે. કુંઠો કિંવા લૂલો અથવા તદ્દન હાથ કિંવા પગ રહિત, કશીજ

હાથની, કે પગની પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે ? નહિજ. માનો કે તમે પણ હુંઠા કિંવા લૂલા અથવા તો હાથ કિંવા પગ રહિત છો. આંધળો કાંઈજ નિહાળી શકે છે ? નહિ. તેની ચક્ષુર્ધ્રિયનો અભાવ હોતાં, તેની દેખવાની પ્રવૃત્તિ ટળી જતાં, તેની દૃષ્ટિમાં આ સારું, આ નરસું, આ સુરૂપ, આ કુરૂપ અને તજ્જન્ય રાગ, મોહ, વિકાર કિંવા નિરાદર એ સમસ્તનો અભાવ છે અર્થાત્ તેને તો શ્રેષ્ઠ કિંવા નેષ્ઠ, સુરૂપ કે કુરૂપ, સુંદર કે બેડોલ બધુંજ સરખું છે; તમે પણ આંધળા બની જાઓ. મોહના, આકર્ષણના, વિકારના અને તેના પોષણના લોભમાં નાખે તેવા વિષયોને નહિ નિહાળવા કટીબદ્ધ થાઓ, આંખો મીચી જાઓ, તમને પછી તેમાંનું કશુંજ જણાશે નહિ. તમે કશી વસ્તુ નિહાળો તો તેમાં શ્રેષ્ઠતા-સુંદરતાનું ભાન થઈ તમારી બુદ્ધિને વિકાર-મોહ થાયને ! બસ નિહાળોજ નહિ.

આંધળો તેમ કરી શકે. દેખતો છતી આંખે દેખતા છતાં એવું નિરોધનું કષ્ટ પરંપરાવાળું વત્ત શી રીતે પાળી શકે ? એવી તમારામાં અશક્તિ-સામર્થ્યનો અભાવ, નિર્બળતા તમને લાગતી હોય-જણાતી હોય તો ભલે નિહાળો-જુઓ ! પણ તે તમારા પતિપત્નિનાં શરીર જે તમારા પ્રેમના કેન્દ્રો છે તેનેજ નિહાળો, તેનેજ જુઓ, તેનેજ સુંદર નિહાળો, તમારી દૃષ્ટિમાં તેનેજ શ્રેષ્ઠ સર્વ કાંઈ

અને તેમાંજ તમારું સમસ્ત છે એમ નિહાળો. ખીજે ત્રીજે જોવાની-લાલચાવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં, ધૂમાડાથી ખાચકા ભરતાં ઝાંઝવાના નીરથી તરસને છીપાવાની મિથ્યા લાલ-સાને પોષવા રૂચી જોડતાં તો તમે અવશ્ય વિરમો. ઉપભોગ રહિત પણ ઉપભોગની તુષ્ટિ, ઉપભોગનો આનંદ ભોગવી શકો. ત્યારેજ તમે ખરા આત્મિક પ્રેમીઓ-આદર્શ પ્રેમીઓ છો. ચર્મચેષ્ટામાં સુખને નિહાળો નહિ. અને એ તમારી ચર્મચેષ્ટામાં પણ સુખ બુદ્ધિનું ભાન શું એ વિધિ નિયોજાયેલી ચર્મચેષ્ટા કરાવે છે? નહિજ. એ તો જડ છે, સુખનું ભાન કરવા તો શું પણ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવા પણ તે સશક્ત નથી, આત્માજ તેનો ચાલક છે; એજ સુખનું ભાન કરાવે છે. વિકારમાંથી રાગ ટળી ગયો, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ સિધ્ધ થયો, પરવાંચ્છા કિંવા દેહમાંજ પ્રીતિનું ભાન બુદ્ધાચું, આત્માથી પ્રેમ જામ્યો કે એવાં દંપતિઓ, આચકિત રહિત દેહના શુદ્ધાચાર-શુદ્ધ વ્યવહાર કરતા છતાં પણ મુકિતના માર્ગ ઉપર છે. કેાઈ કહેશે કે મુકિતનો માર્ગ અવરોધે એવું તે ઇંદ્રિયોનું જોર અને એ ઇંદ્રિયો તે શું છે? તો સાંભળો. તમારી ધીરજ, દૃઢતા નિગૃહ તમારા આત્માના પ્રેમને ઓળખવા મુકિતએ તે કસોટીઓ મૂકી છે; તે દ્વારા તમારી તે પરીક્ષા કરે છે. તે કહે છે કે તે પરીક્ષામાં-તે કસોટીમાં

જે ધીરવીર વિજયી નીવડે છે તેનેજ સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ હું કરાવું છું. હું મુક્તિ તે વિરલની દાસી બની તેને વરૂં છું. તમે આત્મામાં પ્રીતિને ભૂલી જઈ ઈંદ્રિયો અને તેના વિકારના વ્યવહારમાં-ઉપલોગની આસક્તિમાં બેઠાઓ છો અને મુક્તિની એ કસોટીમાં મૂકેલી ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહથી ઉપયોગ કરવાનો છે, તેને વિકારોથી તર્પવાનો દુરૂપયોગ કરી; તેની પરીક્ષામાં-કસોટીમાં-વિજય મેળવવાના પરિણામમાં નિષ્ફળ નીવડો છો. મુક્તિ કહે છે કે તમને ઈંદ્રિયો વિકારને માટે, તેના પાશવ ઉપયોગને માટે નહિ પણ તેના નિગ્રહને માટે યોજવામાં આવી છે. તમે કેટલા દરજ્જે એ સંકેતને સમજી શકો છો, તે સમજણનો ઉપયોગ કરો છો, તે હું બેઠી બેઠી નિહાળ્યા કરૂં છું-તપાસ્યા કરૂં છું, તમારી કિંમતને આંક્યા કરૂં છું, અને તેના ઉપર નિગ્રહ કરનારને મારી કસોટીમાં પસાર થયા સમજી એ વિજયશાળીઓને કહું છું કે પ્રિયતમ, આવો અને મને ભેટો; અને એ વિધિ એ વરેખ્મુઓને ભેટી-આલિંગી મુક્ત બનાવું છું.

આદર્શ પ્રેમના કથનમાં આપણે બહુ લાગી ગયા. હવે એ પ્રેમ જે મુક્તિનો માર્ગ છે, મુક્તિનો સાધક છે તે ગૃહિઓની સ્થિતિમાં, આજના દંપતિઓમાં કેવા રૂપે દર્શન આપી રહ્યો છે? તેનું દિગ્દર્શન કરાવી પશ્ચાત્

તેમની મતિને એ આદર્શ પ્રેમને માટે ઉચ્ચ ભાવના પ્રગટે, એ માટે એકાદ બે આદર્શ પ્રેમીઓના દૃષ્ટાન્તને કથી એ વિષયનો ઉપસંહાર આણીશું.

આજના જમાનાનો ગૃહસ્થાશ્રમ-દાંપત્ય વ્યવહાર.

ગૃહિઓનો આજનો ગૃહસ્થાશ્રમ, ગૃહ વ્યવહાર, દાંપત્ય વ્યવહાર અનેકશઃ પ્રેમશૂન્ય જોવામાં આવે છે. તેઓ પ્રેમના વિભાગ જે સંભવતા નથી તે પ્રેમને અનેક બાબુમાં વહેંચી દઇ વિકૃત બનાવે છે. પરલંપટ બની વ્યભિચાર ઇત્યાદિ કુકર્મો કરે છે. માત્ર પ્રેમના નામે પ્રેમની તો બ્રાંતિનો-અજ્ઞાનનો પરિચય આપે છે. જે પ્રેમ સૂરદાસ જેવા આશકે-લંપટે ચિંતામણી નામની સ્ત્રીમાં અને ચિંતામણી જેવી પદ્મ્યાંગનાએ સૂરદાસમાં પોષ્યો; વિચારો, તેવો પ્રેમ-તેવું બંધન, પાણી ગૃહિત-પવિત્ર લગ્નની ગ્રંથીથી જોડાએલા દંપતિઓમાં પણ આજ જોવામાં આવે છે ? પતિદેવ, પત્નિના તેના પોતાના ઉપરના વફાદારીના પવિત્ર લગ્નના હકને હૃદયમાંથી હાંકી મૂકી પાંચ સાત કે તેથી વધીને પચીસ પચાસ લલનાઓના લાલ બન્યા હોય છે, પત્નિ વળી જુદીજ રીતે જરોને જીવન અર્પી પતિવંચના કરી રહેલી હોય છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમ જે સ્વર્ગનું મંદિર કહેવાય છે, તે નર્કના આ-

લય-નર્કની યાતનામય બની રહ્યું છે. દંપતિઓમાં જ્યાં ત્યાં પ્રેમાભાવજ નજરે પડે છે. આમ થવાનું કારણ બાળલગ્નથી. વૃદ્ધ લગ્નથી, કિંવા પ્રેમ સૂત્રથી જોડાયા વિના એક બીજાની પસંદગી વિના, મનની રૂચીના મેળ વિના આજનો ગૃહસ્થાશ્રમ મંડાય છે એજ લાગે છે. આથી માત્ર મનના મેળ વિનાના ઉપલક્ષીઆ જોડાયેલા લગ્નોથી પ્રેમબીજ નષ્ટભ્રષ્ટ થયું છે; જેટલા અનાચારો જગત્માં વેશ્યાઓથી-વારસીઓથી નથી થયા તેટલા બલકે તેથી વધીને અનાચાર આવા પ્રેમરહિત લગ્નોથી થતા હશે અને થાય છે એમ મનાય છે. જ્યાં ત્યાં આજકાલ આવો પ્રેમરહિત ઘર સંસાર સમજણી સ્ત્રીને કિંવા પતિને રગસીયા ગાડાની પેઠે પરાણે જેમ તેમ ઘસડી પૂરો કરવો પડે છે. એવુંજ દષ્ટિગોચર થાય છે. પતિ એક સ્ત્રીની હયાતિમાં બીજી અથવા ઉપરાછાપરી બે ત્રણ ઊંરીઓ પરણે છે. જુઓ આ પ્રેમ ! સ્ત્રી વળી પતિનું ઘરજ નહિ ટોળી, પરણ્યો માટે પાલવ કહી, ખોરાકી પોશાકી લઈ, પતિથી વિખુટી-નોખી પડે છે. જુઓ આ પ્રેમ ! કહેવાય છે કે સૂરદાસ અને ચિંતામણી જેવા જીરો તરી ગયાં. આજના આવા પ્રેમરહિત, પાણી ગૃહિત યુગલો તરી પાર જશે કે ? પ્રેમની શુદ્ધ લાવના વિના તે બનવું અશક્યજ છે. આજ જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રેમની

ખામી-પ્રેમને બાવળ દંપતિઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રેમરહિતોએજ પુનર્લગ્ન, પ્રેમરહિતોએજ નાતરાના રીવાજો પેદા કર્યા છે, એ પ્રેમના ખામીજન્યજ કનિષ્ઠ બનાવે છે. હૃદયમાં વસેલી એક વસ્તુ નાશ પામતાં-ખોવાઈ જતાં આખી ઉમ્મર ખટકે છે, તેના અભાવે ખીજી વસ્તુ વડે પણ હૃદયથી સંતોષ સેવાતો નથી. આખી ઉમર તેના વિના ચલાવી લેવાય છે અને વિધવા અને વિધુરો પતિ કિંવા પત્નિ મરી ગયે તેને-તેના સ્નેહને ભૂલી જઈ અન્ય પતિની, અન્ય પત્નિની ઇચ્છા કરે તે શું પ્રેમને પુરવાર કરે છે? જ્યાં ખરો પ્રેમ હોય છે ત્યાં અન્યાભાવજ રહે છે; ફરહાદે બિચારે શિરી શૂન્ય જગત્ ભાળ્યું. અન્યમાં શિરીભાવ સ્થાપિ મન ન વળાયું. શિરી જ તેનું જીવન હતી, શીરીજ તેનો પ્રેમ હતી, તેને મૃત બાણી પોતે દેહનો વિલય આણ્યો-આત્મ વિસર્જન કર્યું.

સત્ય પ્રેમમાં અન્યાભાવ તો શું પણ તિરસ્કારથી, મારથી, તાડનથી, પણ અભાવ પેદા થતો નથી. દમયંતિને વનમાં છોડી નળ ચાલ્યો ગયો. તે બિચારીને અરણ્યમાં મહા કળ્પોની પરંપરા સહેલી પડી, પારાધીનો યોગ થયો, તેનાથી મહાકળ્પે છૂટવું પડ્યું, વળી વિટંબ-ણથી માસીને ઘરે રડી રોટલો ખાધો. એ વિધિ કળ્પો તે નળની પ્રેમી પત્નિ દમયંતિએ સહ્યાં, નળની ભકિત

નહિ છોડી. સીતાને દુર્મતિઓના, દુર્જનનોના નિંદા-અ-
પવાદથી રામચંદ્રે દુહ્યાં; પરંતુ આખર સુધી હૃદય
રામમયજ રહ્યું. આનું કારણ તપાસીએ તો તે પ્રેમ વિના
અન્ય કશુંજ નથી. તેઓમાં પ્રેમ હતો તે શાથી હતો ?
તેમનાં પ્રેમમય લગ્નો-સ્વયંવર લગ્નો હતાં, કોઈએ તાણી
તુંસીને મેળવ્યાં નહોતાં, તેઓ હૃદયથી રીઝીનેજ એક
બીજાને વર્યાં હતા. આપણે બોધીએ કે સન્નારીઓ ?
શીલને સાચવો, પુરૂષો ? એક પત્નિવૃત્ત પાળો, બધાંજ
તુંબડીમાં કાંકરા, બધીજ દુરાશા, પ્રેમથી મન-હૃદય
ખરીદાયા વિના એ સર્વે આશા ફેકટજછે-વ્યર્થજ છે. કિંચ:-

એત.

હૈ ખામુખાં આપસમેં ખરીદ મનકી પ્રેમ,
દેખે ન દોસ્તી બીચમેં સગાઈ તનકી પ્રેમ;
ના પરવાહકી નિગાહ પ્યારે હેત ધનકી પ્રેમ,
ધનમાલ દૌલત દેખે જન પ્યારે જનકી પ્રેમ.
હુંસે દેખ દોસ્ત નિજકો કીકી દગનકી પ્રેમ,
ઝૂંખીઝૂંખી ન ચાહ રખે ઝૌરેં દરસનકી પ્રેમ;
લય એક લગી રહેવેં પ્યારેમેં લગનકી પ્રેમ,
ઘડીઆં ન બીતે લખપેં બિના રટનકી પ્રેમ.
ભિમદ થેક મનમેં પ્યારેકોં મિલનકી પ્રેમ,
નફરત બે કોઉ હોતો ઉનકે બીછુડનકી; પ્રેમ

જહાં ચાહ વફાદાર પ્યારેકોં બનનકી પ્રેમ,
ચારિતવિજય સખસેં સખુતી દામનકો* પ્રેમ.

ભાવાર્થ—જ્યાં ખામુખાં આપસમાં હૃદય-મનની ખરીદ થઈ છે એજ પ્રેમ છે, અર્થાત્ હૃદય અને મન સ્વાધીન કરી દેવામાં આવ્યા છે એજ પ્રેમ છે. દોસ્તીમાં શરીરની સગાઈ અર્થાત પ્રીતિ નહિ તેજ પ્રેમ છે. પોતાના પ્રિયતમના માટે શરીર ધન કશાની પરવા નહિ એજ પ્રેમ છે; ધન, માલ, દૈવત જે કહો તે પોતાના પ્રિયતમની જાનમાંજ રહ્યા છે એવો ભાવ એજ પ્રેમ છે. પોતાના દોસ્ત-પ્રિયતમને નિહાળી આંખની કીકીહસે અને અન્ય દર્શનની લાલસા નહિ એજ પ્રેમ છે. પોતાની લગન-જે પ્રીતિ તેની પ્રિયતમમાં લય લાગી રહે, જીભાન ઉપર તેના ઉચ્ચાર-રટણુ વિના એક પણ ધડી ન જાય એજ પ્રેમ છે; એક પોતાના બહાલાનેજ મળવાની ઉમેદ, અને નફરત-તિરસ્કાર જે કોઈ વાતમાં હોય તો પોતાના પ્રિયતમથી વિછુડવા-નોખા પડવાનીજ વાતમાં છે એજ પ્રેમ છે; જ્યાં પ્રિયતમને વફાદાર રહેવાનીજ ચાહ છે; એ પ્રેમ છે લેખક જણાવે છે કે શીલની સાખુતિ એ સૌથી મોટો પ્રેમનો પુરાવો છે.

* શીલ-‘વ્રહ્મચર્ય’.

અનુભવગમ્ય વાર્તા છે. એક સ્ત્રી કિંવા પુરૂષમાં પર-
સ્પર પ્રેમી હૃદયથી-પ્રેમથી જોડાયા વિના એક બીજા પ્રત્યે
વક્ષાદાર અને પાકદામન-શીલના સંરક્ષણવાળાં રહેવાની
આશા વ્યર્થ છે. શું પુરૂષ પોતાનો કામ ધંધો છોડી
ઓરતની ચેષ્ટા જોવા બેસી રહ્યો છે? અથવા સ્ત્રી પોતાનો
સ્વામી અન્યથી ન બગડે એટલા માટે તેને પોતાની
પાસે બેસારી રાખી કિંવા ઘરમાં પૂરી રાખી શકે છે?
અને તેમ કરવામાં આવે તો પણ જેનું મન ઇતર-જૂદ
પ્રેમ રહિત છે તેને બગડવાના હુબરો રસ્તા છે. માત્ર
પ્રેમથીજ તેનું સંરક્ષણ થાય છે. પ્રેમજ એનો પહેરેગીર
છે. એજ ઉભયને અવળે રસ્તે ચડવા દેતો નથી-વક્ષાદાર રાખેછે.

જ્યારે પ્રેમભાવે રક્ષણના ઉપાયો પણ નિષ્ફળ નિવડે
પછે ત્યારે પ્રેમની હયાતિએ, અબળા પણ પ્રબળા બની ગમે
તેવા સંજોગોમાં પણ નર-પિશાચોના હાથથી પોતાના
દામનનું-શીલનું પરિપાલન-સંરક્ષણ કરે છે, પોતાના
ખ્યારાની સાચી વક્ષાદાર રહે છે. સીતાને કોણે શૌર્ય આપ્યું
હતું? સીતામાં શું શરીરબળ હતું કે દેવોને ધુબવનાર
દુર્મદાંધ-કામના મદાંધ-વિષયાંધ રાવણથી પોતાના શીલનું
સંરક્ષણ કરવા શક્તિમતી બની શકી? તેનું સતિત્વ એજ
તેનું બળ હતું. તેનો રામ ઉપરનો પ્રેમ, રામમય હૃદયનો
પ્રેમ એજ તેનું બળ, એજ તેનું શૌર્ય હતું. એણેજ એ

અબળ, અલ્પવયસ્ક બાલિકામાં ઉગ્રપણું મૂક્યું હતું કે જેના લયના પ્રતાપે એ કામકાતર રાવણને ધૂળથી પણ ઢગ બનાવી દીધો હતો, અબળાથી પણ અબળ બનાવી દીધો હતો. તેના મુખને ગર્હિત ભાષણ-ઉચ્છિષ્ટ ઉચ્ચાર કરતું રોધવા, એ રામનો પ્રેમ વજનું તાળું બન્યો હતો; એ દુષ્ટના વિષયના નિશાવાળા લાલસા-ખ્યાસવાળા નેત્રો ઘણા પિપાસિત હતાં પણ વિકારભર્યો કટાક્ષપાત કરતાં તેને અટકાવવા એ દશરથ-કૌશલ્યાનંદનના સીતાના હૃદયમાં જાગતા પ્રેમે નિર્નિમિષ ખીલી લીધાં હતાં. ભુજે બાથમાં લઈ આલિંગવા અત્યંત આતુર હતા પણ એ સતિના શાપના ભયે સ્થાનચ્યુત થવા શક્તિવાન નહોતા, ખભે ચોટીજ રહેલા નિષ્ક્રીય બની રહ્યા હતા. તે રાક્ષસના રાક્ષસ ગુણુરકતને રામમય પ્રેમની અગ્નિની આંચે એ સતિએ પાણી તુલ્ય બનાવી મુક્યું હતું. સજીવ છતાં જીવરહિત-મુકડું એ જલિમને બનાવી દીધો હતો. માત્ર કામકાતરો જેમ મનોરથમાં આવેલી તરૂણીની કૃપા ઇચ્છે છે, તેમ કૃપાનીજ યાચના કરતો રાવણને બનાવી દીધો હતો. પણ શું સતિઓની-સાધવીઓની એવી કૃપા એવી તુષ્ટિ ક્યારેય હોય છે? અલબત્ત, સીતાની તે અધમના ઉપર કૃપા હતી કે હુમ્મ જીવતો હતો. તે સ્વામીભક્ત સતિએ-રામમય રતિએ તેને શ્રાપનો સ્વાદ

ચખાડયો નહોતો, સૌ સૌનો વ્યવહાર સૌ સૌના હાથમાં હોય છે. તે દુષ્ટ ગમેતેવી નીચ લાલસા હૃદયમાં પોષી રહ્યો હોય પણ આપણી સીતા પાકદામન-શુદ્ધ શીલવતી હતી. પોતાની પ્રીતિના વિષયમાં રામનીજ પ્રીતિની પ્રતિજ્ઞા—ટેક ઉપર પગભર હતી, તે રામમય હતી, એ કેાણે રાખી હતી? તેના રામે, રામના પ્રેમે. રામ કહો, દેવ કહો, પ્રભુ કહો, જે કહો તે સ્ત્રીના પતિજ છે. કેમ સૌ કોઈ સીતા વિગેરે સદશ આદર્શ સતિઓ કહાતી નથી. ઘેરે ઘેરે દંપતિઓ છે પણ એ રામ સીતા ઈત્યાદિ આદર્શ ગૃહિઓની પેઠે આદર્શ દંપતિઓ તરીકે કેટલાંક બહાર આવ્યાં, તે કોઈ બતાવશે? ક્યાંથી આવે? વિશેષે કરીને સર્વથા યુગલોમાં પ્રેમાભાવજ વર્તે છે; સીતાએ રાવણને કહ્યું:—“ ઓ પિતાતુલ્ય રાવણ ? ” અહા ! સતિના મોઢામાં એજ ઉચ્ચાર શોભે છે. વાચકો સતિનો એ ઉચ્ચાર વાંચી રોનાંચ નથી ઉફ્ફલવતાં શું ? સત્ય છે, સતિ નારીને સ્વામી શિવાય અન્ય પુરૂષ પોતાના પુત્ર સહોદર કે પિતાતુલ્યજ છે. સતિએ કહ્યું, “ ઓ મારા અપર જનક રાવણ ! મને તું અહીં શામાટે લઈ આવ્યો છે ? હું સતિ છું, આ હૃદય રામનું છે, રામમય છે, મારે કહેવું જોઈએ કે તું કાંઈ અન્ય ઈરાદો રાખી રહ્યો હોય તો એ તારી દુરાશા છે. પણ નહિ, હું જૂલું છું. તું

મારી, મારા રામ પ્રત્યેના પ્રેમની કસોટી કરે છે. પ્રિય તાત? તે આમ નજ બને. તેનો હું તને ઉચિત રસ્તો બતાવું.”

ગઝલ,

જે ખુશીથી તું પરીક્ષા પ્રેમની તુજને બતાવું,
 હેમ પીત્તળના દશાનન હું તફાવતને બતાવું. જો.
 પાંચે ન સરખી આંગળી સઢૂકો ન સ્ત્રીઓ હશે સતિ,
 હું તો તને મુજ રામ પ્રત્યેની વફાદારી બતાવું. જો.
 તાત એ તુજને વળી રહી જાત મનમાં ચોરતો,
 સુઝી તને એ બેશ બુદ્ધિ બાપ જે તુજને બતાવું. જો.
 આ હૃદય છે રામનું એ રામ એમાં રાજતો,
 આર્તવાણીથી કહે તો આ ઘડી તેડી બતાવું. જો.
 લીધી હશે તેં બહુ પરિક્ષા લેજે હવે જે લાભજે,
 જે કરી જબરાઈ એનો સ્વાદ મીઠો હું બતાવું. જો.
 આવડે નહિ તાત, આમ નહિ લહાયે એ પરિક્ષા,
 આપ ખંજર હાથમાં ખોલી જગર પ્રીતિ બતાવું. જો.

“ઓ તાત રાવણુ ! તું ખુશીથી પરિક્ષા જે, દશા-
 નન ? હું તને સોના અને પિત્તળનું, અર્થાત્ ખરા અને
 ખોટાનું પારખું કરી બતાવું. પાંચે આંગળીઓ સરખી
 નથી, તેમ સૂઢૂકોઈ સ્ત્રીઓ સતિ નહિ હશે, વખતે કોઈ
 નબળીએ હશે. ગમેતેમ હો, પણ હું તને મારા રામ

પ્રત્યેની વક્ષાદારી બતાવી આપું. તાત ? એ વળી તારા મનને ઓરતો રહિ જાત, એ તને ઠીક ખુદ્ધિ સૂઝી ! ખૂશીથી પરિક્ષા જો ? હું આપવાને તૈયાર છું. શૂરવીર રણમાં શત્રુને ભેટયો, પોતાના દુશ્મનના રક્તનું પાન કરવા તેની તલવાર મ્યાનથી બહાર ન નીકળી તો તે શૂરવીર નથી, પણ કાયર છે; ભીડ છે. અસિનો ઉપયોગ કરવાના ઉચિત સ્થાને ઉપયોગ ન થયો તો અસિનું પરાક્રમ શું ? તૃણને-ઘાસને કાપવા કામે લગાડવાનું છે ? નર્તકી સભામાં નૃત્ય કરવા આવી, પછી પગને ચોરે તો તે નર્તકીજ નથી; ત્યાં નહિ તો તેનું નૃત્યકૌશલ્ય શું ધરના ખુણાને બતાવવાનું હતું ? તેમ સતિ પણ નરાધમોના-કામ પિશાચોના પંજમાં આવી તે વખતે પોતાનું સતિ પરાક્રમ ન દેખાડે તો પછી શું ષંઢ-નપુંસકો પાસે દેખાડવાનું છે ? એજ ખરો-તેની કિંમત અને શીયલની-પ્રતિજ્ઞાની પ્રતીતિ આપવાનો સમય છે. તું પુરૂષ છે, પ્રબળ છે, હું સ્ત્રી છું, અબળ છું. એ દષ્ટિએ જોતાં માફ તારી પાસે કાંઈજ બળ નથી, જોર નથી, ગજું નથી; પણ હું સતિ છું, શીલનો મારામાં પ્રતાપ છે, રામના પ્રેમનું શીર્ષ છે. તું જરાક જખરાઈનો ઉપયોગ કરી જો, અને હું તેના ફળનો સ્વાદ ચખાડું. અરે શઠ ! આમ તે પરીક્ષા લેવાતી હશે કે ? આ ખડ્ગ મારા

હાથમાં આપ ? હું મારા જીગરને છાતીને ખોલી મારા રામના પ્રેમની સાખીતી તને આપું, રામની મૂર્તિથી અંકિત મારું ભીતર ખોલી બતાવી તને ખાત્રી કરી આપું.” એમ કહી આવેશમાં આવી જઈ રાવણની કમરમાં લટકતું ખડ્ગ-કૃપાણ, તેમ કરી બતાવા લેવા હાથ લાંબો કર્યો. ક્ષણેક તો દુષ્ટ રાવણ પોતાની દુષ્ટતાને વિસરી જઈ એ સતિના પ્રભાવમાં અંબાઈ ગયો. ચિત્ર લિખિતની પેઠે નિશ્ચેષ્ટ-સ્તબ્ધ બની ગયો. પશ્ચાત્ મૌન ત્યજી તે બોલ્યો:- “ જનકનાંદિની, રામ ઉપર તારી આટલી બધી ભક્તિ-આટલી બધી પ્રીતિ છે, એનું શું કારણ ? શું એણે કંઈ તને બદલુ કર્યું છે ? નક્કી એ બદલુગર હોવો જોઈએ.” સીતા બોલી હા, “ તાત રાવણ ! મારો રામ, હૃદયેશ્વર રામ, તું કહે છે તેવો બદલુગરજ છે, તેણે મને પ્રેમનો બદલુ કર્યો છે. તેણે એકજ પત્નિ અને તે પણ આ તારા સમિપે ઉભેલી મંદભાગિનીમાંજ પોતાના પ્રેમનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું છે. આ મંદભાગિની શિવાય જે સ્વપ્નમાં પણ અન્ય સ્ત્રીને નિહાળતો નથી, એ એક પત્નિવૃત્તપણાનો મને તેણે બદલુ કર્યો છે, અને પિતા ! એ ખુલાસો તો તારા ઘરથી પણ સ્પષ્ટ થાય તેવો છે. પણ તે તને આવી તારી દુરાશામાં બાણવાની કયાં પુરસદ છે ? તુંજ કહે તે મારી માતાતુલ્ય મંદોદરી સતિમાં શું બદલુ કીધો છે,

કે તારા જેવા અન્યમાં આસક્તને તે પણ એકજ-અદ્વિ-
 તીયજ નિહાળે છે. કામાંધ ? તારામાં એક સ્ત્રી જેટલું
 પણ હૃદય નથી, શૌર્ય નથી, પ્રેમ નથી. મારી માતાતુલ્ય
 મંદોદરી, તેના પતિના વિશેષણને લજ્જાવનાર, તારી પર-
 લંપટ પ્રવૃત્તિથી; હૃદયને પ્રજાળે-અહોરાત્ર હૃદયને ઉકાળે
 છે, પણ તારા પ્રત્યેના સત્ય પ્રેમને પાળે છે. બોલ, તેં કયો
 જાડુ કર્યો છે ? અધમ ? ધર્મની વાતમાં જાડુ કેવો ? પતિએ
 પત્નિને, પત્નિએ પતિને ચાહવું એ તો ધર્મ છે. એ પતિ-
 ધર્મમાં પ્રેમવાળી સતિ તને પ્રાણ-સર્વસ્વ માને છે; ભજતાને
 ભજવાની રીતિને તો ભગવાને પણ માન આપેલું છે. એ સતી
 જે તને મન વચન અને શરીરથી ભજી રહેલી છે તેના પ્રત્યે
 બેવકાનું સાહસ તો તુંજ શુરવીર કરી શકે, અને એ
 કાર્ય તનેજ શોભે ! મારા રામ, હું નિકુર પ્રત્યે પણ પોતાની
 ભક્તિને સ્થાપી મારા ઉપર ઉપકારી છે, તેના ઉપકારની
 હું ભવોભવ અનૃણી થઈ શકું તેમ નથી તેનો પ્રેમ હું
 કેમ તજી શકું ! અને પ્રેમમાં જાડુ કેવો ? એ પ્રેમજ
 પોતે સ્વયમેવ જાડુ છે. કિંચ:—

ગઝલ.

પ્રેમમાં જાડુ કશો એ, પ્રેમ છે પોતેજ જાડુ,
 જો પામવા અભિલાષ તો, પ્રીતે પદો એ સર્વ જાડુ. પ્રેમ,

શ્યામા ચહે નિજ શ્યામને, ને શ્યામ ચાહે શ્યામિની;
 બસ મંત્ર એવશિકાર, જાણો એહ જાણો જંત્ર જાદુ. પ્રેમ.
 સાધવા એ ના જવું પડતું, સ્મશાને રાનમાં;
 બેસી ઘેર પોતા તણે, શીખી શકાએ એહ જાદુ. પ્રેમ.
 નિજ અકલના અધિકારમાં, મતિથી અગમ્ય નહિ જરા;
 જાવો નથી પડતો ગુરુગમ, શીખવાને એહ જાદુ પ્રેમ.
 પ્રેમીઓ નહિ જાદુ એને, પ્રેમનું પ્રતિબિંબ દેખે;
 ચારિત્રવિજય પ્રેમરહિતોને, જણાયે એહ જાદુ. પ્રેમ.

ઉક્તપદનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટજ છે.

પ્રેમીઓને પોતાના પ્રેમી ઉપર માત્ર પ્રેમ રહે છે. અન્યથી રાગદ્વેષ રહિત તે ઉદાસીન રહે છે. આવા પ્રેમીઓ વિશ્વ અને તેના વિષયથી ઉદાસીન ઓળખાય છે, આવા પ્રેમીઓ ઉક્તવિધિ બંધન માત્રથી સહજ મુક્ત થતાં તેમને માત્ર પોતાના પ્રેમીના બંધનથીજ મુક્ત થવાપણું રહે છે. એ બંધના વિલયે પુણું મુક્ત બની કૈવલ્યજ્ઞાન મેળવી શકે છે. શ્રી મહાવીર ઉપર ગૌતમસ્વામીને પ્રેમ હતો તે તે સિવાય આખા જગત્થી તેઓ વિરક્તપ્રેમ રહિત હતા. જો કશું બંધન હતું તો તે શ્રી મહાવીર ઉપરનો પ્રેમજ-એક બંધન હતું, તે મહાવીરના અભાવે નાશ પામ્યું અને તેમ થતાં કૈવલ્યજ્ઞાનનું રોધક અન્ય આસક્તિનું તો કશું

કારણ હતું નહિ, માત્ર મહાવીર ઉપરનો પ્રેમ એજ એક કારણ હતું; તે ટળી જતાં તેઓ કૈવલ્યજ્ઞાનને પામ્યા અને વિતરાગ બન્યા.

રાબુલને નવ લવથી માત્ર નેમનાથના આત્મા સાથેજ પ્રેમ હતો. નેમનાથના લવમાં તેમણે તેને નહિ પરણતાં દીક્ષા અંગીકાર કરી તો રાબુલે પણ તેમની પાછળ વ્યવહાર-સંસાર તજ્યો. આ રાબુલને યોગ કરનાર કયું જ્ઞાન, કયા જ્ઞાનિનો ઉપદેશ હતો? અન્ય કોઈજ નહિ પણ તેના પોતાના હૃદયમાં રહેલો નેમનાથનો પ્રેમજ યોગક હતો. અને તેથી હવે મારે સંસારમાં રહી શું કરવું છે, કેને માટે રહેવું છે? એ પ્રમાણે નેમનાથના પ્રેમ પાછળ મસ્ત બની, રથનેમી જેવા કામુકોને ધિક્કારી-તિરસ્કારી વિરકત યોગિની બની દીક્ષા અંગીકાર કરી. પરિણામે નેમનાથ પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ નાશ પામ્યો. ખીજે ક્યાંઈ તો પ્રેમ તેનો હતો નહિ અને તેથી સહજ કૈવલ્યજ્ઞાનને મેળવી મુક્તિને પામી. આ રાબુલને મોક્ષે લઈ જનાર નેમનાથ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પશ્ચાત્ પ્રેમાભાવજ હતો. સર્વથા સત્ય પ્રેમ, આદર્શપ્રેમ, વિલાગ વિનાનો પ્રેમ, અર્થાત્ એકાંગીપ્રેમ, નહિ કે જૂદા જૂદા સ્થાને રૂચી જોડનારો વિકાર, તેના પાત્રને અવશ્ય વહેલો મોડો પણ મુક્તિનો ઉપદેશક-સાધક બને છે. આવું પ્રેમી, પાત્રના અભાવે

અન્યમાં પ્રેમને સ્થાપી શકતું નથી અને તેથી પાત્રના વિલયે કિંવા પ્રેમના ઉત્થાને વિરકત બનતાં પોતાના પ્રેમને તેની પાછળ તિલાંજલી આપી દે છે, પ્રેમશૂન્ય, ઉદાસીન-મસ્તવિરાગી બની રહે છે. વાંચનાર, જે વિકારને પોષનારા, એક વસ્તુના વિરહે બીજાથી મનને વાળનારા પ્રેમરહિતો, પાત્રના નષ્ટ થયે અથવા તો વિયોગે, પોતાના સહુ મનોરથો નષ્ટ થતાં પુનઃ તેનો ઉપાય-પ્રતિકાર પણ ન રહેતાં ખરા પ્રેમીઓની શી દશા-શી સ્થિતિ થાય છે, તેનો યથાર્થ અનુભવ ક્યાંથી આણી શકે ? કિંચ:—

હરિગીત છંદ.

ભૂખે પીડાતું પેટ ભરવા, અન્નનો આધાર છે,
નિવૃત્ત કરવા વ્યાધિને, ઔષધ તણું ઉપચાર છે;
શ્રમ ભૂલવા પ્રવૃત્તિનો, નિદ્રા પ્રયોગ પ્રકાર છે,
પ્રેમી ખરાને પાત્ર વણશે, નવ કશો પ્રતિકાર છે.

અર્થાત ભૂખે પીડાતા પેટને અન્નથી પણ શાંતિ અર્પવી તે તેનો ઉપાય છે. રોગની નિવૃત્તિ માટે ઔષધનો પણ ઈલાજ છે, આખા દિવસની પ્રવૃત્તિ ભૂલવાનો નિદ્રા-ઉંઘ એ ઉપચાર છે, ખરા પ્રેમીને પાત્રના અભાવે અન્ય કશોજ પ્રતિકાર નથી. હોય તો આત્મવિસર્જન કિંવા પ્રભુમાં લગની-પ્રીતિજ છે. સંયોગ વિયોગ કાળનો નિયમ

છે, મૃત્યુથી, વિયોગથી કિંવા સંસાર ત્યાગથી અનેક રીતે વિયોગ થાય છે, જે વિયોગ સંયોગમાં પરિણમી શકે તે શિવાયના સંસાર ત્યાગ અને મૃત્યુવાળા વિયોગ અત્યંત વિયોગ છે. આવો વિયોગ પ્રેમીઓને વજ્રઘાત સદૃશ બને છે. તેનું હૃદય ફટકી જાય છે, એ પ્રેમનો મસ્ત ફકીર ખરેખર ફકીર બની જાય છે. અહા હા! નેમનાથની પાછળ જનની નિહાવર કરતી રાબુલે, જે ઘડી નેમનાથ તોરણ આવ્યા કર્યો, પોતાને પરણવાની ઘડીઓ જાય છે, એવામાં માત્ર પશુના આર્ત શબ્દથી વિરાગ ઉપજતાં સંસારથી રૂચી ઉઠાડી ચાલ્યા ગયા—ત્યાગ અંગીકાર કર્યો, તે વારે એ બાળા રાબુલે જે જટીયાં પીખ્યાં છે, જે રૂદન—જે—પ્રેમ—પ્રલાપ કર્યો છે, તે પ્રત્યક્ષ તો સાંભળવા આપણે હતા નહિ; પણ તેનું વર્ણન સાંભળીને પણ કોણ એવો પાપાણુ હૃદય છે કે જેનું હૃદય શોકથી, કંઠાથી પીગળે નહિ? કોણ એવો નૃશંસ છે કે જેના ચક્ષુઓમાંથી ચોધાર આંસુ ન પડે? કોણ એવો વજ્રાત્મા છે જેનું વર્ણન કરતાં ગદ્ગદ ગિરા ન થાય? કોણ એવો લેખક કિંવા કવિ છે કે જેની કલમ લખતાં કંપે નહિ? તેણે રૂદન કયું છે કે:-

રાગ સારંગની છાયા.

રાણી જ્યારે રાણી બધા, રઠ લગાડી ગયા રાણી જ્યારે;

નારી નવજોખના તે પણ, રાજીલશી રાચનારી તમનેજ રાયા,
પુરૂષ નહિ પ્રભુ તમને વખાણું, ખીજા પુરૂષે મુકાય નહિ
માયા . રાણી૦

કાંતો પુરૂષના હાથ હૃદય નહિ, લોળવાઇ જાય ભરમાવ્યા;
માનું નકી મુજ વેરણ ઠગણી, મુક્તિ નારીના કદાક્ષે મોહાયા.
રાણી૦

વરવા ખન્યા એને એવડા ઉતાવળા, રથને તુરત ખેડાવ્યા;
ચોક્કા નહિ ઘડી એક પણ ઠાકુર, નથી નેણે ધરાઈ નિરખાયા.
રાણી૦

પોંખી જમાઈને પુરા કોડે કરી, મંડપમાં ન પધરાવ્યા;
પરણાવી દુહિતા પોતાની મુજ માવતર, મનખામાં નાથ
નહિ આવ્યા. રાણી૦

મુજ તણી કથની શું કરું, દુઃખ જીલે ન જાય વણ્યા;
રવામી સકળ હૃતભાગી, રાજીલના મનોર્થ મનમાં શમાયા.
રાણી૦

ખાંતે ચડયા નહિ સાજન મધ્યમાં, ચોરીમાં લાલ હરખાયાં;
જમી ન કંથ કરથી કંસાર નહિ, કરથી કવલ આરોગાવ્યારે.
રાણી૦

દાન દિએ કરથી દાનશાળી લે છે, ગરીબ લલચાયા;
હાથ ઉપર નાથ હાથ જેતો હતો, ગયા એમાંથી એ ચંદુરાયા.
રાણી૦

સાચી રાજ્યલ તત્ત્વ સમજે પ્રિયતમ, ભણે તજી મને તો તમે વાહ્યા;
ચારિત્રવિજય દીક્ષા સમે કરાવું, શિરે અભય હસ્ત છાયારે.
રાણી૦

ભાવાર્થ સ્પષ્ટજ છે.

વાચકો, આદર્શ પ્રેમના પ્રતિપાદનમાં, તે સુક્તિનો સાધક છે, તે દાખલા દલીલોથી સાબીત કરવા યથાશક્ય પ્રયત્ન કરી ચુક્યા છીએ. આદર્શ પ્રેમને વિકાર પ્રેમથી જૂદો ઓળખાવા બન્યું તેટલું વિકારવાળા અર્થાત્ આપણે ગણાવેલા વિકૃત પ્રેમનું પણ સ્વરૂપ તેની સાથે લખાયું છે. સ્પષ્ટ સમજણને માટે સ્વરૂપ રીતે નિરાળો તે વિષય ચર્ચીએ.

વિકૃત પ્રેમ.

વિકૃત પ્રેમ એટલે દેહના, ઇંદ્રિયોના, મનના વિકારોને પોષવા માત્રમાંજ જેની પરિસમાપ્તિ થાય છે, તે બહુરાગી, સ્પષ્ટાક્ષરમાં બોલીએ તો પરકીય પ્રેમ છે. આ પ્રેમને સાહિત્યવાળાઓએ પણ રસાભાસ માન્યો છે, અર્થાત્ રસનો-આનંદનો આભાસ માત્ર તે આપે છે. તેમાં ખરી આત્માની તુષ્ટિ, આત્માનો આનંદ નથી. માત્ર ઇંદ્રિયજન્ય આનંદ-ઉપભોગજન્ય સુખજ તેમાં રહેલું છે. આ પ્રેમ લપટ છે, છિનાળું કિંવા વ્યભિચાર ઇત્યાદિ

આ વિકૃત પ્રેમના કાર્યો છે. આ વિકૃત પ્રેમને સેવનાર ઇંદ્રિઓના પાશવ સુખમાં મગ્ન સ્ત્રી પુરૂષ રૂપે પણ પશુ-ઓજ છે. આ પ્રેમ મુક્તિનો સાધક નથી પણ તેનો ઉલટો બાધક કિંવા નરકની-જન્મ મરણના દુઃખોની ચાતનાનો કરાવનાર છે. આ અધમ પાત્રો આત્માના પ્રેમને ઓળખતા નથી, માત્ર દેહમાંજ પ્રેમને ઓળખે છે. લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથીમાં જોડાયા છતાં પરલંપટપણું સ્વીકારી પતિ પત્નિના પવિત્ર ધર્મને લોપે છે. એક બીજાથી વિરકત બની સ્નેહ-પ્રેમ ઇત્યાદિને બદલે ઇર્ષ્યા, પ્રેમાભાવ ઇત્યાદિ દુર્ગુણોને પોષે છે, એક બીજાને ઠગે છે, છેતરે છે, એ વિગેરે અનેક તેના કનિષ્ઠ બનાવે છે. આવા પ્રેમરહિતો કેમ જાણે ખરા પ્રેમીઓ-આદર્શ પ્રેમીઓ ન હોય, એવો વર્તનમાં પોતાનું દૂષણ ઢાંકવા દંભ વ્યવહાર સેવે છે. દુનિયાને મોઢે પ્રેમની ડાહી ડાહી મોટી મોટી વાતો કરે છે, તેમનાજ આચારમાં શુન્ય હોય છતાં બીજાને પ્રેમ સમજાવવા જાય છે, પણ તે વ્યર્થ છે. કિંચ:—

રાગ માલકોસ.

વ્યર્થ વિષયી જનો પ્રેમનીજ વાતો કરે,
માનું નહિ સત્ય હું જરા ખોટી વિતંડા કરે. વ્યર્થ.
પ્રેમના સ્થાને ઇંદ્રિઓ તણા વિકાર પોષે,
કહે સુખથી વળી ગમાર એહ પ્રેમ કરે. વ્યર્થ.

અબળયબ પામું એ પતરાબેની પતરાણ સૂણી,
કરે નહિ પ્રેમ એહ પ્રેમનીજ હાંસી કરે. વ્યર્થ.

કરી નવ જણ્યો તે છતાં હું કરી જણ્યો માનું,
જૂઠા પતરાજખોર પ્રેમની જો વ્યાખ્યા કરે. વ્યર્થ.

રમે પરદારથી સ્વદાર સૂતિ ત્યાગી ધરે,
કિંવા ભરથાર વાર સ્ત્રીથી વ્યભિચાર કરે. વ્યર્થ.

વળી ભરથાર નિજ દેવ તુલ્ય દાર તણ,
જીગારી ચોર જાર સંગ નીચ જારી કરે. વ્યર્થ.

અરે વ્યભિચારીઓ તમે શું આને પ્રેમ કહો છો,
એતો વ્યવહાર ઇંદ્રિઓના ઇંદ્રિઓજ કરે. વ્યર્થ

કરે છે એવી તો પશુઓ પણ ચર્મચેષ્ટા,
કહી શું શકાય એથી એઓ શુદ્ધ પ્રેમ કરે. વ્યર્થ.

વિશુદ્ધ પ્રેમ એહને વાણી થકી વખાણું,
સદા જે સ્વરૂપ સંગ નિજના વિહાર કરે. વ્યર્થ.

ગણે નહિ પ્રેમ રૂપ કે કુરૂપ ગણનામા,
પ્રેમસુરૂપ કુરૂપને અદિવ્ય દિવ્ય કરે. વ્યર્થ.

નહિ ઉપસોગના સતજી શુદ્ધ પ્રેમીઓ છે,
વિના ઉપસોગ માત્ર પ્રેમથીજ તૃપ્તિ કરે. વ્યર્થ.

તમો શી હોત જો રાજીલ નેમનાથ ગયે,
બીજથી નિજનો નકી વિવા કરેજ કરે. વ્યર્થ.

વિવાહો આત્મા હોતો એણે નેમ આત્મા થકી,
 વધુ બને કોણની પોતાનો કેા વિહારી કરે. વ્યર્થ.
 ચારિત્રવિજય પ્રેમમાં શરીર મુખ્ય માની,
 પ્રેમના નામને કામુકો કલંકિત કરે. વ્યર્થ.

ભાવાર્થ—વિષયીઓ—કામાંધો પ્રેમની વ્યર્થ વાતોજ
 કરે છે. હું તેને જરાપણ સત્ય માનતો નથી, તેઓ ખોટી
 વિતંડાનેજ કરે છે, તે પાપાત્માઓ પ્રેમના સ્થાને ઇંદ્રિ-
 ઓના વિકારનેજ પોષે છે. અને વળી તે ગમાંરો બોલતા
 ફરે છે કે અમે પ્રેમ સમજીએ છીએ, પ્રેમ ઓળખીએ
 છીએ, પ્રેમ કરીએ છીએ. હું તેવા પતરાજખોરોની પત-
 રાજ સાંભળી અજ્ઞયબ પામું છું. તેઓ પ્રેમ નહિ પણ
 પ્રેમની હાંસીજ કરે છે, પ્રેમ તેઓએ કરી નહિ જાણ્યો
 તે છતાં કરી જાણ્યો છે એમ હું માનું, જો જૂઠા પત-
 રાજખોર પ્રેમની વ્યાખ્યાજ કરી બતાવે તો. અંધ-વિ-
 ષયી પતિઓ સ્વદારને પોતાના આવાસમાં સૂતી છોડી
 પરદારથી રમતા ફરે છે અથવા તો વારસી જે વેશ્યાઓ,
 તેથી વ્યભિચાર કરતા રહે છે; તો ખીજી બાજુ દેવતુલ્ય
 સ્વામીને છોડી પુશ્વલી, જુગારી, ચોર ઇત્યાદિ દુર્ગુણી-
 ઓ—જરોની સાથે નીચ જારી કરે છે. અર્થાત્ પોતાની
 ઇંદ્રિઓના વિકારોને સંતુષ્ટ કરે છે, તે પ્રેમ નથી. એની
 ચર્મચેષ્ટા તો પશુઓ; શ્યાપદો પણ કરે છે, તેથી શું એ

વિશુદ્ધ પ્રેમ કરે છે એમ કહી શકાશે! એવો શું પ્રેમ વિવેક રહિત છે કે જ્યાં ત્યાં રૂચીવાળો રહે છે? નહિજ. તેનું એકજ કેન્દ્ર હોય છે. વિશુદ્ધ પ્રેમ એ છે કે જે સ્વરૂપના સંગે વિહાર કરે છે, અર્થાત પ્રેમીઓ શરીરમાં પણ પ્રીતિ સજતાં આત્મામાં પ્રીતિવાળા હોય છે, અને તેનો પુરાવો દેખીતોજ છે. પ્રેમપાત્ર સુરૂપ હો કિંવા કુરૂપ ગમેતેવું હો; તેની કાંઈજ પૃચ્છા તેઓ કરતા નથી, અર્થાત કુરૂપને પણ વિશ્વમાંના સ્વરૂપવાનથી પણ સ્વરૂપવાન જુએ છે; તેઓનો આત્મસ્થ પ્રેમ કુરૂપને સુરૂપ, અદિવ્યને પણ દિવ્ય નિહાળે છે. વળી કામુકો? તમારી જેમ શુદ્ધ પ્રેમીઓ ઉપલોગ-ઈદ્રિઓના ઉપલોગના સતૃષ્ણ હોતા નથી, તેઓ ઉપલોગ વિના માત્ર પ્રેમથીજ તૃપ્તિ અનુભવે છે, પુણું તૃપ્ત રહે છે. તમારા જેવી તુચ્છ ઈદ્રિઓના ઉપલોગની તૃષ્ણાવાળી જો રાજીલ હોત, તો નેમનાથ તેણીનું પાણી ગ્રહા વિના છોડી ચાલ્યા જતાં જરૂર ખીજથી પોતાનો વિવાહ કરત. પણ તેણીએ તમારી જેમ વિવાહમાં શરીરનો સંબંધ સાચો જોયો નહિ હતો તેણે પોતાનો આત્મા નેમના આત્માથી વિવાહો હતો. કહો પછી તે કેાની વધુ બને? કેાને પોતાનો વિહારી કરે? કામીઓની રૂચી શરીરમાં હોય છે, અને તેનો ઉપલોગના સાધન તરીકેનો ઉપયોગજ તેઓ સમજે છે. ચારિત્રવિજય-લેખક કહે છે

કે કામુકો પ્રેમમાં શરીરના સંબંધને મુખ્ય માની અર્થાત્ ઇંદ્રિઓને પરિતોષવામાંજ પોતાને કૃત્યકૃત્ય માની, અમે પ્રેમ કરીએ છીએ, પ્રેમને જાણીએ છીએ, પ્રેમને પિછાણીએ, એમ કહી પ્રેમના પવિત્ર નામને કલંકિત કરે છે. આ વિકૃત પ્રેમને સેવનારાં પાત્રો-સ્રી પુરૂષો, આત્માના પ્રેમથી-આદર્શ પ્રેમથી વંચિત છે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો આત્માનાં વંચકો છે; મુક્તિના અનધિકારીઓ છે; તેઓનો મૂળ પ્રેમજ મિથ્યા ત્યાં સ્વસ્વરૂપાનુભવની-આત્માના સ્વરૂપને નિહાળવાના મુક્તિના પ્રેમની તેમને કૃપાપ્રસાદિ કેવી? વિકૃત પ્રેમનું સ્વરૂપ દિગ્દર્શન કરાવ્યું. હવે સંક્ષેપે કૃત્રિમ પ્રેમને કહીએ.

કૃત્રિમ પ્રેમ.

માત્ર ઇંદ્રિઓની હવસોને માર્ગ આપવાનો જે પ્રકાર તે કૃત્રિમ-ઇંદ્રિય પ્રેમ છે, તેના ઉપાસકો બધા કૃત્રિમ પ્રેમીઓ છે. વેશ્યાઓ અને તેના જીરોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રેમ વિકારથી પણ હલકા દરજ્જાનો છે. વિકારમાં તો એકમાંથી બીજામાં મન વિકૃત-આસક્ત બનતાં સુધી પણ ચિત્તની આસક્તિ બંધાય છે. કૃત્રિમમાં કેવળ ભૌતિક સ્વાર્થમય પિંડ અને પણ્યનોજ સંબંધ છે. વિકાર એ પ્રેમનો હલકો-ઉતરતો પ્રકાર છે-કૃત્રિમ-અ-

ધમ વ્યાપાર છે; ગુણી, નિર્ગુણી ગમેતેવાને પશ્યના યોગે વેશ્યા નિહાળતી નથી. જારો દ્રવ્ય આપી, તુચ્છ જારી માટે દેહના ક્યને પ્રમોદે છે; જેટલા દરજ્જે આ પ્રેમમાં જારો ખોનારા થાય છે તેટલી તે વારવેશ્યા થતી નથી, કારણ તેને અર્થનો પણ યોગ રહે છે. વાસ્તવ બધું ખોયા પછી તેને ખોવાપણું શું રહ્યું છે? આપણે જારોની તે સ્થિતિ નિહાળીએ. તેઓ પૈસો આપી, નીચ જારી કરી બહાર આવ્યા, ન તો તે પૈસાનો યોગ તેમજ ન તો જેને માટે તે ખરચ્યા છે, તે શરીરનો યોગ. તાત્પર્ય કે જારો વિત્ત-વીર્ય સમસ્તના ખરચમાંજ રહે છે; એવા જારોને ઉપદેશ કે લાઈઓ? પ્રેમ એ અમૂલ્ય વસ્તુ છે; તેનું મૂલ્ય હોતુંજ નથી, તેનું મૂલ્ય ખરચી કય કરવા જતાં તમે તમારુંજ મૂલ્ય કરાવો છો. અર્થાત્ દુનિયામાં, વ્યવહારમાં મૂલ્ય વિનાના લેખાઓ છો, પૈસાનું વ્યર્થ પાણીજ કરો છો, અને વળી ઇંદ્રિઓની ક્ષણિક તૃપ્તિ અનુભવી તે લેખે ખરચ્યો માનો છો. સામાન્ય વાતમાં જેટલો તમારા પૈસાનો, ઉદ્યમનો, ઇત્યાદિનો તેના લેખે-પણાનો નિયમ-સંકેત સમજો છો; તેટલીજ ખરી સમજણની વાતમાં-ખરા પરમાર્થના સુખની દિશામાં ઉપેક્ષા કરો છો. ઇંદ્રિઓની તૃપ્તિ ક્યારે કોઈને થઈ છે? તેનો સ્વાદ ખારા નીરના જેવો છે. જેમ જેમ તે પીશો તેમ

તેમ તરશ્યા અને તરશ્યાજ. ઘરના માત્ર શાક અને રોટલા જેવી તૃપ્તિ કયારેય વીશીઓના, દુકાનોના પકવાવાનોથી થઈ છે? ઘરની સ્ત્રી એ ઘરનું લોજન છે, વેશ્યા અને પરાઈ દારા, દુકાનદારોની મીઠાઈ અને વીશીના જમણુ તુલ્ય છે. એકને આરોગ્યવું-જમવું કહેવાય છે; અન્યને એંઠ ચાટવી કહેવામાં આવે છે; એક જ્યારે સર્વાંગ તૃપ્તિ આત્મતૃપ્તિ અર્પે છે, ત્યારે અન્ય ઇન્દ્રિઓને કેવળ સ્વાદનોજ ચટકો લગાડે છે, તેને માટે ભૂખ્યા અને ભૂખ્યાજ રાખે છે, ઇન્દ્રિઓના આસ્વાદમાં ઇન્દ્રિઓનુંજ સુખ હોઈ શકે. પૈસાથી ખરીદેલી પ્રીતિમાં પૈસા જેટલુંજ બલકે તેથી પણ નિર્માલ્ય પ્રીતિનું સુખ મળી શકે. આત્મિક પ્રેમ, ઇન્દ્રિઓના ઉપલોગની લાલસા રહિત છે. તેથીજ તેમાં આત્મતૃપ્તિ-નિત્ય તૃપ્તિ છે. આત્મિક પ્રેમીઓ વગર ઉપલોગે સંતુષ્ટ રહી શકે છે, ચક્ષુઓ જોઈનેજ ધરાય છે, કટાક્ષપાતની તેને અગત્ય નથી, હૃદય હૃદયના ભાવથી રીઝવાર રહે છે, પરસ્પર આલિંગનના ઉપચારની ત્યાં અગત્ય નથી. ઇન્દ્રિયસ્વાદ આપો અને હ્યો તોપણ ભલે, નહિ તોપણ ભલે, તેની લેશપણ તૃષ્ણા-તૃષ્ણા તેમને હોતી નથી. લોજ્ય અને લોકતાનો એવા પ્રેમમાં અલેદ બને છે, ત્યાં ઉપલોગ લેવા દેવાપણું કયાં રહ્યું? આત્માથી આત્માનો યોગ બને છે, ત્યાં ગર્હિત શરીરોનો સંબંધ

મળમૂત્ર અને રૂધિર માંસના બનેલા શરીરનો સંબંધ કયાં રહ્યો? અફસોસ. આ લક્ષ વિષયાંધો, વેશ્યાના જરો, તેઓની પટાવવાની માયાજાળમાં પડી તેમના વિલાસ-હાવભાવ સ્વભાવ ઇત્યાદિ કૃત્રિમ પ્રેમોપચારમાં અંબળ જઈ ભૂલી જાય છે, અને તેઓની સાથે તુચ્છ જરીમાં પડી આત્માના સુખથી-મુક્તિના સોપાનથી-પથથી ઉન્માર્ગે વહે છે; એ અર્થદાસી, વિત્તદાસી વેશ્યાઓ, આવા હૃદય રહિતોને-કાળજા વિનાનાઓને પૈસો પડાવી લેવાની ખાતર કૃત્રિમ પ્રેમજાળમાં નાખી, માવતરથી, સ્ત્રીથી, વ્યવહારથી, વિશ્વથી વિમુખ બનાવી, સર્વ અને સર્વસ્વ ભ્રષ્ટ બનાવે છે અને વિત્તનો સ્વાર્થ વ્યવહાર બંધ પડતાં ધક્કો મૂકે છે; અને એવા દુર્ભાગીઓ વ્યવહારથી, પરમાર્થથી ઉભય બાંજુથી લટકે છે; વાચકોને જણાવવાની અગત્ય નથી રહેતી કે આ પ્રેમથી મુક્તિ નથી, પણ ઉલટું જન્મમરણ ઇત્યાદિ નાનાવિધ દુઃખોની ચાતનાનું બંધન છે. પ્રેમની ખરી કિંમત સમજનારા, ખરા પ્રેમના પથમાં વહનારા, અમારા કેટલાક વાચકોને આ વિષયથી આનંદ મળ્યો હશે; ત્યારે અન્યથા પ્રેમમાં પ્રેમને સમજનારા કેટલાકને આ લાંબા લાંબા હિતશિક્ષાના કડવા બોધથી અરૂચી-કંટાળો પણ છૂટ્યો હશે. વાચકો તે લેખકની પ્રજા છે. સહુને યોગ્યરીતે આનંદ અર્પી પ્રસન્ન રાખવા એ તેનું

કર્તાવ્ય છે, તેથી સ્વદય, મસ્તપ્રેમી અને વિરક્ત-મોક્ષના પ્રેમીની તુલનાની રૂએ વિષયાંતર કરી સહુના ચિત્તને પ્રમોદવા ક્ષણેક ઉદ્યમ સેવીશું. ત્યારપછી શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમ-મુક્તિના પ્રેમનું યથાશક્ય વાચકોને દિગ્દર્શન કરાવી આ લેખનો ઉપસંહાર આણીશું.

મસ્ત પ્રેમી અને વિરક્તની તુલના.

મસ્ત પ્રેમી અને વિરક્ત ઉભય તુલનામાં કેટલા મળતા છે તે સંખંધેનું નીચેનું પદ નિહાળીએ.

રાગ ધનાશ્રી.

પ્રેમી મસ્ત ફકીર જાણે, પ્રેમી મસ્ત ફકીર;
 શ્રેર ગણે નહિ પ્રેમી ફકીરમાં, લાયક મનથી લગીર. જાણે.
 ફકિર બન્યો તણે જગ ફક્કડ, પ્રેમી તજ્યો જગ પીડ. જાણે.
 નહિ ફકિર સમ પ્રેમી ધરે પરવા, માનાધાતા કે હો અમીર.
 જાણે.

એક અચળ મન પ્રભુથી ફકીરનું, પ્રેમીનું પ્રેમીની તસબીર.
 જાણે.

ફકિર ફિદા નિજ ફકિરી વિલવમાં, પ્રેમી પ્રેમની લકીર. જાણે.
 નિદે સ્તવે જગ ફિકના ફકિરને, દિલે નહિ પ્રેમી દિલગીર.
 જાણે.

ઉલટા કહે મુખ મસ્ત એ, અમે બન્યા જગ અપવાદના
 અમીર. જાણે.

હોય પરવા કરી તો પ્રેમીના, વિષયમાં પડે નહિ કાંઈ
 તકસીર. જાણો.
 આવી પડે રનેહિ ભેટતાં, સંકટ સહવા ન એકે છે અધીર.
 જાણો.
 ન લેખે વિરકત સમ ઇષ્ટે, વિહરતાં શીત તાપ વર્ષાસમીર.
 જાણો.
 બહિરે ફકિર સુણવા જગ ચર્ચા, પ્રિયાલાપ વિષુ પ્રેમીએ
 અધીર. જાણો.
 વસવા સદન વન જેમ ફકિરને, પ્રેમીને પ્રેમીનું મંદિર. જાણો.
 પાન પાત્ર કદી હોય ફકિરને, કરે કર તલપાત્ર પ્રેમી વીર.
 જાણો.
 પહેરવા અજીન ઓઢવા કંબલ યોગીને, પ્રેમીને પ્રેમીનું
 શરીર. જાણો.
 વધ્યો સરખાવતાં એ વિધિ, વિરકતથી મસ્ત પ્રેમી મહા
 ધીર. જાણો.
 કથતાં બૂદ્યો કહું ચારિત્રવિજય ફરી, પ્રેમી ફકિરનો ફકિર.
 જાણો.

ભાવાર્થ—મનુષ્યો, પ્રેમીને મસ્ત ફકીર જાણો, ફકીર
 અને પ્રેમીમાં તમે, લાયકો, કરો પણ તજાવત ન જાણો.
 તેઓ ઉભય પોતપોતાની દિશાના ફકિરોજ છે. ફકિર
 જગતને છોડી ફક્કડ અને છે, પ્રેમી પણ જગતની પીડા
 ત્યજી દે છે. માનધાતા કે અમીર ગમે તે હો તેની વિરક્ત

ફકીરની જેમ પ્રેમી પણ મનમાં પરવા ધરાવતો નથી. એક પ્રભુમાંજ-મુકિતની દિશામાંજ ફકિરતું અચલ મન રહે છે. પ્રેમીતું પ્રેમીની તસખીર-પોતાના પ્રીતિપાત્રમાંજ લાગેલું રહે છે. અર્થાત્ ફકિરને જેમ બાહ્ય વ્યવહારોમાંથી ધ્યાન છૂટી એક પ્રભુમાંજ-ધ્યેયમાંજ ચિંતન રહે છે તેમજ પ્રેમીતું પણ પ્રિયતમના વિષયમાંજ ચિંતન રહે છે. ફકિર પોતાના ફકિરીના વિલવમાંજ અર્થાત્ ફકીરી હાલમાંજ મસ્ત-ફીદા-કૃતકૃત્ય રહે છે, તેમ પ્રેમી પ્રેમની લકીર-જે લહર તેમાં ડાલતો રહે છે, જગત્ નિંદે કે સ્તવે; ફકીર જેમ તેની કાંઈજ ફીકર-પરવા ધરાવતો નથી; તેમ પ્રેમી પણ પોતાની બીજાથી થતી સ્તુતિ કિંવા નિંદાથી દિલમાં હર્ષ કે શોકને સ્થાન આપતો નથી. ઉલટા એ બન્ને મસ્તો અમે જગઅપવાદના અમીરો બન્યા એમ મુખથી બોલે છે. સ્નેહી-ઈષ્ટ સમિપે જતાં ગમે તે સંકટ આવી પડે તે સહવાને તેઓ બન્ને શસ્ત્રસજ્જ રહે છે, અધીર-કાતર નથી હોતા. ઇષ્ટે વિહરતાં જેમ વિરકત, શીત, તાપ, વર્ષા, સમીર ઇત્યાદિના લયને લેખવતો નથી-એ કશાં દુઃખો તે મસ્તવિરકતની ઇષ્ટવિહારી પ્રવૃત્તિમાં કશુંપણ સ્ખલન નાખી શકતાં નથી; તેમ પ્રેમી પણ પ્રિયાને ભેટવાના ઉદ્ધમમાં મસ્ત, શરદી, તાપ, વૃષ્ટિ કશાના લયને લેખવતો નથી. ધ્યેયમાં લીન ફકીર જેમ બાહ્ય ચર્ચા સુણવા

ખહેરો હોય છે, પ્રિયાલાપ વિના આપણો પ્રેમી પણ
 ખીજી વાત સાંભળવા તરફ બધિર-ખહેરો હોય છે.
 ફકીરને વસવાને માટે વન-ઉપવન ઇત્યાદિ સદન જે ગૃહ
 હોય છે, પ્રેમીને વસવા માટે આખી સૃષ્ટિમાં એક પ્રે-
 મીનું મંદીરજ હોય છે. અર્થાત એની એકલામાંજ સૃષ્ટિ
 વસે છે. ફકીરને કદી પાનપાત્ર, લિક્ષાપાત્ર પણ હોય છે,
 પ્રેમી-વિરકત કરતલપાત્રથીજ ચલાવી છે, પહેરવા અજીન,
 એઠવા કંબલ, ખિછાલા તૃણનો ધાસનો સાથરો
 પણ વિરકતને હોય છે. પ્રેમીને એ સહુ સાધનોમાં
 પ્રેમીનું શરીરજ છે. તે નમ્ર-દ્વિગંબર સ્થિતિથી
 પણ લબ્ધતાં નથી. કારણ તેઓ પોતાને પ્રેમી શિવાય
 નિહાળનાર કાંઈ દેખતાંજ નથી. આમ જોતાં તો પ્રેમી
 વિરકતથી ચડી જતો જોવામાં આવે છે. ચારિત્રવિન્ય
 કહે છે, હું કહેતા ભૂલ્યો. ફરીથી કહું કે પ્રેમી તો ફકી-
 રનો પણ ફકીર છે, આવો પ્રેમ છે તેજ ફલિતાર્થનો
 સાધક છે, પછી તે આ દિશા કે ખીજી દિશામાં હોય.

શુદ્ધ, વિકૃત અને કૃત્રિમ પ્રેમના સ્વરૂપો કથાઈ
 ગયાં. હવે યોગીઓના-મહાત્માઓના સ્વસ્વરૂપાનુભવ-
 મુક્તિના અસલ પ્રેમ ઉપર આવીએ, તેને નિહાળીએ.

પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ લહરી કોઈ હોય તો તે
 સ્વસ્વરૂપના અનુભવમાં-મુક્તિમાં રૂચિ પ્રકટાવી તે છે, એ

પ્રેમનું અંતિમમાં અંતિમ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે, તેથી આગળ વધીને પછી પ્રેમની હદ નથી. જ્ઞાનિઓને, યોગીઓને જ્ઞેય અને ધ્યેયના વિચારમાં રમતાં ક્યારે એ લહરી લાગી જાય છે, યદિવા તે લાગીને વહી જાય; પણ તેની લય મૂકતી જાય છે. પછી તેનો એજ વિચારમાં-એજ ચિંતનમાં સમય જાય છે, અન્ય બધાથી ઉદાસીન-નિરાસકત બની જાય છે. તેને અન્ય કશુંજ રૂચતું નથી, એ ધ્યાને-એ લહરીએ સ્થિર ક્યારે થવાય એજ વિચાવ, એજ ઉદ્ધમ તેનો રહે છે, એમાંજ મસ્ત બની ડોલતો રહે છે. ક્યારેક નૃત્ય કરે છે, ક્યારેક ચેષ્ટા કરે છે, કવચિત્ ગાવા માંડે છે, કવચિત્ રોવા માંડે છે. અહાહા ! સહજ નિજનંદની લહરી લાગી ગઈ તેમાં આટલો આનંદ; તો સંપૂર્ણ મુકિતના સુખનું તો કહેવુંજ શું ? ખસ એનોજ ઐચ્છિક બની જાય છે, એનોજ પ્રેમી બની જાય છે, સંસારને શૂન્યવત્ સમજી મસ્ત વિરકત બની નિકળી જાય છે. મુકિતનાજ સુખ-મુકિતના વિચારમાં મશગુલ બને છે. અરણ્યમાં, ગિરિ કંઠરોમાં, ગુફાઓમાં, સ્મશાનમાં કશા પણ ભયને ન ગણકારતાં શીત, આતપ, વર્ષા, સમીરથી ઉત્પન્ન થતા દેહોના દુઃખોને વિસારતો મસ્ત, મુકિતની પાછળ બનેલો ફકીર, મુકિતનોજ અલક જગાવે છે, મુકિતનીજ ધૂણી ધીખાવી બેસે છે, સ્વસ્વરૂપના વિચારમાં વિહરે.

છે, બાહ્ય ભાન માત્ર ભૂલી' જાય છે. તેને નથી રહેતું
 ભૂખનું ભાન, નથી રહેતું નિદ્રાનું ભાન, નથી રહેતું દેહ
 કે તેના વ્યવહારનું ભાન, નથી રહેતું પીડાનું ભાન; તેમજ
 શસ્ત્રથી તેને વિધે તો પણ પીડા નહિ અનુભવે, પુષ્પથી
 પૂજે આહ્વાદ પણ નહિ અનુભવે, સર્પો આવી શરીરને
 દંશ દે, શૃંગાલો, ગીધો, વાયસો, માંસાહારી પશુઓ
 દેહની ગમે તે દુઃસ્થિતિ કરે; એની, એ મોક્ષાભિલાષી
 કાંઈજ પૃચ્છા નહિ કરે. મુક્તિના ઉપાસક-પિપાસુની
 સ્થિતિને બતાવનારું નિચેનું પદ નિહાળીએ:-

ગઝલ.

નહિ પરવા કશાની, જેહની મોક્ષે બની પ્રીતિ;
 ન લેખે એ કશાને, છે સ્વરૂપાનંદમાં પ્રીતિ.
 નહિ સંસારની પરવા, નહિ ઘર દારની પરવા;
 નહિ પરિવારની પરવા, તજી દે સર્વની પ્રીતિ.
 મુમુક્ષુ મુક્તિ સંગે, તાન લાગ્યું સર્વને ત્યાગે;
 નકામી મોહમાયામાં, નહિ ઘાલે પછી પ્રીતિ.
 તનક ના દેહની દરકાર, તજે કે ભલે તાડે;
 બીજાઓ મસ્ત મુક્તિનો, તજે ના મોક્ષથી પ્રીતિ.
 ભલે કે પુષ્પ લઈ પૂજે, ભલે કે શૂળથી વીધે;
 ન એથી દુઃખ કે આનંદ, સહજાનંદમાં પ્રીતિ.
 ક્યહાંથી બાહ્ય વ્યવહારો, તણું વર્તાય એને ભાન;
 બનાવી ધ્યાન જ્યાં બેઠો, લગાવી દ્યેયમાં પ્રીતિ.

મુમુક્ષુ જ્ઞાનના યોગે, વપુ વિયોગને ઈચ્છે;
 દુઃખી વિષપાન યોગે, જેમ વપુ તજવા ધરે પ્રીતિ.
 વપુએ આવીને વિંટળાય, વ્યાલો વિંછુઓ ડંખે;
 શૃંગાલો ગીધ ફેાલી ખાય, તોયે આત્મમાં પ્રીતિ.
 મુમુક્ષુ એકલો હો ને, બધો સંસાર હો સામે;
 ન ઉપસર્ગો થકી પ્રતિકૂળ, ચૂકે ઈષ્ટમાં પ્રીતિ.
 પ્રભુ મહાવીર કેરા, કાનમાં ખીલા ખલે ઠોક્યા;
 તથાપિ એ રહ્યાંતા ખેલી, સમ પરણીથી પ્રીતિ.
 મુનિ ખંધક તણી જીવતાં, ખળે કોઈ ખાલ ખેંચી લીધ;
 ભર્યો ના દુઃખના દમને, નહોતી દેહમાં પ્રીતિ.
 વળી ખંધક મુનિ શિખ્યો, પીટ્યા પાપીએ ઘાણી મધ્ય;
 ન વિસર્યા દેહના દુઃખે, તનક પણ ટેકમાં પ્રીતિ.
 સહ્યાં છે સર્વ સંકળે, સહી છે કઠીન ચર્યાઓ;
 મુનિ ચારિત્રવિજય જેહની, મુક્તિ મતે પ્રીતિ.

ભાવાર્થ:—જેની મોક્ષમાં પ્રીતિ બની-લાગી છે તે
 કશાની પરવા કરતો નથી, તે કશાને લેખતો નથી. તેની
 સ્વરૂપાનંદમાંજ પ્રીતિ-લગની લાગી રહેલી હોય છે. તેને
 નથી સંસારની પરવા. નથી વળગતી ઘરદારની પરવા કે
 નથી લાગતી પરિવારની પરવા. તે સર્વની પ્રીતિ મનથી
 ઉતારી દે છે. મુમુક્ષુ જેનું મુક્તિના સંગે તાન લાગ્યું
 છે, તે સર્વ કોઈને તજી સંસારથી ચાલી નીકળે છે.
 નકામી મોહ કે માયામાં તે પછી પ્રીતિ ધરતો નથી,

તેને પોતાના દેહની પણ દરકાર રહેતી નથી. ભલે કોઈ તજે, ભલે કોઈ તાડે; તેથી મુંઝાઈ મુકિતનો મસ્ત મોક્ષથી પ્રીતિને તજતો નથી. ભલે કોઈ પુષ્પ લઈ પૂજે. કિંવા શૂળથી વિધે, એનો આનંદ કિંવા દુઃખ કાંઈજ તેને લાગતું નથી. પોતાના સહજાનંદમાં-સ્વરૂપના આનંદમાં તે સર્વકાળ મસ્ત રહે છે. તેને બાહ્ય ચેષ્ટાનું ભાન કયાં-થીજ હોય ? તે તો ધ્યાનને બનાવી, ધ્યેયમાં પ્રીતિ લગાવી-લયલીન બની ગયો હોય છે. શરીરે સર્પો આવીને વિંટળાય, વિંછૂઓ ડંખે, શિયાળ કિંવા ગીધો ફેલી ખાય, પણ દેહને વિષે દુઃખનું ભાન તે ધરતો નથી, તેની આત્મામાંજ પ્રીતિ બની રહે છે. મુમુક્ષુ જ્ઞાનના યોગથી વપુ-જે શરિર તેના વિયોગને ઈચ્છે છે, જેમ કોઈ દુઃખી, વિષપાનથી વપુને તજવા પ્રીતિ કરે છે. મુમુક્ષુ ભલે એકલો હોય અને આખો સંસાર સામો હોય તથાપિ શું થયું ? તેના પ્રતિકુળ ઉપસર્ગોથી ઈષ્ટમાં તે કદીજ પ્રીતિ ચુકવાનો નહિ. મહાવીર પ્રભુના કાનમાં ખલો-દુષ્ટોએ ખીલા ઠોક્યા, પણ એ મુકિતને વિષે સંલક્ષ્મ મનવાળા ભગવાન સમતા પટરાણીથીજ પ્રીતિને ખેલી રહ્યા હતા; અર્થાત્ રાગદ્વેષ રહિત રહ્યા હતા. અંધક મુનિની કોઈ બળે જીવતાં ખાલજ ખેંચી લીધી હતી. પણ એ ધીરવીર મુનિવરે એક પણ ઉંહું એવો

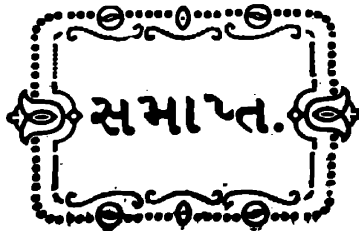
હુઃખનો દમ ભર્યો નહોતો; કારણકે તેમની દેહમાં પ્રીતિજ નહિ હતી. વળી અન્ય અધક મુનિના શિષ્યોને એક માલીક પાપીએ ઘાણીમાં ઘાલી પીટ્યા હતા, પણ દેહના દુઃખે પોતાના મુકિત વ્રતની ટેકને વિસર્યા નહોતા. એવી એવી કઠિન ચર્યાઓ, એવાં એવાં અનેક સંકષ્ટો, ચારિત્રવિજય કહે છે; જેની મુકિતમાં પ્રીતિ થઈ છે, તેઓએ સહ્યાં છે, પણ પોતાની ટેકને નિર્વાહી છે.

આવા મુમુક્ષુ યોગીઓ બાહ્ય ચેષ્ટા ભૂલી તત્ત્વના પરમ આનંદમાં લીનજ બની રહે છે, અને એ લીનતાથી દ્વિધા ભાવ-દ્વૈત ટળી હું અને મારો દેહ, આ દેહ અને અન્ય દેહ યાને કહો કે સઘળો પ્રપંચ-દશ્ય સંસાર ટળી જાય છે. પૂર્ણ એકત્વ ભાસે છે.

શુકલ ધ્યાનનો એક પ્રકાર છે. આ ધ્યાનની સ્થિતિમાં ધ્યેયમાં પ્રથમ સવિતર્ક, અને સવિચારવાળી સ્થિતિમાં ધ્યાતાનો વ્યવહાર થાય છે. પૃથક્ત્વ, વિતર્ક અને વિચાર વિરમી, અવિતર્ક અને અવિચારની સ્થિતિમાં ધ્યાતા પહોંચે છે, ત્યારે કૈવલ્યજ્ઞાનને મેળવે છે. યદ્યપિ મુકિતના અસંખ્ય યોગો છે, લેખકની દૃષ્ટિમાં પ્રેમ એ પણ મુકિતનો યોગ જણાયો છે અને તેથીજ બન્યું તેટલું તે વાતનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે, એ

લખવાનો હેતુ એજ કે અનુલવનું કથન વાણીથી પર છે. વાણીનો ઉપયોગ અનુલવની વાતમાં નિષ્કુળ છે. કોઈ કવી કહે છે કે “ જાણ્યું કેમ આવેરે માણ્યાને પરમાણે ” અક્ષરશઃ સત્ય છે. મુંગે સાકર ખાધી, તેનો સ્વાદ જાણ્યો પણ મોઢેથી કહી હકશે નહિ; આવીજ સ્થિતિ અનુલવના કથનની છે. પ્રેમીઓએ પ્રેમને જાણ્યો, માણ્યો, નાણ્યો. ખસ મસ્ત બની ગયો. સર્વ તેનો હાદ્ સમજશે, કહી શકશે નહિ. પ્રેમી હોય તેજ તેનો આનંદ પિછાણી શકે; તોપણ બનતો પ્રયત્ન સેવ્યો છે, વાંચનાર; પ્રેમના અનુલવથી જેનું હૃદય અનુલવાપન્ન છે, એવા પ્રેમીઓ આનંદ મેળવી શકે એ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે. અને યદ્યપિ પ્રેમ રહિત તો કોઈ પ્રાણી વિશ્વમાં છે નહિ, પણ જેઓ તેવી પ્રવૃત્તિ પોતાથી થાય છે પણ તે કોણ કરાંવે છે, તે કોની પ્રેરણાથી થાય છે તે અંતર્મુખ દષ્ટિના અભાવે સમજી શકતા નથી, અને શંકામાં પડી બાહ્ય વ્યવહારોમાં-બાહ્ય નિમિત્તોમાંજ તેવી પ્રવૃત્તિને ધારી રહે છે; તેનેજ પોતાના હૃદયના સંધાનનું મૂળ માની લે છે, આ સાડું, આ દિવ્ય, આ અનુકુળ, આ ગમતું એમ બાહ્ય પ્રેમના તત્વોમાંજ ગુંચવાઈ રહે છે, તેનો આશ્ચર્ય-તર તેઓ વિવેક કરી શકે. શરીરમાં નહિ પણ આત્મામાં આત્માના ગુણોમાં પીતિને જોડી શકે. દિવ્યાદિવ્ય, પ્રિય

અપ્રિય, સુરૂપ કુરૂપ ઇત્યાદિ રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ ટાળી, સર્વાત્મભાવે પ્રેમને નિહાળી શકે. એ સમજાવવા, તેથીજ કોઈ કહે છે કે અમે જીનમંદિરમાં જઈએ છીએ, અમારું ત્યાં મન લાગતું નથી; કોઈ કહે છે તીર્થયાત્રામાં અમે જઈએ છીએ ત્યાં અમને પૂરો જોઈએ તેવો આનંદ મળતો નથી; અમે વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવીએ છીએ પણ તેમાં અમારી રૂચી ઉત્પન્ન થતી નથી. આ સહુ પ્રેમની ખામી છે, પ્રીતિરહિતપણું છે, એ દઢાવવા. યદ્યપિ પ્રેમને મુકિતનો હેતુ કહ્યો પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે દુનિયાદારીના પ્રેમમાંજ ગુંચવાઈ રહેવાનું છે અને એથીજ મુકિત છે. એ પ્રકારના મલિન પ્રેમને અવલંબી તેને શુદ્ધ સંસ્કારના-શુદ્ધ ભાવનાના પુટ આપી વિશુદ્ધ બનાવી, ઉત્તરોત્તર આત્મામાં-સ્વસ્વરૂપના અનુભવમાં પ્રેમને-પ્રીતિને સજવાની છે, અને આખર એજ પ્રેમ, એવીજ પ્રીતિ એવીજ પ્રેમમય લક્ષિતથી મુકિત છે. એ આ લેખકનો કથિતાર્થ અને મથિતાર્થ છે.

ઉપોદ્ધાત.

સ્વભાવ અને વિભાવ, એ પ્રત્યેકમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ઉભયનો સમાવેશ થાય છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તે વિભાવની નિવૃત્તિ છે. વિભાવની પ્રવૃત્તિ તે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ છે. વિભાવની પ્રવૃત્તિને આપણે પ્રવૃત્તિ કહીએ છીએ. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને આપણે નિવૃત્તિ કહીએ છીએ. આવી નિવૃત્તિ ઉપર આપણો રાગ હોવાથી આપણે વિભાવની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ સ્વીકારી છે. સ્વભાવમાં વિભાવનું મિશ્રણ રહેજ છે. આ મિશ્રણ તે મન છે. એ મન નાના પ્રકારના બાહ્યાભ્યંતર કરણો સાથે જોડાઈ સ્વભાવને આવરિત કરી વિભાવની દિશા તરફ પ્રવૃત્તિને વહેવડાવે છે. એ વિભાવથી મનને રોકી સ્વભાવ તરફ તેની વૃત્તિને વાળવી, એટલેજ નિવૃત્તિનો કથિતાર્થ અને મથિતાર્થ છે. જો આમ છે તો ઉભયે પ્રવૃત્તિજ છે. એકમાં પ્રવૃત્તિ અને અન્યમાં નિવૃત્તિ, એમ અપેક્ષાએ કહી શકાય. વર્તમાન રૂપે તો કોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિજ છે.

ભુત માત્ર વિભાવ પ્રવૃત્તિનો હ્રાસસ્વભાવસિદ્ધ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર અને ભવિષ્ય પર્યંત તેનો નિર્વાહ એમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ચર્ચાનો અવસાન આવી રહે છે.

અહીં હવે વિજ્ઞાન, સાયન્સનો જડવાદ, ભૌતિક પ્રવૃત્તિવાદ અને પૂર્વનો નિવૃત્તિમાર્ગ—આસ્તિકવાદ—આત્મવાદ સામ સામાં ખડાં રહે છે.

વિજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે પ્રત્યક્ષ તેટલુંજ અમને તો પ્રમાણ અને આ દુરાગ્રહથી જે અપ્રત્યક્ષ છે અને જે નિવૃત્તિ માર્ગનું શરણ લીધા વિના અપ્રત્યક્ષજ રહેવાનું છે. તેને પોતાના વિજ્ઞાનથી અનનુભુત માની જીવ, આત્મા, ચૈતન્ય ઇત્યાદિમાં નહિ માનતાં નાસ્તિકતા તરફ વહે છે. સાયન્સથી જેટલું સિદ્ધ તેજ પ્રમાણ અને સત્ય તેઓ માને છે. ચૈતન્ય તો પરમાણુઓના સંયોગથી આવતું સ્વીકારે છે. આવા જડવાદથી ભૌતિક પ્રવૃત્તિમાં શોધ જોળ ઇત્યાદિ આર્થિક ઉન્નતિમાં અને વ્યવસ્થાવનામાંજ તે રીઝવાર છે. આ વિજ્ઞાનવાદીઓએ જાણવું જોઈએ કે સત્યની આગળ હજી સત્ય છે, સત્યની અમુક આજ સીમા એવો નિર્ણય તેમનાથી થઈ શક્યો નથી, એજ તેમના વિજ્ઞાનની અપૂર્ણતાનો પુરાવો છે. સ્થાપિત સ્વસિદ્ધાંત વિનાજ તેમણે પૂર્વના નિવૃત્તિમાર્ગ સામે જડવાદ ઉભો કર્યો છે અને તેથી તે અધૂરો વાદ છે. આવી ભૌતિક પ્રવૃત્તિથી ઔદિકામુષ્મિક કેટલાક લાભ છે પણ પૂર્વવાસીઓ-નિવૃત્તિ માર્ગાવલંબીઓ-આસ્તિકવાદીઓ, પાપ પુન્ય ઇશ્વર આત્માનું અસ્તિત્વ ઇત્યાદિમાં માને છે અને તેથી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ સવિશેષ ભૌતિક હોવાથી પાપ ઇત્યાદિ કર્મોની બંધનકર્ત્રી માની તેને ગૌણતા અર્પી સવિશેષ નિવૃત્તિ માર્ગમાં વહે છે.

છેક આસ્તિકપણું અને છેકજ નાસ્તિકપણું ઉભયે એક ખીજના વિરોધી છતાં, સત્યની ખ્યાતિને માટે એક ખીજનાં સહકારી છે. ઉભયથી સત્યની સીમાએ આવી શકાય છે. એકમાં અંધ શ્રદ્ધા રહે છે. ખીજમાં અશ્રદ્ધા રહે છે. એક, અમુકમાં શ્રદ્ધા ધરી તેને અનુસરે છે, એક અશ્રદ્ધા આણી પ્રથમ અસ્વીકાર કરે છે; પુનઃ અજમાવી, અનુભવી સ્વીકાર કરે છે. એક ગુણથી

ચારિત્ર ઉદ્ભવે છે. અન્યથી બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે. પણ બુદ્ધિને છેવટ તર્કવિતર્કથી વળીને ચારિત્રનો આધાર લેવો પડે છે. ચારિત્ર, બુદ્ધિને સ્વતઃ આણે છે. આથીજ અવિતર્કે પણ શ્રદ્ધાનું અવલંબન કરનારા પૂર્વવાસીઓ આસ્તિકવાદ ઉપર તટસ્થ છે, જ્યારે ચારિત્ર વિના બુદ્ધિના વિલાસમાં અવટાવું પશ્ચિમ અનંત શોધખોળોથી પણ સત્યની પરાકાષ્ટાને પામ્યું નથી.

સાચ-સની-વિજ્ઞાનની પાર પૂર્વવાસીઓ પહોંચી શક્યા છે અને તે અનુભવના ગ્રંથોનો પુષ્કળ વારસો અર્પતા ગયા છે. હાલના વિજ્ઞાનને પણ તેઓનીજ વિદ્યા આભારી છે. પૂર્વવાસીઓ તે સર્વ જાણતા છતાં તેમાં પડવાથી આત્મિક-પ્રવૃત્તિમાં-નિવૃત્તિમાં ભંગ પડે છે, તે જાણતા હોવાથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ઉંદાસીન રહ્યા છે. છતાં નાસ્તિકવાદીઓને ઇશ્વરના-આત્માના વિષે આસ્તિક બુદ્ધિનું ભાન કરાવવાને એ અમૂલ્ય વારસાનો ભંડોળ મૂકતા ગયા છે. મૂકતા ગયા છે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કાળે જડવાદ અને ચૈતન્યવાદના ઉત્થાન વખતે તેઓએ ચમત્કારથી જડવાદીઓને આશ્ચર્યમાં ચકિત કરી નાંખી, ચૈતન્ય વિષે આસ્થાનું ભાન કરાવ્યું છે. આવા અનેક પ્રસંગો શાસ્ત્રો, પુરાણો, તેમજ ઇતિહાસ પરંપરાથી આપણને મળી આવે છે. પાશ્ચાત્યો નિવૃત્તિમાર્ગને નાના પ્રકારની તંગી. દુઃખ જરૂરીઆત ઇત્યાદિનો ઉત્પાદક માને છે, પણ તે તેમની ભૌતિક દૃષ્ટિથી છે. તેઓની અતિ કામનાને અંગે તેમ જણાય તે સ્વાભાવિક છે. વિશેષમાં તેઓએ જાણવું જોઈએ કે જે કાંઈ તેવું જણાય છે તેમ થવામાં નિવૃત્તિના નામે આજસજ મુખ્ય કારણ છે. પ્રાચીનથી ભારતવર્ષની પરંપરા નિવૃત્તિ માર્ગાવલંબી હોવા છતાં, કળા, શિલ્પ,

વિભવાદિમાં ઉન્નત હાલત હતી અને એકથી વધારે પશ્ચિમની પ્રજાનાં તેણે મન આકર્ષ્યાં છે. એજ તેનો પ્રમુખ પુરાવો છે; આવી ઉન્નત હાલતમાં પણ રાજાઓ અને શ્રીમાનો ભૌતિક સુખ-વિલાસનો નિરાદર કરી નિવૃત્તિના સુખને માટે મસ્ત ફરી જાની સર્વ તજ ચાલી નીકળતા અને ચાલી નીકળ્યા છે, જે હાલના ભૌતિક દ્રષ્ટિના વિજ્ઞાનને બહુજ દુર્ઘટ દેખાશે. પૂર્વવાસીઓ મેળવતા, પણ તેમને જે અંતિમ મેળવવાનું છે તેની આગળ તેમને તે મિટ્ટી સમાનજ લાગતું, જે પશ્ચિમમાં ભાગ્યેજ બનવું સંભવિત છે. પ્રવૃત્તિની ઉપાધિથીજ, નિવૃત્તિના સૌષ્ઠવનો ભંગ થવાના લાયથીજ પૂર્વે શત્રુની સામે નિઃશસ્ત્ર, ક્ષમા, સ્નેહ, અપકારની સામે ઉપકાર, શાક્યની સામે સરલતા; ઇત્યાદિ ઉદાર ગુણોનો પરિચય આપ્યો છે. સમષ્ટિ ભાવનાજ પૂર્વનું લક્ષ્ય છે. પૂર્વે આદિથી અતઃ પર નિવૃત્તિને જાળવવાજ પ્રયત્ન કર્યો છે. જે કાંઈ સમ વિષમતા રૂપ દોષ ઉદ્ભવ્યો છે તે પણ એ વિજ્ઞાન અને જડવાદ તથા આસ્તિકવાદના સંઘટ્ટમાંથીજ ઉદ્ભવ્યો છે. છલ-પ્રતારણા-દંભ ઇત્યાદિ પણ એ ઉભયના સંઘટ્ટનીજ સંતતીઓ છે. અવ્યવસાયનો દોષ પણ પૂર્વે ઉપર પાશ્વર્યોના અતિ વ્યવસાયને મુકામલેજ આવી લાગ્યો છે. અત્યાવશ્યકતા પણ સર્વથા ઉણપ અને અગત્યનીજ પશ્ચિમની દૃષ્ટિમાંથી પેદા થઈ છે. પૂર્વનો નિવૃત્તિ માર્ગ સંતોષ અને અપરિગ્રહને પશ્ચિમના સંસર્ગથી આજ પણ મૂકી શક્યો નથી. જડવાદને ભૌતિક ઉન્નતિનાં લોભમાં આજ પણ પશ્ચિમ સ્વીકારી શક્યું નથી. પણ આથી યત્રકૃત્રચિત દુઃખ, પુકાર, દુષ્કાળ, ભૂખમરો, આર્થિક પ્રતિકૂળતાના પૂર્વવાસીઓ ભોગ થઈ પડ્યા છે, આવા દ્રશ્યથી કમ-

કમાટી ખાઈ, પશ્ચિમના જડવાદમાં-પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં વાસ્તવિક તો નિવૃત્તિ નથી, છતાં તેમાં પણ કાંઈક નિવૃત્તિ બતાવી જે જેની પ્રતિકૂળતા તે તેની ઉપલબ્ધિ જેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં પશ્ચિમનું ઉદાહરણ લેવા પૂર્વને ટકોર કરવી પડી છે, પૂર્વવાસીઓ ઉપર અવ્યવસાયનો દોષ આરોપ્યો છે. છતાં છેકજ તેને ઉતારી પાડ્યો નથી. માત્ર પૂર્વ પશ્ચિમનો અમુક વિનિમય અને ઉભયમાં કાંઈક કાંઈક હંમેશા પાદેય નિર્દેશવા યત્ન કર્યો છે.

આમ બન્યું પણ છે. તથાપિ ઉભય બ્રષ્ટ બન્યું છે. હંમેશાં ઉભય પ્રબળના યુદ્ધમાં ઈદં તૃતીયનું રૂપાંતર થાય છે. વ્યવહારમાં, વ્યાપારમાં, ધર્મમાં, સમાજમાં અપ્રમાણિકતા, અતિ લોભ, વિગ્રહ, કુસુપ-સ્વાર્થ એવું મિશ્રણ થયું છે. વ્યાપારી જોઈશું તો અપ્રમાણિક, વ્યાપારનું તો નામ. વસ્તુ આપીને વિત્ત લેવાનું, પણ સ્થિતિ થોડા ઘણા અંશે ગજવા કાતરની, પેલા છૂપા અને આ ઉઘાડા એટલો તકાવત. આ વિધિ વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગ્રામ, દેશ, પ્રજા, રાજ્ય સર્વમાં મિશ્ર વ્યવહાર દર્શન આપી રહ્યો છે. પરમાર્થમાં ત્યાગીઓ, મહાત્માઓ. સંપ્રદાય સંપ્રદાયના આચાર્યો, મંદિરો, ગાદિઓ, યતિઓ, ગામો, ગિરાસો દુડાનો બાંધી બેઠા છે. પ્રાચીન અર્વાચીન મંત્રદે આતું સાંકર્ય પેદા કર્યું છે. અર્વાચીન વિચારનું પશ્ચિમ પણ આવા સાંકર્યથી મુક્ત રહ્યું નથી. જેવો ગંધ પૂર્વને પશ્ચિમનો, તેવો પશ્ચિમને પૂર્વનો પણ લાગ્યો છે. થીઓસોફીકલ સોસાઈટીનો ઉદ્ભવ, કેટલાક પાશ્ચાત્યોમાં, જૈન, અદ્વૈત, બૌદ્ધાદિ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર એ પૂર્વના પરિચયના પરિણામો છે. પચાસ માઇલની સ્પીડથી ચાલતું એન્જીન, ત્રીશ માઇલનો સ્પીડવાળા એન્જીનથી આગળ

જાય, પણ સીમાએ તો જઈને ઉભયને ઉભૂંજ રહેવાનું. તેમજ પાશ્ચાત્ય વિચારે પૂર્વમાં સાંકયું વિશેષ પ્રગતિમાં મૂકાયું છે તેટલું પશ્ચિમના સંબંધમાં થયું નથી; અને ઉદાહરણથી પોતાની અસર કરવામાં પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં પછાત છે, પણ એથી તો પૂર્વના નિવૃત્તિ માર્ગનું ભુલણ જળવાઈ રહે છે. સ્વતઃ આદર્શ રૂપે પરિચિત થતાં પાશ્ચાત્ય પ્રજા પૂર્વના સંસ્કાર ગૃહે તો તેની પૂર્વને દરકાર ઓછીજ છે. પણ તેણે પોતાનું મીશન સ્થાપવા પશ્ચિમની પેઠે જ્યાં ત્યાં બીશપો-મીશનરીઓ દોડાવ્યા નથી.

અમેરિકા વિગેરેમાં જૈન-જૈનેતર ફિલોસોફીએ જે કાંઈ તેના સિદ્ધાંત તરફ પાશ્ચાત્યોની રૂચી વાળી છે, તે પણ આદર્શ રૂપે પોતાનો સિદ્ધાંત વિચારના રૂપમાં રજુ કરીને, અનુકરણરૂપ આમંત્રણ કરીને નહિ. એકનું ખંડન કરીને નહિ પણ સ્વસિદ્ધાંતનું સમર્થન-મંડન કરીને-ઉત્કૃષ્ટ સમજાવીનેજ. નિષ્કારણ એટલે સાહજીક પ્રવૃત્તિ એ ખરી પ્રવૃત્તિ છે. અને તે કાંક અગ્નયન ગદુષ્ઠ અસર કરે છે, જે ઉપચારથી-પ્રયત્નથી થવી મુશ્કેલ છે. પૂર્વની પશ્ચિમ ઉપર થયેલી સાહજીક અસર છે, અને તેથી જ્યાં જ્યાં તે અસર થઈ છે તે નિર્મળ અને આદર્શ રૂપે પ્રતીત થાય છે. પશ્ચિમની પૂર્વ ઉપર કૃત્રિમ અને ઔપચારિક અસર છે અને તેથી તે વિરૂપતામાં નજરે તરી આવતી દેખાય છે. દ્રાક્ષમાળા અને લલાટમાં ભસ્મરેખાથી અંકિત, પૂર્વના શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતોને અભિવંદતી, તે તે એ કથેલા માર્ગે વહતી, અન્યને તે તરફ આકર્ષતી, અનુમોદતી, વિદુષી અંગ્રેજ આનુ એનીબીસાંટ, અહિંસાથી વિસ્તરતા જૈન મતનો સ્વીકાર કરતા હર્મનજેકોબી જેવાના દૃષ્ટાંતો ક્રીશ્ચિયન થતા

પૂર્વના બાલકોએ નિહાળવા, મનન કરવા તથા પોતા તરફ અને તેમની બાજુ તરફ તુલના કરી જોવા જોવાં છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારોનો સંપર્ક થતાં જે જે વિચારોએ પૂર્વમાં આચાર વિચાર સાંકયું કયું છે, વર્ણાશ્રમ વિભિન્નતા એ મિથ્યાત્વ છે, વિધવા પુનર્લગ્ન ઇત્યાદિ સુધારા આવશ્યક છે, એવા જડવાદના વિચારે પોતાના સત્ય સિધ્ધાંતને મૂર્છિત કર્યો છે. પ્રવૃત્તિનું વૈલક્ષણ્ય વધાયું છે. મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ, ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ ઇત્યાદિ દોષોને જન્મ આપ્યો છે; તેની નિવૃત્તિને અર્થે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો વિવેક કરવા આ વિષયને ચર્ચા પડ્યો છે.

આર્યાવર્તે સ્વીકારેલો નિવૃત્તિ માર્ગ એ સ્વાભાવિક આત્માની પ્રવૃત્તિ છે, એ વિધિ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ તો એ નિવૃત્તિ માર્ગનો પરિણામ કેવા રૂપમાં આવ્યો છે, એ બતાવવા નિવૃત્તિ શું એ વિષયને ઉક્ત વિષય લખતા પહેલાં હાથમાં ધર્યો છે. અને ત્યાં વિભાવની પ્રવૃત્તિનો હાસ કરવા સૂચવી સ્વાભાવિક-આત્મિક પ્રવૃત્તિ એજ નિવૃત્તિ; એમ સમજાવવા જુદી-જુદી કક્ષાએ ઉઠાપોડ કર્યો છે. તેમ કરતાં મનની નિર્વિકલ્પાવસ્થા એ નિવૃત્તિનું લક્ષ્યબિંદુ કરી જ્યાં પર્યાંત વિકલ્પોની સ્થિતિ મનમાં છે, ત્યાં પર્યાંત પ્રવૃત્તિનો નિરાદાર એ તો દંભ-અનુદ્યોગ ઇત્યાદિ દુર્ગુણોનું જન્મસ્થાન છે; એમ સપ્રમાણ યથાશક્ય બતાવવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે અને તત્સંબંધે વિસ્તરશ: ચર્ચાના અંતે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એજ નિવૃત્તિ એવું ફલિત કાઢ્યું છે.

આમ કરતાં પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ શોધવાના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત-

તને લક્ષ્યો છે. એ સિદ્ધાંત તે ફલાસફિ રહિત-યથાપ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિનો નિર્વાહજ કહી શકાય.

નૂતન એવી વસ્તુ-વિષય તો કાંઈજ છે નહિ. અનંત એવી નિર્સર્ગની કળામાં સર્વ કાંઈ સંગ્રહિત અને સ્થાપિત રૂપે રહેલૂજ છે. માત્ર જે જે કાળે વિચારક હૃદયમાં એ નિર્સર્ગના પડદામાં અગમ્ય રૂપે રહેલા તત્વરહસ્યનો મનનશીલોને દીર્ઘમનનના પરિણામે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે પોતાને સૂજેલા એ વિવેકને લોકહિતાર્થે જનપ્રભૃતિ સમક્ષ મૂકી દે છે. અને લોકો પોત પોતાની રૂચી અનુસાર તેમાંથી તત્ત્વને ગૃહણ કરે છે. આને નૂતન કહેવાતું હોય તો ભલે.

નિવૃત્તિ માર્ગ (પેસીમીઝમ) ના સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોના લેખો છે તેમાં આ પણ એક ઉમેરાયો. એથી કાંઈ અધિકતા ? આવો આક્ષેપ કરતાં પહેલાં હું મારા વાચકોને તેમાં યથાર્થ પ્રવેશ કરવા સૂચવું છું અને તેમ કરતાં તેમને જણાશે કે તેના અંતિમ નિર્ણયને માટે એ કાંક વિશેષ હોઈ શકે. પછી એને દીર્ઘ મનનનું પરિણામ કહો, શાસ્ત્રના નિરીક્ષણનો-વાંચનનો પરિપાક કહો, કિંવા સર્વ વિદ્વાનોના તત્સંબંધી નિશ્ચયનો એક નિર્ણય કહો, ગમે તે કહો.

આ એક અબાધ સિદ્ધાંત છે કે પરમ સત્ય સર્વદા એકજ હોય છે અને તેનો અનુભવ પણ એકજ રૂપે મનનશીલે તે થાય છે. આમ થવાથી અમુક સિદ્ધાંતમાં પરસ્પર વિચાર સામ્યતાથી, અમુકના અનુકરણરૂપ અમુક પ્રસ્તાવ છે, એવો આક્ષેપહિતાવળીઓ અભિપ્રાય બાંધવા કેટલાકની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. તેમણે

વિચારવું જોઈએ કે સત્ય સત્યરૂપે બતાવતાં, કથતાં, વર્ણવતાં, તો એમજ બને. જે એકને દ્વિતીયરૂપે અર્થાત્ સત્યને અસત્ય રૂપે કહેવાનું હોય તો તેમ બને નહિ. આવા સંજોગમાં મનનશીલોની સ્વીકારેલી કક્ષાજ સ્વતંત્ર ઉદ્ધારના પુરાવા માટે આધારભૂત બની શકે છે. કોઈ અમુક વ્યક્તિને કિવા વસ્તુને અમુકની ઉત્પત્તિ કહી વર્ણવે છે, કોઈ તે તેને અમુકની ઉત્પાદકરૂપે વર્ણવે છે. વર્ણવે છે તો ઉભયે એકનેજ, માત્ર કક્ષા ભિન્નતાથી તે તેના ભિન્ન ભિન્ન પ્રણેતા છે એમ મનાય છે. ઉક્ત વિષયમાં આટલો ઉહાપોહ કરવાનો હેતુ એછે કે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ એ કાંઈ નૂતન વિષય નથી. અનેક વિદ્વાનોએ તેને ચર્ચ્યો છે. મેં પણ તેને ચર્ચ્યો છે. સિદ્ધાંતરૂપે તેમાં સામ્યતા છે. નૂતન સિદ્ધાંત તદ્વિષયક મેં કોઈ ઘડી કાઢ્યો નથી. જે છે તે છે. માત્ર તેના સંબંધમાં કોઈ યથાર્થ વિવેક વાચકને થાય એવા આશયથી મને સ્પૂરેલી કક્ષાથી તેના સંબંધમાં વિસ્તરણ ઉહાપોહ મેં કરેલો છે અને એમાં સફળતા મળે તો હું મારા તદ્વિષયક પશ્ચિમને તેના અભિલાષિઓ પાસે એક નૂતન સાધન રૂપે રજુ કરું છું એમ સમજી આનંદ માનીશ.

આત્માની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એ નિવૃત્તિનું ફલિત કાઢી તે માટે પ્રથમ શુભ પ્રવૃત્તિ—યોગમાં જોડાવું અને ક્રમાધિકયે તે તેથી નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં આત્માની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિના અધિકારી થવું, એમ સમજવવા પણ યત્ન કર્યો છે. ત્યાં પ્રાપ્તના નિર્વાહમાંથી જવું એ નિવૃત્તિ નથી એમ નિર્દેશ્યું છે. જુઓ પદ્ય “પજો પંથ પોતાના સહુકો.” વળી, ઉત્તરોત્તર નિવૃત્તિ સાધવાના સંબંધમાં પ્રવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિમાં, માનવો ? નિવૃત્તિ શોધો. આ પદ્યમાં પ્રવૃત્તિ

ને પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ કેમ શોધવી તેના સંબંધે ભિન્ન ભિન્ન યુક્તિ-
ઓથી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. ચાર પુરૂષાર્થ, ચાર આશ્રમો
એ વિગેરે તે પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ શોધવાનાં સાધનો છે.

વ્યવહાર અને શાસ્ત્ર એક ખીજમાં એકત્રિત છે. શાસ્ત્ર તેજ
વ્યવહાર કહી શકાય—તે વ્યવહારનોજ નિર્ણય કરે છે. વ્યવહારથીજ
તે ઉદ્ભવ્યાં છે. વ્યવહારને શાસ્ત્રથી જુદું પાડી શકાય. શાસ્ત્રને
વ્યવહારથી જુદું પાડી શકાશે નહિ. ઇસ્લામનું કુરાન, ક્રિશ્ચિયનોનું
બાઈબલ, મનુસ્મૃતિ એ વિધિ વ્યવહારે શાસ્ત્રથી જુદા પડી
શાસ્ત્ર ભિન્નતા કરી છે. પણ તે તે પ્રત્યેકે તો કોઈને કોઈ
પ્રકારે વ્યવહાર નિશ્ચયજ વર્ણવેલો છે, આ વ્યવહાર શબ્દમાં
વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થ બંને સમજી લેવાં, કેમકે વ્યવહાર
તેમજ પરમાર્થ વ્યવહારનો તેમાંજ નિર્વાહ થાય છે. વ્ય-
વહારનો જે સંકુચિત અર્થ આપણે કરીએ છીએ તે સમજવાનો
નથી. વ્યવહાર એટલે પ્રવૃત્તિ એટલોજ અર્થ સમજવાનો છે. આ
પ્રવૃત્તિ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થ ઊભયની છે. ત્યારે વ્યવહાર એટલે
પ્રવૃત્તિ એમ ફલિત થયું. એ પ્રવૃત્તિનેજ આગમો પ્રતિપાદતાં આવ્યાં
છે. ત્યારે નિવૃત્તિ રહી ક્યાં! ખરું કહીએ તો શાસ્ત્રોએ નિવૃત્તિનો
જે ખ્યાલ અધુના નિર્વાહવામાં આવે છે તેવી નિવૃત્તિ વર્ણવીજ
નથી. તેમણે પ્રવૃત્તિનેજ નિરૂપી છે. માત્ર જે વ્યવહાર જે પ્રવૃત્તિ
કરતાં જે તદાતીત વ્યવહાર—પ્રવૃત્તિ છે તેની નિવૃત્તિ કહી છે અને
તે એની મેળેજ હોય છે. એકા હ્રષ્ટ્યે, એ ચાલવાના વ્યવહારની નિવૃત્તિ
જ છે. કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તો તે પ્રવૃત્તિજ છે. આમ સહજ નિ-
વૃત્તિને શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરી છે. પ્રવૃત્તિને—વ્યવહારને નિરોધ્યો

નથી. માત્ર કહ્યું છે કે તે સંકુચિત કરો, આશક્તિ રહિત કરો, પ્રવૃત્તિના ભાગદાર શોધો. અને એ વિધિ પ્રવૃત્તિમાં જ નિવૃત્તિ શોધો. નિવૃત્તિ એટલે અપ્રવૃત્તિ સમજવાની નથી. આ રીતે શાસ્ત્ર-માન્ય પ્રતિપાદન યથાશક્ય કયું છે. અપ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના સ્થાને ભરાઈ બેઠી છે તે હેય છે. તદ્દનંતર મિથ્યા પ્રવૃત્તિ અપ્રવૃત્તિની સહચરી છે. ઉભયનો એકજ પરિણામ છે એમ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે. આ વાતને માર્ગિઓ, વૈષ્ણવો, શૈવ, રામાનુજ, જૈન તેમજ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન ઇત્યાદિના ઉદાહરણથી બતાવી આપ્યું છે. ટૂંકામાં નિવૃત્તિ એટલે શું એ બતાવવા જેમાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ તે બતાવી, જેમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં જે નિવૃત્તિ આપણને અભિલષિત છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; અને તેમાં વ્યવહારને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી પણ જવાથી જે દિશા બગાડી છે તેને લઈનેજ આર્યાવર્તની અવનતિ છે એમ દેખાડી આપ્યું છે. વિભાવના વિલાસમાંજ ધસડાતી પાશ્ચાત્યોની વ્યવહારની ઉન્નત સ્થિતિ-ઉદ્યોગ કળાનું દર્શન કરાવ્યું છે. તેમના ઉદ્યોગમાં નિવૃત્તિનો અવકાશ બતાવી, અવ્યવસાયી ભુદ્ધિ જે નિવૃત્તિ માર્ગના નામે ભારતવાસીઓમાં ધર કરી બેઠી છે તેનો ખ્યાલ આપવા બનતું કયું છે. છતાં પાશ્ચાત્યોને ચડાવી નિવૃત્તિ માર્ગના પૂર્વવાસીઓને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા નથી. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ, વ્યવહાર પરમાર્થ, ગૌણ મુખ્ય પ્રમાણે પ્રત્યેકે તે તેમાં પ્રવૃત્તિ ક્રિયા-ગતિ કરવી એટલીજ ટકોર કરી છે અને તે નિવૃત્તિ માર્ગના નામે દુર્દશાનો ભોગ થઈ પડેલા આર્યભાઈઓને માટે હિત કર્તવ્યની વાત છે.

સાથેજ ગૌણ દિશા તરફ ગૌણ પ્રવૃત્તિના પણ અનાદરથી

આપણે અપ્રમાણિક બનીએ છીએ. હલ, પ્રતારણા, દંભ ઇત્યાદિ દ્રુણોને આપણામાં સ્થાન મળે છે અને નિવૃત્તિ માર્ગનાં નામે આપણે કુસંપ, વિરોધ, ધર્માભિમાન, ધર્મકલહોમાં મચી પડ્યા છીએ. નિવૃત્તિ— આત્મિક પ્રવૃત્તિ તો કયાંય પડી રહી છે અને આવા પ્રકારની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ તે વગર સમજી અપ્રવૃત્તિનો પરિણામ છે. નિવૃત્તિ એટલે વ્યવહાર પ્રવૃત્તિને ઉછિન્ન કરીને એસવું એ સમજણ ભૂલ ભરેલી છે. વ્યવહારમાં રહી પ્રવૃત્તિ કરતાં તેના દષ્ટા રહેવું ત્યાંજ નિવૃત્ત છે. જો તેમ રહેવાય તો ધર તેજ અરણ્ય, અરણ્ય જેવુંજ ધર છે; આવી વ્યંજનાથી વગર સમજ્યા ત્યાગને પણ નિરોધ્યો છે. પ્રકારાંતરે ત્યાગના સંબંધમાં પણ કર્મના અનારંભથી કિંવા ક્રિયા ત્યાગથી સિદ્ધિ સમઘિગત નથી. મૂર્ખોનો ત્યાગ એજ ખરો ત્યાગ છે એમ નિર્દેશ્યું છે.

સ્વભાવ—આત્મા સ્વગુણાનુરાગી છે. વિભાવ મન વિગુણાનુરાગી છે—સ્વભાવ સાનિધ્ય પ્રવૃત્તિ તે વિભાવાતીત પ્રવૃત્તિ છે. વિભાવ સાનિધ્ય પ્રવૃત્તિ તે સ્વભાવાગત પ્રવૃત્તિ છે. પણ ખૂબી એ છે કે વિભાવમાં સ્વાભાવિક નિવૃત્તિ નથી હોતી. જળને ઉણ્ણ કરવામાં આવ્યું તે ઘડીએ તેની સ્વાભાવિક શીતળતા હયાત છે. સ્વભાવની સત્તામાં વિભાવની નિવૃત્તિજ રહે છે, વિભાવનું બળ એવું છે કે સ્વભાવને પોતાની સત્તામાં મૂર્છિત કરે છે, સંહરી શકતો નથી. વિભાવનો સ્વભાવ સંહાર કરે છે. આવા કારણથીજ કેટલાક નારકીઓ પણ સ્વભાવોદયે તરી પાર—કીનારે પહોંચી ગયા છે. એ સ્વભાવે સ્વસ્વરૂપે રમવા વિભાવનો કંટકોદ્ધાર કરવા વ્યવહાર એટલે પ્રવૃત્તિનો નિશ્ચય કરવો આવશ્યક છે. તેમ કરતાં શુભ

પ્રવૃત્તિનું અવલંબન ગ્રહી અશુભને દૂર કરી પશ્ચાત્ શુભથી પણ સ્વતંત્ર બનવું એમ શાસ્ત્ર નિશ્ચય સમીક્ષ્યો છે.

વ્યવહાર નિશ્ચય એવી વસ્તુ છે કે જેથી મનુષ્ય અંતર્બાહ્ય-સ્વપરતઃ એક રૂપે રહી શકે છે. દ્વિધા પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અંતરમાં કાંઈક, બહાર કંઈક એ વ્યવહાર અનિશ્ચયનું પરિણામ છે. વ્યવહાર જેનો નિશ્ચય નથી તેનો પરમાર્થ નિવૃત્તિ પણ અનિશ્ચિતજ સમજવી. અને એ દૈખીતુંજ છે. સ્વરૂપ વાર પતિના સત્વોદયે વ્યભિચારી વિષયલાલસાને તિલાંજલી અર્પી બેઠો. પુનઃ દુર્મતી થઈ આવી પ્રતિજ્ઞા ભુંસાઈ ગઈ. અને પાછો તે એનો એ, આવા નિરોધ કાતરોથી કાંઈજ બની શકવાનું નહિ, તે બહુ કરે તો દંભ કરી શકે એથી વધીને બીજું તેમનાથી કાંઈજ બની શકવાનું નહિ. તેવાના સંબંધમાં અમારું “ દેખો એ દર્પણમાં ” એ પદ નિહાળો.

દંભ મહત્વાકાક્ષામાંથી જન્મે છે. જે પોતામાં નથી તે દેખાડવા જગત-દુનિયા બહુ હેંશીલી દેખાય છે, પણ તે દેખાડી શકાતું નથી. પીતળનો ચળકાટ ક્યાં સૂધી! પાણી અડતાં પર્યંત અગ્નિ સ્પર્શતાં સૂધીજ સ્પર્શ્યાં કે સ્યામજ બની રહેવાનું. કવચિત્ આમ પણ બને છે કે જેવા નથી એટલે શ્રેષ્ઠ નથી તેવા બની બતાવી આપવું. પણ ચપલ મનનું શું કેકાણું! તે નિરોધને તોડી નાંખે છે અને પછી પ્રતિજ્ઞા લોપની શર્મથી લજ્જનઈ માણસ ખોટો દંભ સ્વીકારે છે. આવે સ્થાને “ મન જાય તો જાન દે તું મત જાય શરીર ” એ સિદ્ધાંતને રહસ્યપૂર્વક અવલોકી ઉહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે અને મનના નિરોધેજ શરીર નિગ્રહ થઈ શકે એમ તાત્પર્ય શોધી તે પક્ષને ગૌણ હોય એમ અમે તો અવલોક્યો છે. કેમકે વિચાર નિરોધથીજ આચાર નિરોધ સિદ્ધ થતો મનાય છે.

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના સંબંધમાં અમે ત્રણ કથાઓ અવલોકી છે. પ્રવૃત્તિ એટલે શું ! નિવૃત્તિ એટલે શું ! અને પશ્ચાત્ત બન્નેનું અંતિમ બિંદુ એક છે. એ પ્રમાણે.

અક્ષનિષ્ઠ પાંડિત મણીલાલ નભુભાઈ ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ એ નામના પોતાના સમુદ્દેશમાં લખે છે કે—

“ રાજધર્મ, વ્યવહાર, કેળવણી, ગૃહશાળા, ચતુષ્પથ ઇત્યાદિ વિભાગો કરી આપણે સામાન્યરીતે નિરીક્ષા કરી જોઈ કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એટલે હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લાંડનો સંબંધ થવામાંથી આ દેશની સ્થિતિ ઉપર કેવી અસરો થઈ છે. સાત આઠસો વર્ષથી ઉન્નતિને માર્ગે ચડી હજી ભૌતિક ઉન્નતિનાજ સ્થૂળ કેન્દ્ર ઉપર આવી ચઢેલું ઈંગ્લાંડ અને પાંચ હજાર કરતાં વધારે વર્ષથી અનેક અસ્તોદય ભોગવતાં છતાં આત્મેન્નતિની સમતાના માર્ગને જાણનાર હિંદુસ્તાન એ એનો યોગ થવામાંથી શી અસર થાય એ સમજવું કઠિન નથી.

પશ્ચિમના વિચારો હજી પ્રાપંચિક વિશ્વની રમતોને વળગી રહેલા છે. ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર ભાવનાના પ્રદેશ ઉપર વળવાનો પણ તેમનો સમય આવશે. પૂર્વના વિચારો પ્રાપંચિક તેમ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર એવા વિશ્વમાત્રની રમતોમાં રગદોળાઈ છેવટ કોઈ વિવક્ષણ પ્રકારની છિન્નભિન્ન જણાતે સતે પણ અંતરમાં અશુભ્ય એવી સ્થિતિમા પડેલા છે. એકને જગત્ પ્રવૃત્તિમય છે. બીજાને પ્રવૃત્તિ સતે નિવૃત્તિમય છે. એક કેવળ રાજસી કહેવાય તો બીજાને સાત્વિક અથવા તામસી કહેવાય. પશ્ચિમનો ઇતિહાસ

તેની રીતી કૃતિ, વિચાર, ભાવના, ભાષા, લોકોક્તિ બંધુત્વ અને સ્વસુખની પાછળજ વિટાયલું અને વ્યક્તિના પ્રાધાન્ય ઉપર રચાયલું છે. પૂર્વના ઇતિહાસ, ધર્મ, વ્યવહાર, કથા, વાર્તા, રીતરીવાજ, વાણી તે સર્વે પ્રપંચની પાર કોઈ ભાવ ઉપર આધાર રાખતા અને સમષ્ટિ ભાવનાને વળગતા જણાય છે. સમષ્ટિ પ્રધાન નીતિના નિવૃત્તિમાર્ગવાળા લોક ઉપર વ્યષ્ટિ પ્રધાન નીતિના પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળા લોક, રાજ્ય ભોગવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી પણ એ શરીર ઉપર થઈ શકે છે. વિચાર, મન, હૃદય, ભાવના, આત્મા તેના ઉપર એ રાજ્ય સ્થપાતું નથી.

વિદેશીય અને સ્વદેશીય રાજ્ય વચ્ચે જે મોટો અંતર છે તેથીજ આ દેશના રાજતંત્રની અનેક અસરે આપણા ધરના છાના ખૂણા સુધી પણ કોઈ વિચિત્ર જાતના ફેરફારો કરી દીધા છે. એથીજ આપણા વ્યવહારમાં, આપણા શિક્ષણમાં, આપણી નીતિમાં આપણી ભાવનાઓમાં, આપણા ધર્મમાં, આપણી સમૃદ્ધિમાં અનેકાનેક અનુકૂલ પ્રતિકૂલ વ્યવસ્થાઓ દાખલ થતી જાય છે. કવચિત્ રાજ્ય પ્રજાનું એક મત થાય છે, કવચિત્ વૈમત્ય થાય છે.

કોઈપણ સુધારો કરવો હોય, કોઈપણ નવા માર્ગ ઉપર કોઈને દોરી જવું હોય ત્યારે તે વ્યક્તિ કે તે દેશના પાછલા ઇતિહાસમાંથી જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતી હોય તેનો ઉપયોગ કરી, તેની સાથે અનુસંધાન રાખી અને નવીન માર્ગ યોજવો એ વધારે સુતર અને અને શાંતિકારક ઉપાય છે, એમ ધણાક ઇતિહાસ વેત્તાઓનું માનવું છે. વિલિન પ્રકૃતિ અને વિલિન ઇતિહાસ પરંપરાવાળા બે દેશનો યોગ એમાંથી એકને હાનીકારક થાય છે, તેમાં પણ જ્યારે

ઉપરી સત્તાવાળા કેવળ કલ્યાણ માત્રની ભાવનાનેજ અનુસરે છે ત્યાં સુધી ફીક રહે છે પણ જેમ જેમ જનસ્વભાવ સુલભ વૃત્તિઓનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ વિક્ષેપના સંભવ આવે છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજા પાસેથી આપણે થોડું શીખવાનું નથી તેમ આપણી પાસેથી તેમને પણ થોડું શીખવાનું નથી. આપણા ભૂતમાંથી તેમને શીખવાનું છે. તેમના વર્તમાનમાંથી આપણે શીખવાનું છે. પ્રવૃત્તિ એજ જીવનનો હેતુ અને ફલ નથી. અનંત પ્રવૃત્તિ પણ આત્માના અભેદ ભાનથી ઉપજતી સમતા એ સર્વ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, આટલું પશ્ચિમે ગ્રહણ કરવા જેવું છે. આ દેશમાં તે તેમને અનુપદે જણાશે. પૂર્વે એટલું સમજવાનું છે કે નિવૃત્તિરૂપ જે આ આત્મભેદ ભાવનાની સમતા તે કેવળ જડતા, આલસ્ય, સ્વાર્થ આદિ જે તામસી વૃત્તિઓ તેમાં રહેલી નથી. અનંત પ્રવૃત્તિમાંથીજ એક અનાદિ સમતા ઉદ્ભવે છે, ને કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં સમજાવ્યું છે તેમ કર્મયોગમાં આપણા જીવનનું સાદૃશ્ય અને કલ્યાણ છે. એમ લાગે છે કે ગીતામાં ખતાવેલી ભાવના જેવી કોઈ ભાવના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયના કલ્યાણનો પરમ માર્ગ પ્રત્યક્ષ છે.

વર્તમાન સંમયમાં એવાં સુચિન્હ પણ થોડાં નથી. અનેક પ્રકારે અનેક સ્થળે, આવી પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની ભાવના પાદુર્ભાવ પામી, સંબલ થતી જાય છે, માણસ જાતના હૃદયને આકર્ષવા લાગી છે. એ ભાવના જે રીતે અધિક વિસ્તર પામે, એને જે રીતે અધિક સમર્થન થાય તે રીતિનો આશ્રય કરવામાંથી આપણું તેમ આપણા રાજકર્તાઓનું ને આખી સુધરેલી દુનિયાનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે, ઇલાદિ, ”

ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ્, અલ્પસૂત્ર એ પ્રસ્થાનત્રયનો સમન્વય કરી-એક વાક્યતા કરીને જ શ્રી શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, ઇત્યાદિઓએ પોતપોતાનાં ભિન્નભિન્ન દર્શનો સ્થાપ્યાં છે. પ્રસ્થાનત્રયમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ગીતાએ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમાં તો પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ, વ્યવહારમાંજ પરમાર્થનો માર્ગ ઓળખ્યો છે અને તે ઉપરોક્ત તેમજ વેદમાર્ગોનુયાયી અન્યાચાર્યોને માન્ય છે તેથી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના સંબંધમાં સિદ્ધાંત, ગીતાર્થ ઉપરથીજ એ સર્વનો નિર્વાહી લેવા જેવો છે. તેઓના સંબંધે પ્રથમ કથનની કાંઈજ આવશ્યકતા નથી.

પાશ્ચાત્યોમાં પેસીમીઝમ—નિવૃત્તિમાર્ગ માત્ર પ્રવૃત્તિના દ્વંદ્વ માટેજ—તેના વિરોધી તરીકે ઓળખાવવા માટેજ—માત્ર વ્યવહારો લેવા એમ તેઓની ભૌતિક ઉન્નત્યર્થેજ થતી પ્રવૃત્તિથી સમજી શકાય છે.

સ્પેન્સરનો ભૌતિકવાદ, ડાર્વિનનો ‘સર્વાઈવલ ઓફ ધી ફીટેસ્ટ’ ઇત્યાદિમાં નિવૃત્તિ માર્ગનો લેશ પણ કંઈ રીતીએ સ્વીકારી શકાય? ઉભય જડવાદને જ વિસ્તારે છે એમ કહી શકાય. સર્વાઈવલ ઓફ ધી ફીટેસ્ટ—એટલે ઉત્કૃષ્ટનોજ ઉત્કર્ષ. આ ઉત્કૃષ્ટ કયું ઉત્કૃષ્ટ? કેટલા પ્રમાણમાં? હંમેશાં ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ બન્ને બાજુમાંથી એકનો નિષ્કર્ષ કાઢવા ઉભયની પરાકાષ્ટા જોઈએ જે આપણા તત્ત્વદર્શનોમાં મળી આવે છે. સૂરીઓનું કનાકિલશેષ, જૈનોની કૈવલ્ય સ્થિતિ યુદ્ધનું નિર્વાણ વેદાંતિઓનું અદ્વૈત, અલ્પ-ભૂમી એ પરમોત્કૃષ્ટતાની પરાકાષ્ટાઓ છે, અને અને સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપી નિકૃષ્ટથી પાયો લેતાં લેતાં ત્યાં

પર્યંતમાં તે ભવ્ય મંદીર બંધાઈ રહ્યું છે. અંતિમ શિખર રૂપે તે તે પ્રત્યેક દર્શનમાં શોભી રહ્યાં છે. સર્વાર્થવલ્લભ ઓક ધી શીટેસ્ટની જેમ અનવસ્થાને ત્યાં અવકાશ નથી. જ્યાં તેને અવકાશ છે, તેવો ડાર્વીનનો સિદ્ધાંત કઈ રીતિએ નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રમાણ ગણી શકાય ?

મણીલાલ નથુભાઈ, તે ડાર્વીનના સંબંધમાં લખે છે કે “ માણસો વાનરમાંથી થયા એમ માનવાનું ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ! આખું જગત જડમય છે, જડના ક્રમિક વિકાસમાંથી જંતુ, માછલાં, પક્ષી, પશુ, વાનર મનુષ્ય એમ ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવ્યું. ચેતન એવું કાંઈ છેજ નહિ. એમ માનવામાંથી એ વિચાર પેદા થયો છે. છતાં ડાર્વીન જેણે ઇવોલ્યુશન અથવા પરિણામનો આ વાદ ઉપજાવ્યો, તેના પરમ મિત્ર અને ભક્ત તથા તે વિષયમાં પ્રમાણભૂત પ્રોફેસર હક્સલી જે કહે છે તે તો આપણે જોયું કે ગમે તેવા પરિણામ માનો, પણ ચેતન કાંઈ ઓરજ વાત છે. એને જડમાંથી ઉપજાવી શકવાનું નથીજ. પણ આમ કહેવાથી ડાર્વીનની મહત્તા શું ઓછી થાય છે ? લેશ પણ નહિ. એક પરમાણુથી તે મોટા ભવ્ય મનુષ્ય સુધી જેણે અભેદની સાંકળ જોડી આપી છે, જેણે આખા બ્રહ્માંડના બ્રહ્માંડને સાંકળોને છેડે જોડી દીધાં છે, જેણે પ્રાચીન ધર્મ પુસ્તકોના બંધનમાંથી વિચારને છોડાવી, અગાધ-અનન્ત જીવનનું ભાન કરાવ્યું છે, જેણે સ્વતંત્ર વિચાર, સ્વતંત્ર ઐક્ય અનુભવવાનો માર્ગ કયો છે; તેના કામને નાનું કહેવાની કોની તાકાદ છે ? પણ એ બધો જડનો નહિ, અનંત, અભેદમય, નિર્વિકાર, એકાકાર ચેતનનો વિલાસ છે એટલોજ સુધારો કરવાની નાની સરખી અપેક્ષા છે. ”

અમારું પણ એજ માનવું છે. જો એમ હોય તો મહાત્મા !

ડાર્વીનનો સિદ્ધાંત સાર્થ છે. જડનો નહિ પણ ચેતનનો એ વિલાસ છે, એટલાજ સુધારાની આવશ્યકતા છે. આથીજ પાશ્ચાત્યોનો નિવૃત્તિ માર્ગ માની શકાય નહિ. અને અપ્રવૃત્તિ કિંવા મિથ્યાપ્રવૃત્તિને પણ ભુલથી સ્વીકારી ખેડેલા આર્યવાસીઓનો નિવૃત્તિ માર્ગ કહી શકાય. કારણકે એકનું પર્યવસાન ભૌતિકવાદમાં છે. બીજાનું પર્યવસાન આસ્તિકવાદ-ચૈતન્યવાદમાં આવે છે. માત્ર કેવા પ્રકારની નિવૃત્તિ એટલેજ વિવેક પૂર્વક ભુલ્યું છે. પરિશ્રમ તો તેમાં અંત-મુખજ થતું નથી. જો આમ છે તો પછી તે સંબંધે પાશ્ચાત્ય પ્રમાણનો પરિશ્રમ નિરપેક્ષ છે.

જૈનો અશુભ પ્રવૃત્તિને અવિરતિના નામથી ઓળખાવે છે. અને શુભ પ્રવૃત્તિ બે જાતની માને છે. એક પુણ્યાશ્રવ, બીજી સંવર. સંવરમાં વળી દેશવૃત્તિ અને સર્વવૃત્તિ એવા બે ભાગ પાડે છે. સર્વવૃત્તિમાં પણ બે ભાગ એક ભાગ પ્રમત્ત અને બીજો અપ્રમત્ત. તદુપરાંત બે જાતની શ્રેણીઓ માને છે. તે ઉપશમ અને ક્ષાયક. ઉપશમ શ્રેણીના અરોહણમાં શુભ પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. અને પતન અવતરણમાં અશુભ પ્રવૃત્તિ મનાય છે. ક્ષાયક શ્રેણીમાં પતન માનતા નથી, એટલે તે શુભતર પ્રવૃત્તિના અંતે કેવળજ્ઞાન થાય છે. મતલબ જૈનો ચૌદ ગુણ સ્થાનક માને છે, તેના અરોહણમાં કર્મ સત્તાની મંદતા, અભાવ અગર ઉપશમ માને છે. અને પતનમાં કર્મોદય માને છે. કેવળજ્ઞાન તેરમા ગુણ સ્થાનકે હોય છે પણ તે સયોગી એટલે ત્યાં યોગની પ્રવૃત્તિ મનાય છે. ચૌદમું ગુણસ્થાનક અયોગી એટલે છેવટની નિવૃત્તિ રૂપે મનાય છે. તે ચૌદમાની પ્રાપ્તિ પહેલાં અને તેરમાને અંતે શૈલેષિકરણ આત્મા કરે છે અને તેથી યોગ રૂઢન

કરી એટલે યોગજન્ય પ્રવૃત્તિને અટકાવી-બંધ કરી અયોગી ગુણ સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિજ છે.

પ્રિય વાચકો, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત હવે અમે પૂર્ણ કરીએ છીએ. મુળ વિષય સાથે તેનો સમન્વય કરી જોવાથી તેના સુદ્ધમ રહસ્યનો મનનશીલોને આનંદ મળશે. સ્વદેષ લેખનો આટલો ઉપોદ્ધાત હોય નહિ પણ વિષયની સાથે તુલના કરવા એક વસ્તુ-સ્થિતિનો નિર્ણય વાચકોને દેવાવવા તેને આટલું બાહુલ્ય અપ્યું છે.

ઉપોદ્ધાત પ્રવેશક પોથી છે. તેમાં સારી રીતે પ્રવેશ થયો હોય તો વાચક જગાસુને મૂળ વિષયનો માર્ગ સુતર પડે છે; એટલાજ હેતુથી ભિન્ન ભિન્ન રીતિએ ઉપોદ્ધાતમાં યુક્તિ પ્રયુક્તિ-આથી તેમજ વિદ્વાનોના અનુભવ પ્રમાણે યોજી વિષયને સમજાવવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

અપૂર્ણતા વ્યક્તિજન્ય સદ્ગુણ છે. સમષ્ટિ તેમાં પૂર્ણતા આણે છે, આ સમુદ્લેખમાં રહેલી અપૂર્ણતા પણ સુધારી લેવા હું તેને સમષ્ટિની સેવામાં સમર્પું છું. તથાસ્તુ.

કર્તા.

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ.

પ્રવૃત્તિ શબ્દ ની વ્યાખ્યા કરતાં પહેલાં, કાંઈક વિશેષ સ્ફુટ ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. અનેક તત્ત્વોનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તેવા, આપણે બે પદાર્થો સ્વી-કારીએ. એક આત્મા. બીજો જડ. પદાર્થ તેનેજ કહેવામાં આવે છે કે, જેમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય. આત્માની સ્વતંત્ર સ્વસ્વરૂપમયિ પરમાનંદાનુભવ રૂપ જે ક્રિયા તે આત્માની શુદ્ધ ક્રિયા કહેવાય છે, અને તેને બીજા શબ્દોમાં આત્મિક પ્રવૃત્તિ કહી શકાય. જડની જડાત્મક ક્રિયા તે જડ પદાર્થની સ્વતંત્ર ક્રિયા—પ્રવૃત્તિ છે. હવે આત્મા આથે રહેલ જડનો —કર્મનો સંબંધ અને તેનાથી આચ્છાદિત થયેલ આત્મ-ગુણને લઈને, આત્મા કર્મોધીન બની, જે ક્રિયા એટલે

પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને વિકારી પ્રવૃત્તિ કહી શકાય. અહીં આપણે, તે વિકારી પ્રવૃત્તિના બે ભેદ પાડીએ. એક કર્મ પ્રાધાન્ય, કર્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ. બીજી આત્મ પ્રાધાન્ય, આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ. આત્મ પ્રાધાન્ય, આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિને આપણે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિથી ઓળખશું; અને તદ્વિતરને અશુભ પ્રવૃત્તિથી બોલાવશું.

તે શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનું ઉત્થાન કેવા રૂપે થાય છે તેની શરૂઆત, અમો અત્રે પ્રથમ તો કરીએ છીએ, અને તેથીજ પ્રવૃત્તિની નીચલી વ્યાખ્યા શરૂઆતમાં અનુકુળ થઈ પડશે. વૃત્તિ એટલે આત્માના પરિણામથી મનોભાવ, તેનો પ્રકર્ષ એટલે પ્રકટ વ્યાપાર, વાણિથી કે કર્મથી તેનું નામ પ્રવૃત્તિ છે, અને તેજ વૃત્તિ મનોભાવોનો, તેના કારણ-મનમાં નિઃશેષ વિરામ, તે સર્વથા નિવૃત્તિ છે. આથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે એ મનના ભાવોના નિઃશેષ વિરામ પર્યંત-અપુનરૂદ્ધલવ પર્યંત, પ્રકટ કિંવા અપ્રકટ મન પ્રવૃત્તિજ રહે છે, અને ત્યાં પર્યંત, નિવૃત્તિનો અભાવજ છે, એટલે કે પ્રકટ વાણિથી કે ક્રિયાથી, પ્રવૃત્તિમાન થયા વિના પણ જ્યાં પર્યંત, એ ઉઠતા વિકલ્પોની મનમાં સ્થિતિ છે, ત્યાં પર્યંત, તે પ્રવૃત્તિજ છે, નિવૃત્તિ નહીં. અને એવા પ્રકારની નિવૃત્તિને નિવૃત્તિ માની ઈચ્છવી, એ તો દંભ, અનુદ્યોગ,

અકર્ત્તવ્ય કિંવા પ્રમાદને પ્રશસ્ય રીતે પ્રિય કરી તેડું કરવાનો પરમ દુર્ગુણ છે.

કોઈ અત્રે શંકા કરશે કે, આપણા ભારતવર્ષને નિવૃત્તિ માર્ગ એજ પરમ માનનીય માર્ગ છે, તેને તર-છોડી તોડી પાડી, તમે તો પ્રવૃત્તિ માર્ગનુંજ પ્રતિપાદન કરવા જેવો આ કાંઈકે ઉદ્યોગ કરો છો. અલબત્ત, આ મારો તેજ ઉદ્યોગ છે, કેમકે તે વિષયમાં જે જળરા અજ્ઞાને આપણી ઉન્નતિના-ખરી નિવૃત્તિના માર્ગ આડા કંટકો વેચ્યા છે, તેને સાફ કરી, તેની સત્યતાનો-યથાર્થતાનો, મને જ્યાં પર્યંત વિવેક સૂજે છે, ત્યાં પર્યંત તે આર્થ બંધુઓને કરાવવો, એને હું મારી ઉજવલ ફરજ સમજું છું.

ભારતવર્ષ, તેના દર્શનો અને ઋષિ મહર્ષિઓએ નિવૃત્તિ માર્ગને માન્યો હોય તો, તે મનની નિર્વિકલ્પાવસ્થાને માન્યો છે; અને તેવી સ્થિતિ જેને સુપ્રાપ્ત હોય તેને તે સ્વીકારવાની છૂટ છે. પણ મનની વિકલ્પાત્મક સ્થિતિ છતાં, માત્ર પ્રવૃત્તિને છોડી, બેસી રહેવાનું તેઓએ કહ્યું નથી. એવા પ્રકારની નિવૃત્તિને તો તેઓએ ચોખ્ખી દંભ, આલસ્ય, અનુદ્યોગ એવા દુર્ગુણ રૂપેજ વર્ણવેલી છે. આપણે અધુના એ નિવૃત્તિમાર્ગને સ્થાને એ દંભ, આલસ્ય, અનુદ્યોગ અકર્ત્તવ્ય ઇત્યાદિ અપ્રવૃત્તિરૂપ દુર્ગુણોને

પ્રાયઃ પોષી રહ્યા છીએ, અને તેથી ખરી નિવૃત્તિના માર્ગથી દૂર-અતિદૂર જતા જઈએ છીએ.

વિવેક એ આપણા આર્યશાસ્ત્રકારોનું પરમ ભૂષણ છે. જેટલો ઉક્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના વિષયમાં આપણા શાસ્ત્રકારોએ વિવેક કર્યો છે, તેટલો કોઈ જ કરી શક્યા નથી. પણ અફસોસ, આપણે હાલ તેઓનીજ સંતતિ એ વિવેક-દીપ આપણી સન્નિધિમાં છતાં, આંખો મીંચી, અજ્ઞાન-કૂપમાં પડવાનો દુરઘોગ કરી રહ્યા છીએ. પ્રત્યુત અન્ય પ્રજાને આપણા પૂર્વજોની, તે વિષયમાં અજ્ઞાનતાનો પરિચય આપી રહ્યા છીએ.

આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ નિવૃત્તિમાર્ગની આધારભૂત જે નિવૃત્તિને સંકેતરૂપે સ્વીકારી છે, તેજ આપણે નહિ સમજવાથી, નિવૃત્તિના ખડાને હાથ પગ જોડી બેસી રહેનાર દંભી, આળસુ, અનુદ્યોગીના પીર બની બેઠા છીએ. એટલે કે છતી આંખે આંધળા, છતી જીભે અવાક, છતાં હાથ પગે ઠુંઠા અને લૂલા, છતાં જીવે મુડદાલ-જનની જન્મભૂમિને ભારભૂત, બની ગયા છીએ. નિસર્ગ આપણને દયા આણીનેજ નિભાવે છે, પૃથ્વી દયા આણીનેજ પાક અર્પે છે. પર્જન્ય દયા આણીનેજ વૃદ્ધિ-પાણી અર્પે છે, વાયુ આપણા પ્રાણ તત્ત્વને દયા આણીનેજ પોષે છે,

આપણે તેનો આપણા જીવન, વ્યવહાર, ઇત્યાદિમાં ઉપ-
યોગ લેવામાં ખીલકુલ બેદરકાર છીએ. આપણે નિસ્પૃહી
બેદરકાર નથી; અર્થી બેદરકાર છીએ. વિનિમય-આપ-લે
જે પરસ્પરનો ગુણ-ધર્મ છે; તેમાં લેવામાં આપણે ઉદાર
છીએ, દેવામાં-આપવામાં કંજીસ=કૃપણ છીએ. આથી એ
નિસર્ગોદિની દેનગી પણ આપણને કંજીસાઈ ભરેલી થાય
છે; છતી સામગ્રીએ આપણે ટોટામાં ને ટોટામાં-તંગીમાં
મરીએ છીએ. વિનિમયના નિયમને, લીધા પ્રમાણે દીધામાં
પ્રત્યુત વિશેષ દીધામાં ફલિત રાખતા હઈએ તો, આપ-
ણને તંગી નજ રહે, ઉલટી અધિક ઉપલબ્ધિ થાય. તે
સાથે આપણી પ્રવૃત્તિમાં પણ તેટલા પ્રમાણમાં વિરામ
પ્રાપ્ત થાય; નિવૃત્તિની કુંચી પણ ઉત્તરોત્તર હસ્તગત
થતી જાય. આ એક અબાધિત સિદ્ધાંત છે કે, જેટલી
પ્રવૃત્તિના ફળને આપણે ઉત્કૃષ્ટતા અર્પીએ તેટલી, આપ-
ણને તે નિવૃત્તિ અર્પે. જેવું લઈએ તેવું લઈએ, એ વ્યવહારીક
કથન પણ નિવૃત્તિની પરંપરા સુધી સાર્થ છે સ્વદેષ આપીને
સ્વદેષ લઈએ. વિશેષ આપીને વિશેષ લઈએ. કાંઈજ નહિ
આપીને કાંઈજ ન મેળવીએ.

નિવૃત્તિને પણ પ્રવૃત્તિ આપવી જોઈએજ, અને તે
આપણને નિવૃત્તિ અર્પે. જો આપીએ નહિ તો સમુજાગીજ

કયાંથી મેળવીએ ? આપણા શાસ્ત્રકારોએ નિવૃત્તિના આધારભૂત સ્વીકારેલી નિવૃત્તિ તે આ જ પ્રવૃત્તિ છે; એટલે કે આપણી સત્ય નિવૃત્તિને બાધક નહિ એવી ઉચિત-યથાર્થ પ્રવૃત્તિને તેઓએ નિવૃત્તિ સ્વીકારી છે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો એ નિવૃત્તિને બાધક-અયોગ્ય-અયથાર્થ-અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ, એને નિવૃત્તિ માની છે. ત્યારે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એજ નિવૃત્તિ એમ ફલિત થયું અને તેના યથાર્થ લાભ માટે અયથાર્થ પ્રવૃત્તિમાંથી છુટવા તેવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. તે ન સ્વીકારીએ તો, નિવૃત્તિની આપણે જે ઉચિત વ્યાખ્યા કરી, તેની આપણા ઉપર કૃપા-પ્રસાદી-તુષ્ટિ કેવી ?

અર્થાંને ઇષ્ટનો લાભ એજ નિવૃત્તિ, અલાભ અને તેની અગત્ય ત્યાંજ પ્રવૃત્તિ, એટલું હું તો સમજું. જેટલી ધાન્યની જરૂર, તેટલી તે માટે કૃષિની જરૂર. જેટલી પ્રાણુ તત્ત્વને પોષવાની જરૂર તેટલીજ પ્રાણુવાયુની પણ જરૂર. જેટલી ઉઘ તેટલી નિદ્રાની જરૂર. જેટલી ભૂખ તેટલા ભોજનની જરૂર. જેટલી ખ્યાસ તેટલા પાણીની જરૂર. પ્રત્યેકના યથેચ્છ લાભ પર્યંત પ્રવૃત્તિ અને તેનો લાભ એજ તેથી નિવૃત્તિ. જેવી અને જેટલી નિવૃત્તિની આવશ્યકતા, તેવી અને તેટલી તે માટે પ્રવૃત્તિની પણ

આવશ્યકતા. અને તેની પ્રાપ્તિ તેટલી નિવૃત્તિ. અપેક્ષા-જન્ય ઉભયે પ્રવૃત્તિજ છે. અંતિમ નિવૃત્તિનું પણ આમાંથીજ ફલિત છે, પણ અધુના તેનાં અજ્ઞાને આપણામાં ઉલટી અપ્રવૃત્તિ ધર કરી બેઠી છે.

અપરિગ્રહ એટલે જરૂરીયાત નિયમવી એ પણ નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરવાની કળા છે, પણ તે સર્વથા પ્રવૃત્તિ-માંથી નિવૃત્તિ-અપ્રવૃત્તિ નહિ સમજવી. જરૂરીયાતને નિયમવી એમ સમજવું એજ ગૌરવ છે. આપણે જરૂરીયાતને તો નિયમતા નથી, તેને તો વધારતા જઈએ છીએ; પ્રવૃત્તિ તેના પ્રમાણમાં સ્વદ્વપ, પ્રત્યુત નહિવત્ કરીએ છીએ. હાંસલ તો પડયું રહ્યું પણ મૂડીમાજ ખોટ આવે છે. મૂડી ખોઈને વેપાર કરવા જેવી નિવૃત્તિના ગ્રહણમાં આપણી મૂર્ખતા પ્રતીત થાય છે. પાશ્ચાત્ય પ્રબળ શું કરે છે? જરૂરીયાતને વધારતી જાય છે-પ્રવૃત્તિ પણ વધારતી જાય છે. એક અપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિના લાભમાં યથાવત્ વિજયી નથી. અન્ય કામનાઓને વધારતી પ્રવૃત્તિના દૃઢ-તમ બંધનમાં અધિકતર બંધાતી જાય છે. આ બન્ને અયથાર્થ છે. બન્નેમાં નિવૃત્તિના અંતિમ ખિંડુ માટે સુધારણા આવશ્યક છે, તથાપિ અપ્રવૃત્તિ કરતાં અત્યંત પ્રવૃત્તિ તરફ આદર બુદ્ધિ ઘટે છે. કેમકે કામનાના આ-

ધિકયના સરવાળેજ તેમને ખોટ છે, જે નહિવત છે. પણ જ્યાં અવ્યવસાયે—ક્રિયાના અનારંભે માત્ર નિવૃત્તિના પુકારજ ઉઠે છે, તે દેશ કયારેય પણ નિવૃત્તિ સાધી શકવાનો નથી. આરંભ્યું પૂર્ણ થશે, અને ગ્રહ્યું મૂકાશે. અનારંભને માટે, ત્યાગ સ્વીકારને માટે આ સૂત્રો સમજવાં જેવાં છે. લગવદ્ ગીતામાં આવેજ વિવેક અર્જુનને કરાવતાં શ્રી કૃષ્ણ સમજાવે છે કે:—

“ ન કર્મણામનારંભા નષ્કમ્યં પુરુષોશ્નુતે

ન ચ સંન્યસના દેવ સમાધિ મયિગચ્છતિ ”

ભાવાર્થ:—અર્જુન ? કર્મ ન આરંભવાથી, પુરુષ નૈષ્કર્મ્યનું સુખ ભોગવી શકતો નથી. તેમજ સંન્યાસ માત્રથીજ સિદ્ધિ પામી જતો નથી. હવે ઉપર કહેલાં સૂત્રોનો શ્રી કૃષ્ણવાક્ય સાથે સમન્વય કરી જુઓ.

આરંભવિના—પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા વિના, અર્જુન ? કોઈ પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય—પ્રવૃત્તિથી અપ્રતિબદ્ધ—સ્વતંત્ર બની શકતો નથી, નિષ્કર્મ થઈ શકતો નથી. નિષ્કર્મતા કર્તવ્ય પ્રવૃત્તિની પૂર્ણ સાર્થતામાં છે. જો તે આરંભાશે, તેમાં પ્રવૃત્ત થવાશે, તો કોઈને કોઈ કાળે તેથી છુટકારો પણ થશે. બાકી અનારંભે ત્યાગી બેસતાં તો તે કૃત્યકૃત્ય નહિ બની શકે. ત્યાગશે તોપણ તેને આરંભમાં જોડાવું

પડશે. તેનો ત્યાગ પણ ગ્રહણમાં પરિણમશે. આથી જ વ્યંજનાથી કૃષ્ણ સમજાવે છે કે અર્જુન ? તું પણ અકર્મથી નિષ્કર્મ થઈ શકીશ નહિ; અને જે પ્રાપ્તને નહિ નિર્વાહતાં પ્રવૃત્તિ ત્યાગી બેસીશ તો તારો એ અનારંભે ત્યાગ—આરંભ વિનાનો ત્યાગ, તને બલાત્કારે યોગમાં પ્રવૃત્તિમાં જોડશે. આનાજ સમર્થનમાં વળી કૃષ્ણ કહે છે કે:—

“ નહિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્ય કર્મકૃત્
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વ પ્રકૃતિર્જૈર્ગુણૈઃ ॥

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥

યસ્તિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યા રમતેઽર્જુનઃ

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગ મસક્તઃ સવિશિષ્યતે

નિયતકુરુ કર્મત્વં કર્મજ્યાયો હ્યકર્મણઃ

શરીર યાત્રાપિ ચ તેન પ્રસિધ્ધેદ કર્મણઃ

ભાવાર્થ;—કોઈ, એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતું નથી. કેમકે સર્વેને બાંધીરુંધીને, પ્રકૃતિના ગુણો, કર્મમાં પ્રેરેજ છે. જે મહામૂઢ, કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરી, મનથી તો ઇન્દ્રિયોના વિષયનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે મિથ્યાચારી ઢાંગી કહેવાય છે. જે ઇન્દ્રિયોને

મનવડે વશ રાખી કર્મચોગ કરે છે, તે અસકત હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. નિરંતર તું કર્મ કર. કર્મ, અકર્મ કરતાં વધારે ઠીક છે. તારી શરીર યાત્રા પણ અકર્મથી સિદ્ધ થશે નહિ.

ઉક્ત, કૃષ્ણે અર્જુન પ્રત્યે ઉચ્ચારેલા સુભાષિતોનું મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક મનન કરે તો, પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ, તેને હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટજ છે. આપણે એ મનનના આયાસમાંથી, વાચકનો પરિશ્રમ સ્વલ્પ કરવા, અહીંયાજ તેનું યથાશક્ય સ્પષ્ટીકરણ કરીએ.

જ્ઞાનમાત્રને અવલંબી, કર્મ (ક્રિયા) ની પંચાત— માથાકુટમાં ન પડવાથી, શો દોષ છે ? એવી અર્જુનની શંકાને આગળથીજ જાણી લઈ, કૃષ્ણ તેને કહે છે કે, કર્મ નહિ કરવાથી એટલે કે તેના અનારંભથી નૈષ્કર્મ્ય રૂપ મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમ સર્વ કર્મત્યાગ રૂપ સંન્યાસમાંજ, જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ નથી.

હ્રુધાતુરની અન્ન જમ્યા વિના ભૂખ જતી નથી. તૃષિતની જળ પીધા વિના તૃષા મટતી નથી. તે તેએ જમવું અને પીવું, એજ ને તેથી નિવૃત્તિ સાધવાનો માર્ગ છે. આવા ધ્વન્યાશયે તે સમજાવે છે કે, તું પણ સાંપ્રત કાળે, જે પ્રવૃત્તિ તને પ્રાપ્ત થઈ છે તેને નહિ આદરે તો, તેથી નિવૃત્ત થઈ શકવાનો નથી. એ નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિની અંશુક છે. આમ

છતાં, જો તું તેનો નિર્વાહ નહિ કરે અને ત્યાગ કરીશ તો એ નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન સદા તારા માટે ઉભોજ રહેશે. નિવૃત્તિ તું મેળવી શકીશ નહિ. તે મનોર્થ તારા હૃદયને મથ્યાજ કરશે. અતઃ કે અતઃપર તું તેને માટે પ્રવૃત્તિ-યુક્ત થઈશ, ત્યારેજ તારો તે મનોર્થ સરશે.

કોઈ જ્ઞાન, જે વિદ્યમાન છે; તેના અસ્તિત્વકાળે અન્ય જ્ઞાનાભાવ રહે છે. એટલે કે પહેલાંની સત્તામાં, ખીજું આચ્છાદિત થઈ જાય છે. શૈત્યની સત્તામાં, ઉખાનું જ્ઞાન આચ્છાદિત બને છે, ભૂખના પ્રબળ ભાનની સત્તામાં, તૃપ્તિનું જ્ઞાન આવરિત બને છે. ભૂખ્યો અન્ન જમ્યા વિના તૃપ્તિ નહિ અનુભવી શકે. જ્યારે તે જમશે ત્યારેજ તેવો અનુભવ થશે. અને તેથીજ ક્રિયારૂચિ છતાં; કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસમાં જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ નથી. વળી કર્મ કોઈથી ત્યજાવુંજ મુશ્કેલ છે; કેમકે તે સ્વભાવસિદ્ધ છે. જ્ઞાન-ઓને પણ કર્મક્ષય થતા પર્યંત, કોઈને કોઈ કર્મમાં (ક્રિયામાં) પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર પડે છે. ખરો ત્યાગ માનસિક ત્યાગ છે, અને તે થતા પર્યંત, લૌકિક કિંવા લોકોત્તર, ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિની જરૂર છે પછી કોઈ વાક, પાણી, પાદ, વાયુ, ઉપસ્થ ઇત્યાદિને કબજે રાખી, મૌન ધારણ કરી, પ્રવૃત્તિશૂન્ય બની બેસી રહે, અને મનમાં

તો તે તે; ઇંદ્રિઓના વિષયને ઈચ્છતો રહે, તો તે અન્યને છેતરવારૂપ પાપ વહોરનાર ઢોંગી છે. તે કરતાં તો, ઇંદ્રિઓને મન સહિત વશ કરી, ક્રિયા કરવાથીજ, એટલે કે નિરાસકત-ફલાસક્તિ રહિત ક્રિયા કરવાથીજ સિદ્ધિ છે.

અકર્મ કરતાં કર્મશ્રેયસ્કર છે. કર્મ સાધનથીજ, મોક્ષ સાધન રૂપ શરીરનો પણ નિર્વાહ છે. તેથી કર્મ ત્યાગ, બાહ્ય ત્યાગ, મનની સવિકલ્પ સ્થિતિ છતાં અપ્રવૃત્તિ, એ મિથ્યા તકરાર છે.

આથી, નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ, અને તેની પ્રાપ્તિ પર્યાંત, પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે એમાં સમજાયું હશે.

માત્ર ફલાસક્તિ રહિત ક્રિયા કરવી—કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું, એ દૃષ્ટિગિંદુને છોડી, તેમાંથી પણ આપણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી બેઠા છીએ.

કર્મ બંધનના ભયે તેમાં ફલાભિમુખ-બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ તે વાસ્તવિક છે. પણ તેનું ફળ શું મળ્યું તે તો તપાસવું ઉચિત છે. “કર્મણ્યે સ્વાધિકારસ્તે ન ફલેષુ કદાચન” એ કથન પહેલું ફળ મેળવી ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવાના મતિના પ્રલોભન સામે ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે. ક્રિયાની પ્રથમજ, ફળનો વિચાર કરવામાં આવે તો; વિકલ્પો, ફળની બાબતમાં શંકામાં નાંખી,

ક્રિયાથી અટકાવી દે છે. નોકરે, શેઠ મારા કામની કદર ખુઝે તોજ, હું સારો અને પ્રમાણિક વર્તુ, નહિ તો મારું પ્રમાણિક વર્તન પણ શા ઉપયોગનું ! આવા વિકલ્પોને છોડી, સેવકોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી; અને શુદ્ધ કર્ત્ત્વ્ય પરાયણતા, ફળને એની મેળે તાણી લાવશે, કર્ત્ત્વ્યને ખાતર જ કર્ત્ત્વ્ય (Duty for duty's sake) એ ખુદ્ધિ રહે, ફળની લાલચમાં ખુદ્ધિ લપટાઈ શુભાશુભ રીતે પછી ફળ ઉપરજ દષ્ટિ કરતી રહે, કર્ત્ત્વ્ય વિસ્મરાય, તે નહિ થવા દેવા, એ હિત સુભાષિત શિક્ષણરૂપે છે. સર્વથા નિષ્ફળ ક્રિયા તો કોઇજ કરતું નથી. આવી રીતે ફલાસકિત રહિત, કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત થવાય, તો તેના પરિણામને પણ ઓળખાય. પણ તે રીતિના અનાદર પૂર્વક પ્રવૃત્તિજ છોડીદેવા ઇચ્છે, એ તો અનુચિત છે. દુર્ગુણમાં દુર્ગુણ વધે, એ મુજબ એ અપ્રવૃત્તિમાં કથંચિત્ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ ભેળવાઈ ગઈ છે. આતે અશુભ-અયથાર્થ પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ અપ્રવૃત્તિ સદૃશજ પરિણામી છે. તેમાં વિશેષમાં માત્ર મનની સાથે વાણી અને શરીરનું વૃથા દમન થાય છે, એટલું છે. એટલે તે વૃથા વાછાય કલેશનીજ ફળ પ્રદાત્રી છે. શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં, નિષિધનો સર્વથા પ્રતિબંધજ સમજવો જોઈએ, આ દોષ અપ્રવૃત્તિજન્ય છે. વગર સમજે અપ્રવૃ-

ત્તિને નિવૃત્તિ માની બેસવામાંથીજ, આવા દોષો ઉદ્ભવે છે. વિભાવનો સ્વભાવજ વિકલ્પાત્મક છે. તે વિકલ્પો છૂટયા વિના પ્રવૃત્તિના નિરોધથી વિરોધી-બળ પ્રકટી ઉન્માર્ગ તરફ ગતિ કરાવે છે. જ્યાં અધિકારના પ્રમાણમાં શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થવાય છે ત્યાં કદી આમ બનતું નથી.

દેશમાં કુસંપ, વિગ્રહ, મારફાડ, ધર્માંધપણું, ધર્મ-કલહ, પ્રતારણા ઇત્યાદિ આ વગર સમજી નિવૃત્તિ માર્ગનાજ પરિણામો છે.

શુળની શુળથી નિવૃત્તિ એ અર્થ સંદર્ભનો લક્ષ કરવામાં ભૂલ થાય છે. શુળરૂપે સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મનની પ્રવૃત્તિનો શુભ પ્રવૃત્તિથી પરિહાર કરવાને બદલે, એટલે કે વાગેલી ફાંસ-કાઢવાને બદલે બીજી ફાંસ જે તેને કાઢવાને ગ્રહવામાં આવેલી છે, તે પણ તેમાં ખોશી દેવામાં આવે છે. એક શુળની તો વેદના હતી, સાથે બીજીની પણ વોરી લેવામાં આવે છે. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉભયમાં આ સંબંધમાં ખામી છે. એક વિભાવ છતાં અનારંભ કિંવા મિથ્યારંભથી નિવૃત્તિથી દુર છે. અન્ય પ્રજા જે શસ્ત્ર, વિભાવનો તેના કારણમાં લય કરવાના ઉપયોગમાં વાપરવાનું છે, તે શસ્ત્ર ઉલટું વિભાવના

હાથમાં સૂત્ર ત કરવામાં આવે છે, અને તેથી તેનો લય થવાને બદલે ઉલટો એ વિલાવ, આત્માને પ્રવૃત્તિબદ્ધજ રાખવામાં વિજથી નિવડે છે, નિવૃત્તિ-આત્મિક પ્રવૃત્તિને ઓળે પણ આત્માને ઉભો રહેવા દેતો નથી.

નાના પ્રકારની કલાઓ, ચમત્કૃતિઓ, શોધો, ખોળો, એવા વિલાવના વિલાસમાંજ આત્માને ઘસડી જાય છે. **સમત્વં યોગ ઉચ્યતે**-સમત્વ એજ યોગનું-પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય છે, એ ઉભયને સમજવું આવશ્યક છે. અયથાર્થ અને અત્યંત પરિણામી પ્રવૃત્તિ તે યોગનું-પ્રવૃત્તિનું સમત્વ નથી. જુઓ ઉદાહરણ:-માર્ગીઓએ નિવૃત્તિના માર્ગની ખોળમાં અહંતાને ભુલી જવું, એ લક્ષને છોડી દઈ, ઉલટો વ્યભિચાર રૂપ જુગુપ્સાને જન્મ આપ્યો-અહંતાને વૃદ્ધિગત કરી. પુષ્ટિ માર્ગીઓએ ભક્તિરૂપ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિમાં પુષ્ટ થવાને સ્થાને, અપરિમિત શૃંગારને પોખ્યો અને એક શુભની સાથે અન્ય અશુભ પ્રવૃત્તિને જોડી. શૈવોએ, શિવ એટલે પરમ કલ્યાણ જે નિવૃત્તિ, તેની ખોળમાં અશૈવોથી અખડા અખડી કરવા રૂપ અપ્રવૃત્તિ અશિવ-અકલ્યાણને વોયું. જૈનોએ પોતામાં યથાર્થ દષ્ટિના સ્વીકાર ઉપરાંત મિથ્યા દષ્ટિના અન્યોમાં આક્ષેપ-રૂપ, અપ્રવૃત્તિને વહેારી. તેજ મુજબ તદ્ અભિન્ન જૈનોમાં

શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસીઓમાં પણ પરસ્પર કેટલાક પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તી. આવા પ્રકારની સ્થિતિ આર્યાવર્તની છે. હવે પાશ્ચાત્યોની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરીએ. વિજ્ઞાનવાદીઓએ, નિસર્ગમાંથી જોળ કરતાં તત્ત્વ નિશ્ચય ઉપર આવવું પડ્યું મુકી જડવાદને જગાડ્યો, અને અધ્યાત્મ વિદ્યાની સામે લડાઈ ઉભી કરી.

આ વિધિ પ્રાપ્તનો નિર્વાહ કરી, તેમાંથી પરમ રહસ્ય રૂપે રહેલા પરમ તત્ત્વને જોળવાની યથાર્થ પ્રવૃત્તિને લક્ષમાંથી ચુકી અન્યમાં ઉપેક્ષા-તિરસ્કાર અથવા તુચ્છ દષ્ટિરૂપ અપ્રવૃત્તિ-અયથાર્થ પ્રવૃત્તિને, એકે અન્ય સાથે જોળ. એક નવોજ વ્યાપાર ઉભો કર્યો. નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ એવો શબ્દ તો માત્ર વાણીના પ્રલાપ રૂપેજ રહ્યો. સરિતાઓ માત્ર વહેતી વહેતી જેમ મહા સમૂદ્રમાં મળે છે, તેમ પ્રવૃત્તિ માત્રનું તારતમ્ય-છેડો નિવૃત્તિમાંજ છે, પ્રવૃત્તિ માત્ર નિવૃત્તિમાંજ જઈ મળે છે. કિંચ:—

પજો પંથ પોતાના સહુકો એના છેડે નિવૃત્તિ,
નવ ચુકો નિજ પરની ઉપેક્ષા મધ્ય ખરેખરી પ્રવૃત્તિ. ૧

ભુખ્યા તમે અન્ન આરોગી પ્રથમ ઉદર પોતાનું ભરો,
હશે પેટની પરવા જમશે પરની નહિ પંચાત કરો. ૨

પ્રથમગ્રહે નિજ પ્રગટી દીપક તિમિર તમે નિજનું ટાળો,

કરી અન્યની પીડા પ્રિયતમ અંધારે નવ ભવ ખાળો. ૩
ભયું સરોવર જળનું સુંદર મરો ન તરશ્યા પરમીષે,
નથી આંધળા અન્ય હશે પ્યાસા તો નિજ મેળે પીશે. ૪
પડી સુધાની પ્યાલી નિકટે પીને અજર અમર થાઓ,
રહો ન લાયે રોતા પરનો હાથ તમે નથી અટકાવ્યો. ૫
મતિનું શસ્ત્ર મળ્યું સરવેને, શી ચિંતા પછી શું કરશે,
તમે વાવરો હશે શૌર્ય તો ખીન્નઓ પણ વાવરશે. ૬
ચારિત્ર વિજય મને સમજાયે નિવૃત્તિની ખરી યુક્તિ,
પ્રાપ્ત તણા નિર્વાહ વિના નહિ કેઇ કાળ સાચી મુક્તિ. ૭

પ્રાપ્તના નિર્વાહમાંથી પણ જલું, એજ જો નિવૃત્તિનો
આશય હોય તો, બહુ વાંધા આવી પડશે. પ્રજા રાજ
પ્રત્યેની રાજ પ્રજા પ્રત્યેની, સ્વામી સ્ત્રી પ્રત્યેની, સ્ત્રી સ્વામી
પ્રત્યેની, ભૃત્ય શેઠ પ્રત્યેની શેઠ ભૃત્ય પ્રત્યેની, પ્રાપ્ત ફરજ
ધર્મોના અનિર્વાહથી તો, ઉલટી અવ્યવસ્થા બની રહેશે;
અને વળી સહુથી મોટી વાત તો એ છે કે, આ શરીરના
અનિર્વાહથી તો જીવનજ અટકી પડશે. એવી નિવૃત્તિ હોય
નહિ. જો તેમ હોય તો, રોગાત્ થતાં તુરત ઔષધો-
પચાર કરવા કેમ ઉતાવળા થઈ જઈએ છીએ? ભૂખ્યાપ્યાસા
હઈએ તો, ખાનપાનથી ભૂખ્યાસને નિવૃત્ત કરવા, આકુળ
વ્યાકુળ કેમ થઈ જઈએ છીએ?

આરોગ્ય પ્રાપ્તિને માટે જેમ ઔષધોપચાર છે; ભૂખ શમાવવા, જેમ અન્ન એ પ્રતિકાર છે; તેમ નિવૃત્તિ મેળવવા પણ પ્રવૃત્તિની જરૂર છે. તેને તેના ઉચિત રસ્તે વહવા દેવામાંજ નિવૃત્તિ છે.

નિવૃત્તિ એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાંથી નિવૃત્તિ, એવો સિદ્ધાંત વળી કયા શાસ્ત્રે વર્ણવ્યો છે ? માથા ઉપર બોળે છે, તે બોળે વિશ્રાંતિ લેવા ક્ષણેક નીચે ઉતારી મૂકી શકાશે. વિશ્રાંતિ લઈ પુનઃ તેને ઘરે પહોંચતો કરવાથીજ નિવૃત્તિ મળશે. તેને રસ્તામાં પડતો મૂકી ચાલતું નહિ થવાય. માત્ર બહુ તો એટલું બની શકશે કે, તે બોળે ઉચકનાર મદદગાર ઉભા કરી શકશે. અને અહીંઆજ નિવૃત્તિનું રહસ્ય છે. એનેજ શાસ્ત્ર તેમજ વ્યવહાર પ્રતિપાદન કરતાં આવ્યાં છે. પ્રવૃત્તિના ભાગ કરનાર તૈયાર કરો. સહુસહુના માથે સહુસહુને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ નાંખી દો અને એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ શોધો.

રાગ સોહિની.

પ્રવૃત્તિને પ્રવૃત્તિમાં માનવો નિવૃત્તિ શોધો,
પ્રવૃત્તિ છોડી સરવથા ના તમે નિવૃત્તિ શોધો. ધ્રુવપદ.૧
એવી નિવૃત્તિ બધે નિપાત ચોખો વર્ણવી છે;
દંભ આગસ દુર્ગુણોની ના સગી નિવૃત્તિ શોધો. ૨

નિવૃત્તિ એટલે ન સમજે અપ્રવૃત્તિ સર્વથા,
 અશુભ પ્રવૃત્તિ તણી નિવૃત્તિ એ નિવૃત્તિ શોધો. ૩
 પુદ્ગલ સ્થિતિ પ્રાણુથી ત્યમ પ્રવૃત્તિએ નિવૃત્તિ છે;
 એકેક અન્યોન્યે રહ્યાં બેય જાય જો નિવૃત્તિ શોધો. ૪
 સ્વ સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિ જે શાસ્ત્ર એ નિવૃત્તિ વર્ણે;
 શોધવા છે સંમતિ તથા કહી નિવૃત્તિ શોધો. ૫
 સમજો એ પણ સર્વથા પ્રકારાંતર છે પ્રવૃત્તિ;
 માનતા ના લેશ એને સર્વથા નિવૃત્તિ શોધો. ૬
 મેળવો વળી એ નિવૃત્તિ માર્ગમાં સાચા મદદગાર;
 પ્રવૃત્તિ વિશેષતાની એ વિધિ નિવૃત્તિ શોધો. ૭
 આશ્રમો ચારે કહ્યાં છે એ નિવૃત્તિ સાધવાને;
 એકથી નિવૃત્તિ થઈને અન્યથી નિવૃત્તિ શોધો. ૮
 દાર પરણીને ગૃહ સંસારમાં સહકાર રાખી;
 અધિકાર નિર્મી આપમાં વ્યવહારમાં નિવૃત્તિ શોધો. ૯
 દાર પરણાવી વળી સુતને રૂડો ગેહી બનાવી;
 તે પછી સંસારથી બંને જણા નિવૃત્તિ શોધો. ૧૦
 એ વિધિ પણ પ્રાપ્ત કર્તાવ્યો બધાં નિર્વાહતાં;
 પૂર્ણતાએ ક્રમે ક્રમે જઈ એ થકી નિવૃત્તિ શોધો. ૧૧
 રાજા તો ચોજી કારભારી ને અધિકારી રૂડા;
 પહેલી પ્રવૃત્તિ ભારથી એટલી નિવૃત્તિ શોધો. ૧૨

તૈયાર રૂડો રાજકર્તા તે પછી સુતને બનાવી;
 રાજના પણ ભારથી પછી સર્વથા નિવૃત્તિ શોધો. ૧૩
 બાહ્ય પ્રવૃત્તિ શમાવી યોજી આત્માભિમૂખ એને;
 કહો પછી એને સ્વયં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ શોધો. ૧૪
 આ વિધિ ક્રમથી જનો સાચી નિવૃત્તિને સધાયે;
 ચારિત્ર વિજય બેચ ચુકો સામટી નિવૃત્તિ શોધો. ૧૫

ભાવાર્થ;—મનુષ્યો ? પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ શોધો:
 સર્વથા પ્રવૃત્તિ છોડી નિવૃત્તિ શોધો નહિ. એવી નિવૃત્તિને
 તો સઘળે ચોખ્ખા નિપાત રૂપેજ વર્ણવી છે. દાંભ આગસ
 ઇત્યાદિ દુર્ગુણોની સગી એવી નિવૃત્તિને શોધો નહિ.
 નિવૃત્તિ એટલે સર્વથા અપ્રવૃત્તિ એમ ન સમજો, પણ
 અશુભ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ, એ નિવૃત્તિ શોધો. પુદ્ગલની
 સ્થિતિ જેમ પ્રાણોથી છે, તેમ પ્રવૃત્તિથીજ નિવૃત્તિ છે.
 પુદ્ગલ અને પ્રાણોની જેમ એ બન્ને અન્યોન્યાશ્રય કરી
 રહ્યાં છે. બન્ને એક બીજાના સહગામી છે. એકની નિવૃત્તિ
 શોધતાં ઉભયે જવાનાં. સ્વ સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિ એનેજ શાસ્ત્રો
 નિવૃત્તિ કહે છે; તેવા પ્રકારની નિવૃત્તિ તમે શોધો.

આ વિધિ પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને નિર્વાહતાં તેની પૂર્ણ-
 તાએ ક્રમે ક્રમે પહોંચી, તે થકી નિવૃત્તિ શોધો. રાજ હો
 તો કારભારી તેમજ રૂડા અધિકારીઓ યોજી, પહેલી તો

પ્રવૃત્તિના ભારથી એકલી જ નિવૃત્તિ શોધો. તદનંતર પુત્રને પણ અનુપમ રાજકર્તા બનાવી, રાજના ભારથી પછી સર્વથા નિવૃત્તિ શોધો. આ પ્રમાણે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ શમાવી, તેને આત્માભિમુખ થોજી, પછી સ્વયં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ શોધો છો એમ કહો. આ પ્રમાણે ક્રમે થકી મનુષ્યોથી સાચી નિવૃત્તિને સાધી શકાય છે, પણ નામટી નિવૃત્તિજ ને શોધવા નાઓ તો ચારિત્રવિજય-લેખક કહે છે કે ઉભયે ચૂકવાના. આવી યુક્તિએજ, નિવૃત્તિને શાસ્ત્ર તેમજ વ્યવહાર ઉભય, પ્રતિપાદન કરતાં આવ્યાં છે. નિસર્ગ પણ એજ કૌશલ્યને દાખવી રહી છે. બે ચક્ષુ, બે કર, બે પગ શા માટે ? એક બીજાની સહાયને માટે. ઢંઢનું મળી કાર્ય એકજ થશે. નિરનિરાગું પણ એકજ થશે. ચક્ષુઓ બન્ને પ્રવૃત્ત છે, તો પણ દેખશે. નિવૃત્ત છે તોપણ દેખશે. પગ ચાલતા છે તોપણ પ્રવૃત્ત છે, ઉભા છે તોપણ પ્રવૃત્ત છે. હાથ કાર્યતત્પર છે તો પ્રવૃત્ત છે, નિશ્ચેષ્ટ તોપણ પોતાનું સ્થાન જાળવી રહેવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. પ્રવૃત્તિ બાહ્ય નિવૃત્તિજ નથી. બન્ને એક બીજામાં આતપ્રોત છે, અદ્વિતીયજ છે. પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ માર્ગે સમસ્ત પ્રવૃત્તિજ કરી રહ્યું છે. અપ્રવૃત્ત-પ્રવૃત્તિ શૂન્ય કોણ છે ? જે છે તે માત્ર નિવૃત્તિએ-આત્મિક પ્રવૃત્તિ-સ્વસ્વરૂપે રહેવા, પ્રવૃત્તિ-બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સંકુચિત-સ્વરૂપ કરતા જવાનું છે. માથે લીધું

વહું અને યોગ્યના શિરે નાખી દીધું, તેથી નિવૃત્તિ મેળવી ચાર આશ્રમો, ચાર પુરુષાર્થ એ શું છે ! એકને લ્યો, વહો. ખીજને યોગ્ય થાઓ, વહો; અને એ વિધિ.

માથે લીધું એટલેજ પત્યું, કિંવા તે તેને માથે જ રાખીને ફરવું એજ કૃતકૃત્યતા છે; એમ સમજવાનું નથી. તથાપિ તેમજ પ્રાયઃ બનતું જોવાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો કે એટલેથી જ તેનો અર્થ સરી ચૂક્યો. વાનપ્રસ્થાશ્રમ કિંવા ત્યાગ સ્વીકાર્યો એટલે કૃતકૃત્યતા થઈ ચૂકી. તે તેના કર્તવ્યમાં નિયુક્ત થવાય વા નહિ, અથવા તે તેમાં જ પ્રવૃત્તિને આદ્યંત નિર્વાહવાથી જ સિદ્ધિ છે. એકથી અન્યમાં ન જ પ્રવેશાય એવા દુરાગ્રહમાં જ જગત્ મર્યું છે. દુરાગ્રહ રહિત અન્યમાં યોગ્યતા છતાં એકના પાલનથી નિષેધ નથી. અત્રે પણ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના દુરાગ્રહમાં જ આગ્રહ છે. પ્રવૃત્તિ માર્ગના અનુયાયીઓ પ્રવૃત્તિ માર્ગે વહો, નિવૃત્તિ માર્ગના અનુયાયીઓ નિવૃત્તિ માર્ગે વહો. જેનો જે અધિકાર તે સ્વીકારે, પણ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારનારાથી નિવૃત્તિનો સ્પર્શ પણ ન થાય, કિંવા નિવૃત્તિવાળાથી પ્રવૃત્તિ જ ન થાય, આ ખોટું છે. ઉભયમાંથી એકે નિવૃત્ત તો નથી જ-પ્રવૃત્ત જ છે, ત્યારે પ્રવૃત્તિ શા માટે ન કરવી? શામાટે હાથ પગ જોડી બેસી રહેવું? આપણા

દેશમાં એમ જ થતું જોવામાં આવે છે. લીધું કે છૂટયા એટલી જ પ્રાયઃ સમજણ જોવામાં આવે છે. રાજા રાજ-સિંહાસને બેઠો કે રાજ પ્રાપ્તિના કર્તવ્યથી મુક્ત થઈ ગયો, પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની રાજકર્તાની રીતિ અદા કરશે નહિ. પ્રજામાં કહેવાયા એટલે પ્રજા તરીકેના કર્તવ્યથી છૂટયાં. આ વિધિ શેઠ, નોકર-સ્વામી-દારા, પ્રશુ, સંતતિ ઇત્યાદિ સર્વેમાં કેટલેક અંશે જોવામાં આવે છે: એટલે કે નિવૃત્તિ જે પ્રવૃત્તિ અનંતરનું પરમ લક્ષણિદુ છે, તેને બદલે સત્ય કર્તવ્યમાં પણ નિવૃત્તિ, એવો દુરદ્યોગ વધી પડ્યો છે. અને તે નિવૃત્તિ નથી, પણ માત્ર પ્રવૃત્તિવિપ-ર્યાયજ છે. આથી તો ઉલટા વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય કઢંગા રૂપમાં મૂકી દેવાયાં છે. પ્રવૃત્તિને સંકુચિત કરવી અને ક્રમાધિકયે નિવૃત્તિ લેતા જવી. રાજાએ પ્રજા-રાધનવ્રતમાં પ્રવૃત્ત રહેતાં તેથી નિવૃત્તિ સાધવી. એટલે કે નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિના અધિકારી થવું. અને એ વિધિ સર્વેએ જો તેમ ન હોય તો એકે અન્યથી જોડાવું શું કરવા? એક બીજાને જોવા રોવા? માથું ફેડવા? તેમ કરવામાં આવે તો પણ પ્રવૃત્તિજ છે. નિવૃત્તિ તેમ પણ કયાં છે? માત્ર એવા અકર્મમાં—અપ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને મોઢેથી વ્યર્થ બોલાય છે કે અમે નિવૃત્ત માર્ગના અનુયાયિઓ છીએ. નિવૃત્તિ એટલે આત્માભિમુખ

પ્રવૃત્તિ, તે ક્યાં છે ? નિવૃત્તિના નામે છલ, પ્રતારણા, મારામારીમાં દેહે દેહોની મિથ્યા અથકામણી થાય છે. સુઅન્નની જગ્યાએ કદન્ન ભરાય છે. સુપાનની જગ્યાએ તરશ્યા મરાય છે. નિવૃત્તિને નામે સર્વ શ્રેષ્ઠ-ઉત્કૃષ્ટને નિ-કૃષ્ટતાના દાવ ઉપર મૂકાય છે.

આવી અનર્થ મૂલક નિવૃત્તિને નિવૃત્તિ માનવામાં રૂચિ થઇ છે તો જન્મવું શું કરવા જોઇએ ? એ પણ કર્મજ છે. પણ તે તો હાથમાં ક્યાં છે ? એ તો પ્રકૃતિ સિદ્ધ છે, તે થયાજ કરવાનું; ત્યારે પ્રકૃતિ અસિદ્ધ શું છે ? પ્રવૃત્તિ, કેમકે તે કરાતી નથી. અહો પાંડિત્ય ! આવી સમજણથી આપણે જીવન મૃત, નહિ તો પ્રવૃત્ત-નહિ તો નિવૃત્ત, એવા એકે હાલના નથી. ભુખ્યા છતાં તરશ્યા છતાં ખાન પાન કેમ ત્યજતા નથી ! આર્ત—રોગાર્ત થતાં ઔષધોપચારમાં કેમ પ્રમાદ કરતા નથી ! વાયુની જીવનમાં અગત્ય છતાં દરે દ્વાર રૂંધી બેસવું એ તો મરવાનાજ ઉદ્યોગ. આવું તો આપણે બોલીએ છીએ. ભુખ્યા થતાં જમીએ છીએ. તરશ લાગતાં જળ પીએ છીએ. રોગની ચિકિત્સા કરીએ છીએ. વાયુને પણ જીવન માટે લઇએ છીએ. આમાનું કયું અપ્રજ્ઞ નથી કરતા ? ત્યાં નિવૃત્તિ માર્ગનો ખાદ કેમ આવતો નથી ?

અને નિવૃત્તિ એટલે કર્તવ્યનો છેડો કૃત કૃત્યતા સમજી કર્તવ્યને તિલાંજલી અર્પી બેસીએ છીએ. જન્મથીજ કર્તવ્યથી વિમુખ બની બેસી રહેવાથીજ જો નિવૃત્તિ હોય તો જન્મવું, જનની ઉદરમાં ગર્ભસ્થ જ શા માટે થવું ? અને નહિ થવાય કે એની મેળેજ નિવૃત્તિ છે મોક્ષ છે જન્મવું ટળી જાય તે મોક્ષ જ છે; પણ તે આવી રીતે ટળવું અસંભવિત છે. જ્યાં પર્યાંત અને જેટલી ભૂમિકા આ સંસારની જવનિકામાં આપણે ભજવવાની છે, ત્યાં પર્યાંત એના અંતિમ કિનારા વિના એનો નિરોધ થઈ શકવાનો નથી. જન્મવું અને મરવું નિર્માયલું જ છે. અને જ્યાં પર્યાંત તે છે ત્યાં પર્યાંત પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય પણ નિર્માયલુંજ છે. તે જો નહિ આચરીએ તો પ્રવૃત્તિ અટકવાને બદલે બેવડાવાની. આપણાથી શું તબ્બશે ! ખાવું તબ્બશે ? પીવું તબ્બશે ? ઉંઘવું તબ્બશે ? શું તબ્બશે ? કાંઈ જ નહિ ત્યજી શકાય, સર્વે કરવું જ પડશે અને કરીએ પણ છીએ, પણ તે લજ્જત કરીએ છીએ—એટલે લજ્જત ભરેલું ખાઈએ છીએ. જાત મહેનતથી નહિ કમાઈ બીજાના ઉપર ભારભૂત બની મોઢામાં કોળીએ અને માથામાં ટુંબો એવો રોટલો ખાઈએ છીએ. ખીંચે છીએ, પણ તે પારકાના ભરોસે રહી, તરફડીઆં મારી, ગળે અને તાળવે કાંટા પડ્યે પીએ છીએ. ઉંઘીએ છીએ પણ અનુદ્રમીની પેઠે, જાગવા નહિ. જાગીએ

છીએ તો સર્વસ્વ ગુમાવ્યા પછીજ. જન્મીને આ સહુ પીડા વોરી ખરી ! જન્મજ ન લીધો હોત તો બધી પીડા ટળી જાત. પણ તે તો શક્યતા બહારની વાત છે. જન્મ તો લેવોજ પડે છે, એ જન્મ ધરવાની પરમ સાફલ્યતા મેળવવી એજ નિવૃત્તિ છે. તેને છોડી કર્તવ્યને બળવી તેથી મુક્ત થવાને બદલે કર્તવ્યમાંથી જ કાં મૂક્ત બનીએ ! એ તો બમણી પ્રવૃત્તિમાં જોડશે. પ્રવૃત્તિનો રથ તેને નિયત સ્થાને લઈ ગયા વિના છૂટકો જ નથી. આજ નહિ તો કાલ, કાલ નહિ તો પરમ દહાડે, આ જન્મે કે જન્માંતરે પણ જ્યાંથી અટક્યા ત્યાંથી આગળ વહવું પડશે અને નિયતસ્થાને-તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાશે ત્યારેજ નિવૃત્તિ મુક્તિ લેતશે.

જે નિયત છે તેને તો અનુસર્યા વિના છૂટકોજ નથી, ત્યારે નિવૃત્તિ રહી ક્યાં ? માત્ર ફલમાં, ફલાલિસંધિ, ફલાસકિત જ બંધન કરાવે છે. પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં ફલાસકિત રહિત બની પ્રવૃત્તિ થવું એજ પ્રવૃત્તિનું સુરહસ્ય છે. નિવૃત્તિને સ્થાનજ ક્યાંઈ નથી. ભ્રમથી આપણે અકર્મ થવા જઈશું, કર્મથી નિવૃત્તિ થવા જઈશું તો પ્રથમ શરીર યાત્રાજ કર્મ છે, પ્રવૃત્તિ છે. બેસશું તોપણ પ્રવૃત્તિ છે, ઉભા રહેશું તો પણ પ્રવૃત્તિજ છે. શ્વાસોશ્વાસ લેશું તો પણ પ્રવૃત્તિજ છે.

અપ્રવૃત્તિ-સુસ્થતામાં પણ પ્રવૃત્તિ છે. વ્યવહારમાં વ્યવહારને લગતો વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ છે. ત્યાગમાં ત્યાગને લગતો વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ છે. દરેકની પ્રવૃત્તિ છે. મૂકાયું તેની નિવૃત્તિ કહો તો ભલે કહો. સર્વથા મૂકો તેવું તો કાંઈજ નથી. કોઈને કોઈ સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિજ છે. બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણોચિત પ્રવૃત્તિ નિર્વાહવાની છે. શૂદ્રે શૂદ્રોચિત પ્રવૃત્તિ નિર્વાહવાની છે. એ પ્રકારની ગ્રહીએ ગ્રહીની, વાનપ્રસ્થે વાનપ્રસ્થની, યતિએ યતિની, ભક્તે ભક્તની, જ્ઞાનિએ જ્ઞાનિની પ્રવૃત્તિ નિર્વાહવાની છે, જેવો જેવો અધિકાર તેવી તેવી પ્રવૃત્તિ જ લઈ બેસવાની છે અને એટલોજ પ્રવૃત્તિનો હાઈ સમજવાનો છે. પ્રવૃત્તિ રહિત બની બેસવાનું નથી અને તેમ બેસાતું પણ નથી. અધિકારની વૃદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની છુટ છે. ત્યાં પર્યંત તો જેટલો અધિકાર, તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ જાળવી રાખવાની છે. અધિકાર આગળ વધ્યે આગળ વધવાને અપ્રતિવાય છે. રોગીએ તો પથ્ય સેવનમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ, અને જો તે પથ્ય નહિ સેવશે તો મરવાનોજ. એ પ્રવૃત્તિ તેના અધિકાર બાહ્યની છે. આરોગ્યની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયેજ તેવી છુટનો તે અધિકારી છે. લોભીએ, ચોરે, ધનના રાશીથી તે લેવા થતી અનિવાર્ય લાલસા પ્રગટતી રહે ત્યાં સુધી દુરજ રહેવું જોઈએ. સ્ત્રીએ પોતાના શીલ ઇત્યાદિના સ્વતઃ સંરક્ષણ

ના સામર્થ્ય રૂપ અધિકારને પ્રાપ્ત થતાં પર્યાંત વડિલા-
 દિની પરતંત્રતામાં રહેવું જોઈએ. બાળક પિતાની વયમાં
 આવ્યા પહેલાં પિતા થઈ શકતો નથી. છોકરી માતાની
 વયમાં—સ્ત્રી ધર્મમાં આવ્યા પહેલાં, માતા થઈ શકતી
 નથી. યુવાન, ઠરેલપણું ઇત્યાદિ વૃદ્ધોચિત ગુણો આવ્યા
 વિના વૃદ્ધસદૃશ અનુભવી અને વિશ્વસનીય થઈ શકતો
 નથી. તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં એની મેળે તેવી પ્રવૃત્તિમાં
 આદર થશે. અને અન્ય પણ તેવી સ્થિતિએ આદર કરશે.
 અધિકાર બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો આદર કરતાં, બાળક બાળકીઓ
 જેમ વર વહુની રમત રમે છે, પિતા—માતા બની ઢીંગલા
 ઢીંગલી રૂપે છોકરાં છોકરી પરણાવે છે, એવી તમારી
 પ્રવૃત્તિ પણ ઉપહાસાસ્પદ ઠરવા જશે. લોભી હૃદયે અને
 બીજાને નિર્લોભ રહેવાની, દયા આણી દીનોને દાન આ-
 પવાની, પ્રવૃત્તિ કરવી અનુચિત છે. ચોર હૃદયે, અન્યને
 ચોર નહિ બનવાની અને તેવો અસ્તેયનો ઉપદેશ આપ
 વાની પ્રવૃત્તિ કરવી અનુચિત છે. વ્યભિચારનિરત હૃદયે
 અને શીલ પાલનના ઓધરૂપ પ્રવૃત્તિને આદર આપવો
 અનુચિત છે. અસત્ય—જૂઠા હૃદયે અને બીજાને સત્યની
 હિમાયત કરવા પ્રવૃત્ત થવું તે અનુચિત છે. આવા પ્રકારની
 બધી પ્રવૃત્તિ વિકૃત—નિષ્કૃત છે. જ્યાં પર્યાંત આપણે જે
 કહીએ છીએ તેવા નથી, ત્યાંસુધી આપણી એ પ્રવૃત્તિ

ક્ષાર ભૂમિમાં ખીજ નિક્ષેપ જેવી નિષ્ફળ છે. આપણા કથનને સાંભળનારના હૃદય, આચારમાં ઉતારવા નિર્બળ ક્ષારભૂમિ જેવાંજ રહેશે. આપણો તે દંભાચાર-દંભપ્રવૃત્તિજ સિદ્ધ કરવા જશે.

આપણે દંભી છતાં, સત્યાકાંક્ષીને દંભી મનાવવાની, ચોર છતાં સાહુકારને ચોર બનાવવાની, વ્યભિચારી છતાં, શિલવાનને વ્યભિચારી ઠરાવવાની, અને તેના જેવીજ ફકરેખની પ્રવૃત્તિ ન આચરો. યથાર્થ પ્રવૃત્તિ અને યથાર્થ અધિકાર એનેજ સિદ્ધ કરો. જૈન હો તો અહિંસા-જીવ દયા જેના હૃદયમાં ઉચિત ન ઉતરતી હોય, તેમને જૈનાભાસ કહેવા, તેમને તે યથાર્થ હૃદયમાં ઉતારવા, ઉભા ન થાઓ. આપણેજ તે યથાર્થ સિદ્ધ કરો; શૈવહો તો યથાર્થ શૈવ બનો, અશૈવોને શૈવ કરવા દુરાગ્રહમાં પડી પોતાનું શિવ-કલ્યાણ ન બિગાડો. આ વિધિ વૈષ્ણવો રામાનુંજો ઇત્યાદિ સર્વેએ સમજવાનું છે.

આટલે સુધી ખરી નિવૃત્તિ કેવી હોવી જોઈએ, અને તેને સ્થાને કેવી નિવૃત્તિને આર્યાવર્તમાં બહુ અંશે સ્થાન મળ્યું છે તે સમજાવ્યું. હવે પ્રવૃત્તિ શું એ વિષય ઉપર

આવીએ, અને તે પછી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેનું અંતિમ બિંદુ એકજ છે, તેનો અવિરોધજ છે, તે સમજાવીશું.

પ્રવૃત્તિ એટલે જેમાં પ્રવૃત્ત થયા વિના, આપણાથી છુટી નજ શકાય—નિવૃત્ત નજ થવાય, તેટલો અર્થ સમજવાનો છે. અને એજ જો યથાવત્ સમજાય તો પછી પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માત્રથીજ, નિવૃત્તિનો ભંગ થાય છે, એવું જે ભૂત ભરાઈ બેઠું છે, તે આપોઆપ એની મેળે નીકળી ચાલતું થાય અને નિવૃત્તિની પ્રાપ્તિને માટેજ પ્રવૃત્તિમાં આદર-રૂચિ ઉદ્ભવે. હશે શેમાં પ્રવૃત્ત થયા વિના આપણાથી છુટી નજ શકાય, નિવૃત્ત ન જ બની શકાય, એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. ત્યાં ઉત્તર એજ કે જેમાંથી નિવૃત્તિ આપણે માગીએ છીએ, તેમાં પ્રવૃત્ત થયા વિના યથાર્થ જોડાયા વિના. વળી નિવૃત્તિ આપણે શામાંથી માગીએ છીએ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનાજ ઉત્તરમાં શંકાનું બધું ગુચ્ચવાઈ ગયેલું કોકડું ઉખળી જાય છે. આપણે વસ્તુસ્થિતિએ તો સંસૃતિનું ભાન ભુલાવું, જન્મ મરણની ચાતના ટળવી, અને કંઠ મણિ ન્યાયે નિજાનંદમાં ઉપસ્થિત થવું, એવા પ્રકારની નિવૃત્તિ આપણને અલિલ્લિત છે. પુનઃ યાદ આપું છું કે એ પણ પ્રવૃત્તિજ છે. નિવૃત્તિ તો જે ટળ્યું તેની સમજવી, અસ્તુ. ત્યારે જ્યાં

સુધી આપણે જન્મીએ છીએ મરીએ છીએ, નિજનંદ આપણને ઉપસ્થિત નથી, જ્યાં સૂધી હર્ષ-ગ્લાની, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો આપણી વૃત્તિમાં વિલસે છે, સંસાર આપણી દૃષ્ટિમાં લાન ધરાવે છે, ભૂલાયો નથી ત્યાં સુધી તે નિવૃત્તિનો ગંધ પણ આપણે લઈ શકવા સમર્થ નથી. તે વિનાની નિવૃત્તિ, નિવૃત્તિ નથી. હેતુ રહિત પ્રવૃત્તિ આ પ્રવૃત્તિજ છે. માત્ર હાથ પગ નહિ ચલાવવાની, ચક્ષુ કાન બંધ કરી બેસવાની, અન્નપાન નહિ લઈ ઉપવાસો કરી, વૃથા દેહને દમવાની, વ્યવહારને છોડી ત્યાગને ગ્રહવાની, અપ્રવૃત્તિ—મિથ્યા પ્રવૃત્તિજ કરીએ છીએ. એકની પૂર્ણતા વિના તેને છોડી અન્યને આદર આપી ઉભય ભ્રષ્ટ થઈએ છીએ. પ્રવૃત્તિના વિસ્તૃત પ્રદેશને એટલે કે મૂર્ખાના મહોદયને, એક કેન્દ્રમાં સ્થાપી અધિકારાનુસાર, કર્તવ્યનો એક પ્રદેશ મુકરર—સ્થાયિ કરવો, અને તેમાં પ્રવૃત્ત થતાં થતાં વિરમવું એટલે કે તેને એવા પરિણામે લઈ જવો કે આપણને તે તેમાંથી નિવૃત્તિએ સ્થાપે. એજ નિવૃત્તિનો ઉચિત માર્ગ છે.

ગૃહિ હો, ગૃહસ્થાશ્રમને યથાવત્ પાળો. ગૃહિ છતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુર્ખા છતાં, ત્યાગમાં રૂચી ન ઘાલો; તેમાં અધિકાર નથી. છતાં સ્વીકાર્યો તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં, ત્યાગ-

દશામાં પણ વૃત્તિ ખેંચી જશે અને વ્યવહાર અને ત્યાગ ઉભયબ્રહ્મ બનશે. અપરિપકવ વૃત્તિએ—મૂર્છાના સદ્ભાવે એકને છોડી અન્ય નહિ ગ્રહો. જે કરે તે તેનાઉપર વૃત્તિનો પૂરો પરિપાક સ્થૈર્ય થયેજ કરે—અને એનો પરિપાક એ નિવૃત્તિ છે. એવા પ્રસારે કર્તાવ્યના—યોગના પરિણામને કેળવવાની યુક્તિ વિનાજ પ્રવૃત્તિ અટકી છે. અપ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિનું ભૂત ભરાઈ બેઠું છે. નિવૃત્ત થતાં આવડતુંજ નથી. જે કરાય છે તે ઉપલક્ષીયુંજ કરાય છે, પૂર્ણતાએ—પરાક્રાદ્યાએ પહોંચી શકાતું નથી. છોડી દેવાય છે, અન્ય ગ્રહાય છે, તે પણ છોડી દેવાય છે, વળી અન્ય તૃતીય ગ્રહાય છે, અને એ વિધિ, ગ્રહણ—ત્યાગ—ત્યાગ—ગ્રહણ નાં, રેંટ ઉપર ચડ્યાં ઉતર્યાં કરાય છે. સમજીને ગ્રહાતું નથી. સમજીને ત્યજતું નથી. અમે એમ નથી કહેતા કે વ્યવહારમાંજ જકડાયલા રહેવું, ઠેઠ સૂધી બેલની પેઠે ધૂસરું વઢ્યાંજ કરવું. પણ સ્થુળ રીતે યોગોને બળથી અધિક પ્રમાણમાં વહવામાં આવે છે, તે તેને નિયત સ્થાને લઈ જતા પહેલાં થાકી જવાય છે; તેને ત્યાં લઈ જવા તેા જોઈએ એમ મનમાં રહે છે. અને થાકી જઈ પ્રવૃત્તિ છોડી દેવામાં આવે છે, અને આટલેથીજ પ્રવૃત્તિનો છેડો માની લેવામાં આવે છે. ત્યાગ સ્વીકારાય છે. પણ તે

મૂર્છાનો ત્યાગ થઈ અંતરંગ જામેલો નહિ હોતાં, વિરાગમાં આરૂઢ રહેવા દેતો નથી. ક્ષણે ક્ષણે વ્યવહાર તરફ વૃત્તિને દોરી જાય છે.

એકનો ત્યાગ, ને અન્યનો સ્વીકાર એ પ્રવૃત્તિજ છે. જ્યાં ત્યાગ કરવાપણું રહ્યું ત્યાં ત્યાગજ કેવો? જ્યારે કોઈ એક પણ પ્રવૃત્તિ થતાં થતાં સ્વતઃજ ત્યજાય તેજ ખરો ત્યાગ સમજવો. તેજ તેટલે અંશે નિવૃત્તિ પણ ખરી, પણ આમ તો યોગતા સૂક્ષ્મ રીતે કેળવ્યા વિના થવાનું નહિ, ખમણું વૈતરૂંજ વધવાનું. આગળ વધતાં વધતાં પરાકાષ્ટાએ આવી વિરામ પ્રાપ્ત થવાનો નહિ, પણ અધવચ અટકી પડી પુનઃ આગળ વધવાનું. અને જેટલો સમય વૃથા ખોયો તેનો સરવાળો સરખો જ આણવાને ખમણી મળુરી-ખમણું બળ યોજવું પડવાનું, જે હોવાની અશક્યતા છે. પછી થાક્યાના ગાઉ ગણવા પડવાના-થાકવાના અને થાક્યા એટલે નિવૃત્તિ—એજ નિવૃત્તિ એમ માની લીધું. રણતાં—કમાતાં વિગેરે પ્રવૃત્તિ કરતાં થાક્યા એટલે નિવૃત્તિ, ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતાં કંટાળ્યા—થાક્યા એટલે ત્યાગ, એવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે, પણ તે તેના અંતિમ ઉદ્દેશને પાર પાડવા રૂપ નિવૃત્તિ એજ નિવૃત્તિ સમજવાની, એ લક્ષમાં રહેતું નથી. યોગોની સૂક્ષ્મ

કલાને સિદ્ધ કરવી. હજાર ગજનું કપડું હોય તેને ૨૪ તસુનાં ગજથી ભરવા બેસતાં હજાર ગજ લાંબુ લાગવાનું; પણ ૯૬ તસુના ગજથી તે શ્રમ પાંચસે ગજ ભરવામાં જ પડવાનો. આ વિધિ ઉત્તરોત્તર જેમ અને તેમ ઉપાધીને કર્તાવ્યને સૂક્ષ્મરીતે નહિ પહોંચી વળતાં, સ્થુળ ઉપલક્ષીયા રીતે વળગી રહેવાય છે; જેથી પરિશ્રમની પરાકાષ્ટાએ પણ લાભમાં તો સરવાળે પરિશ્રમજ રહે છે. સ્થુળ, સ્થુળ, ઉપર ઉપરની, આપણી જરૂરીઆતથી આપણને મુક્ત કરે છે પણ ઠેઠ સુધી આપણને સૂક્ષ્મ; સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ બાબતમાં, એક પછી એક જન્મ જન્મમાંતર પર્યાંત પ્રતિબદ્ધ રાખે છે. આપણે તે તેથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. જો તેમાં રહેતા નથી, ત્યજી દઇએ છીએ તો, અપૂર્ણ વાસનાએ તે તે ત્યાગ બલાત્કારે કોઇને કોઇ પ્રવૃત્તિમાં જોડે છે. અહીં કે તહીં આપણે પ્રવૃત્તિજ સ્વીકારીએ છીએ, જે નિવૃત્તિ સ્વસ્વરૂપે પ્રવૃત્તિનીજ ઉપલક્ષક છે તેમાં પણ ઇતસ્તતઃ અન્ય પ્રવૃત્તિ લઈ બેસીએ છીએ.

રાજાએ પ્રજારાધન વ્રતમાં અનન્ય બનવું. એથી પ્રજા આળાદ અને સુખી બનશે, અને જેમ જેમ તે આળાદ સુખી અને નિશ્ચિંત બનતી જશે તેમ તેમ તેટલા તે ચિંતાથી-તે કર્તાવ્ય-તે પ્રવૃત્તિના દબાણથી મુક્ત

થવાશે. જેટલી પ્રવૃત્તિ મૂકાતી જશે તેટલે અંશે નિવૃત્તિ સિધ્ધ થતી જશે. ગૃહીએ યથાર્થ ગૃહી બનવું પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેની, સંતાનો, સહોદરો, કુટુંબીઓ પ્રત્યેની, પ્રવૃત્તિ-કર્તવ્યમાં અનન્ય નિષ્ઠાવાળા બનવું. ઘરમાં દારિદ્ર્ય હોય તો વ્યાપાર, કૃષી કે અન્ય ઉદ્યોગ ખેડી, દ્રવ્ય સંચય કરવો, ઘરમાં કુસંપ હોય તો સુસંપ સ્થાપવો. સહુ સહુને સહુ સહુની પ્રવૃત્તિમાં-કર્તવ્યમાં નિયોજવાં. એટલે કે યથાર્થ ગૃહી બનતાં શીખવવું, અને એની મેળે સહુ સહુ પોતપોતાના કર્તવ્યમાં, નિયુક્ત થયે, એને મેળે તે પ્રવૃત્તિ-તે કર્તવ્યની જવાબદારીથી મુક્ત થવાશે. આર્તરોગથી પીડિતે ચિકિત્સા કરવી. ઔષધ લેવું, એકથી આરામ ન મળે તો અન્ય બદલવું. અને એ વિધિ રોગથી મુક્ત બનવું. ભુજ્યાએ અન્ન જમવું, ન હોય તો ઉદ્યમ કરી મેળવવું. પોતાનું કાર્ય કરવાનો સમય હોય તે છોડી નવરા બેસી બે ચાર મિત્રોની જોડે વાતોના ગપાટા હાંકવા ન બેસવું. જે કરવું તે, તેના ઉચિતકાળે કરવું, અને તેનો સમય થઈ રહે કે તુરત તે છોડી દેવું.

ફરવા જવાની વખતે ફરવા જવું. સૂવાને વખતે વિશ્રાંત સૂઈ જવું. આ વિધિ નિયંત્રણ પૂર્વક નિયમિત

પ્રવૃત્તિ કરવાથીજ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ પાર પડશે. એક દિવસ આળસમાં કાર્ય છોડી દઇ બેસી રહેવું, બીજે દહાડે બમણું કરવું, એ પ્રવૃત્તિનું ઔચિત્ય નથી. તેથી આરોગ્ય બગડશે, પ્રવૃત્તિ સમૂળગી અટકશે. સમયની કીંમત સમજવી. સમયને અપ્રવૃત્તિમાં ગાળવાથી તે આપણને હિસે છે; અને એવા આળસુના વિચારમાં ને વિચારમાં દહાડા ગણતાં, દિવસો ભરાઇ પૂરા થઇ રહે છે. અપૂર્ણ કર્તવ્યે તેને છોડી ચાલી નકળવું પડે છે.

યૂરોપીય, અમેરીકન તેમજ જાપાનની પ્રજા ઉદ્યોગથી જ-સમયના સદુપયોગથી જ-સમયને નકામો નહિ જવા દેવાથી જ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ ઉપર વિરાજે છે. જ્યારે આપણે સમયનામૂલ્યની સમજણ રહિત, ભારત-વાસીઓ અવનતિના ઉંડા પ્રદેશમાં દિન પર દિન ઉતરતા જઇએ છીએ. સમયનો સદુપયોગ કરી તે સાથે પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ, યૂરોપીય અમેરિકન પ્રજાએ યંત્રો, અગ્નિરથો, તાર, ટેલીફોન વિગેરે શોધખોળો કરી બહુનો ઉડાવી, ટેલેસ્કોપ-ટુબીન વડે આકાશ મધ્યેના ગ્રહો, તેની ગતિઓ વિગેરે શોધી, આપણને આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન કર્યાં. નૌકા-સૈન્ય માટે દરિયામાં છૂપાઈ રહે તેવી મનવારો બાંધી. આ દેશ કે અન્ય દેશ સાથે જળખોટોથી ઉતરી વ્યાપાર

સંબંધ જોડી, પુષ્કળ દ્રવ્ય સંચય કર્યો, અને કરે છે. મુદ્રણકળા-છાપખાનાઓ શોધી જે ગ્રંથો સો-રૂપીએ કે તેથી અધિક મૂલ્ય ખરચતાં પણ આપણને પ્રાપ્ત ન હોતા, તે આજ બંને ત્રણ ત્રણ રૂપીએ આપણને પ્રાપ્ત છે. પેદલ ચાલી જે સ્થાને, આપણે પંદર દહાડે પણ પહોંચી શકવા સમર્થ નહિ હતા, તે આપણે અગ્નિરથાદિ દ્વારા એક દહાડામાં પહોંચી શકીએ છીએ. દૂર દેશાવર પત્ર પહોંચાડવા કાસ્ટ્રોને, મોં માગ્યા દામ આપી દોડાવવા પડતા હતા. તે આજે એક પૈસા કે બે પૈસાના પત્રથી તરતજ થોડા સમયમાં ટપાલ દ્વારા થાય છે. તારથી અહીંથી હજારો ગાઉ દૂરની સાથે, આપણે ઘેર બેઠાં વાતો કરી શકીએ છીએ. એક બીજાના કુશળ સમાચાર જાણી નિશ્ચિત બનીએ છીએ. આ સહુ શું સૂચવે છે ? પ્રવૃત્તિના યોગોની સૂક્ષ્મ કળાનુંજ એ પરિણામ છે. જે પ્રવૃત્તિ કરતાં પંદર દહાડા કે તેથી અધિક સમય લાગતો, તેને એક, તેથી અધિક દહાડામાં આટોપી, નિવૃત્ત થઈ શકીએ છીએ. અને બાકીના દહાડા આપણને બચે છે, આ વિધિ પ્રવૃત્તિનો કાળ, દ્રવ્ય-પરિશ્રમનો આપણને કેટલો બચાવ જડે છે ? બેંકો સ્થાપી જે નાણાઓને ઘર આગળ જાળવવા આપણે પુષ્કળ પહેરેગીરો રાખવા પડતા, તેની પાછળ પગાર ઇત્યાદિમાં પૈસાનો વ્યય કરવો પડતો, તે ઉલટાં વ્યાજ આપી આપણા

નાણાનું રક્ષણ કરે છે; આ બધી નિવૃત્તિજ છે. પ્રવૃત્તિને જેમ બને તેમ જલદીથી પહોંચી વળવાના સાધનો-યુક્તિઓ-એ તે નિવૃત્તિના સહાયકો-સાધનો છે. હજીપણ તે પ્રજા, શોધો આગળ શોધો, હજી આગળ વધો, હજી કાંઈક ઊંચું છે, એજ ઉદ્યોગમાં છે, અને જે ઈમારતો બાંધતાં વર્ષો પ્રતિ લાગે તે એક દહાડામાં ઉભી કરવાની, તાર-દોરડા વિના સંદેશા પહોંચાડવાની, અને એ વિગેરે અનેક ભવિતવ્યતાની આગાહિઓ આપણને આપી રહી છે. આ બધી નિવૃત્તિજ છે. પ્રવૃત્તિના બચાવ માટે ઉદ્યમ એ નિવૃત્તિનોજ ફળદાતા છે. અને તેથીજ તે દેશ આ બધી હળ ફળ, આ બધી પ્રવૃત્તિના છેડે, નિવૃત્તિના શિખર ઉપર વિરાજવાનો છે. જ્યારે આપણે પ્રવૃત્તિને હાથમાં ધર્યા વિના નિવૃત્તિ નિવૃત્તિના પુકાર કરતાજ રહેવાના, અને જે ઘડીએ તે નિવૃત્તિ સાધશે તે ઘડીએ આપણે પ્રવૃત્તિ સાધવા આંખો ચોળતા ઉભા થવાના. આપણને જણાવવાનું કે નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિના આરંભ અને બચાવ કરવાની કળામાંજ રહેલી છે. આપણને જે નિવૃત્તિ આપણા પૂર્વજોએ અનુમોદી છે, તે પ્રવૃત્તિનો પ્રકારાંતરજ છે. યોગમાં આરૂઢ થવું તે પ્રવૃત્તિજ છે. પ્રાણોને બળ અર્પી જે શરીર યાત્રા મોક્ષ માટે છે, પરમ નિવૃત્તિ મેળવવાને માટે છે, તેને આપણે મેળવવાના ક્રમને જેમ બને તેમ સ્વદય કરી શકીએ એજ યોગ છે.

ભક્તિ, અધ્યાત્મ ચિંતન, એ સમસ્ત પ્રવૃત્તિજ છે. અને તેમાંથીજ સ્વસ્વરૂપે પ્રવૃત્તિરૂપ નિવૃત્તિજ ફળે છે.

પાશ્ચાત્યોએ અધ્યાત્મ વિચારને ગૌણતા અર્પી, ક્રિયારૂચિને આદર આપ્યો છે, પૂર્વવાસીઓએ ક્રિયારૂચિ વ્યવહારને ગૌણતા અર્પી પરમાર્થ-નિવૃત્તિ માર્ગ-અધ્યાત્મ વિચારને પ્રમુખ રાખ્યો છે. ઉભયમાં તફાવત આટલો છે. પણ પાશ્ચાત્યોએ, ગૌણને ગૌણ રહેવા દઈ પ્રમુખને સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાં મૂકેલ છે. આપણે ગૌણને અતિગૌણ કરી દઈ, પ્રમુખને ગૌણ કરી મૂકેલ છે. એટલે કે ઉભયને અવનતિમાં મૂકેલ છે. આથી વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થ ઉભયે આપણા ઉપહાસારૂપદ ઠરવા જાય છે. વ્યવહાર પણ અસ્તવ્યસ્ત; પરમાર્થ, તે પણ અસ્તવ્યસ્ત. એટલે વ્યવહાર અવ્યવહાર રૂપે, ધર્મ—ધર્માભિમાન, ધર્મ કલહાદિએ અધર્મ રૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીંજ આપણી નિષ્ફળતા છે. અધિકારાનુસાર, રૂચિ અનુસાર પ્રમુખ ગૌણ ઉભય પક્ષમાંથી એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાંથી ગમેતે હોય, પણ તેમાં અભિનિવેશ તો તેવા તેવા પ્રકારે થવોજ જોઈએ. એટલે કે વાતોનું ડહાપણ ન જોઈએ. ઉભયમાંથી ગમે તેમાં રૂચિ અનુસાર ક્રિયા-ગતિ જોઈએ, તોજ સિદ્ધિ મળે. પણ નિવૃત્તિ માર્ગમાં તો માત્ર વાતોનું આપણું

ડહાપણ હોવાથી, અને પ્રવૃત્તિ તરફ ગૌણ રૂપે પણ લક્ષ નહિ કરવાથીજ, વ્યવહારમાં આપણે અપ્રમાણીક બન્યા છીએ. વ્યવહારમાં રૂચિની ગૌણતા પ્રમાણે પણ આપણી તેમાં ક્રિયા-ગતિ નહિ હોવાથી, સંતોષ પૂર્વક નિવૃત્તિ માર્ગમાં રહી શકાય તેટલા સાધનની પણ વ્યવહારમાં આપણને અપેક્ષા રહેતાં, તેની પ્રાપ્તિ આપણે અપ્રમાણીક રીતે કરવા ઉદ્યુક્ત થઈએ છીએ. અપેક્ષા જન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે પણ આપણે અપ્રમાણીક બનીએ છીએ. એટલે કે બીલકુલ હરામ હાડકાના બની જઈએ છીએ. પછી હરામ દાનત, હરામ બુદ્ધિ વધે એ સ્વાવિક છે. ચોરી કરતાં શીખીએ છીએ, વ્યાજે ગ્રહીએ છીએ, બમણાના ત્રમણાં કરી ગરીબોનાં ગળાં રેંસીએ છીએ. આ વિધિ અનેક અવિદિત સાધનોથી કર્તવ્ય મુક્તિ આપણે મેળવીએ છીએ. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ-બળ—ઉત્સાહ છતાં મહેનત કરી, ઉદ્યમ કરી, પોતાની જરૂરીયાત પ્રમાણે કમાવામાં તો બળ પડે. ભીખ માંગતા ફરીએ છીએ, ન સાંભળવાના શબ્દો માત્ર ખૈરાતના ટૂકડા માટે, દેનારના દ્વારે ઉભા રહી, તેઓના મુખથી સાંભળીએ છીએ, રોમ પણ તેથી કુંઠિત થતું નથી. કેટલાક ભીખારીઓના જૂલમે હિંદુસ્તાન હેરાન-પરેશાન થઈ રહ્યું છે. વ્યાપારીની દુકાને, પરણે, મરણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભીખારીઓના લાગા—અડંગા. અફસોસ, નિવૃત્તિ

માર્ગના નામે તો ઉલટા નફ્ટાઈ અને નિર્લજ્જતા વધ્યાં છે. શું નિવૃત્તિ માર્ગ આવો હોય છે ? નિવૃત્તિની બાબુમાં આપણો દંભજ સિદ્ધ ઠરવા જાય છે. પરમાર્થ—ત્યાગ કે રૂચિ માત્ર નામનીજ ઠરે છે, પરમાર્થ—ત્યાગ દિશામાં પણ વ્યવહાર ગળે વળગે છે. આ મારા ભક્તો, આ મારા સેવકો, તેઓની પાસેથી મારાં ખૈરી છોકરાં ભૂખે મરે છે, દરિદ્રતાએ પીડાય છે, તેમને દ્રવ્યની મદદ કરાવવી જોઈએ. આ વિધિ ત્યાગમાં પણ સ્પૃહાં યુક્ત વ્યવહાર—જીવન, ત્યાગમાં પણ સંસારીઓની યાદ—ચિંતા. આવો ત્યાગ લેવાથી પણ શું ફળ ? મૂર્છા મૂકાઈને ન અવાયું તો વ્યવહાર શું માઠો હતો ? આ નિવૃત્તિ ! આ નિર્મમત્વ ! વ્યવહારમાં તો સંકુચિત વ્યવહાર હતો. ઉલટો ત્યાગ દિશામાં વિસ્તૃત વ્યવહાર લઈ બેસાયો. પ્રાચે દરેક સંપ્રદાય, દરેક દર્શનના નિવૃત્તિ માર્ગોલંબીઓ, વિરક્તો, યતિઓ—સંન્યાસીઓમાં આવુંજ જોવામાં આવે છે. અમુક મારા રાગીઓ, અમુક ખીજના, અમુક મારી આમનાય, અમુક ખીજની, અમારામાં ખીજથી પાદસ્પર્શ પણ ન થાય. ખીજમાં અમારાથી જઈજ ન શકાય. આ વિધિ નિવૃત્તિ માર્ગમાં—પરમ પરમાર્થ માર્ગમાં, ઉલટા અલેદાનુભવને બદલે લેદ-ગચ્છો-તડાંઓ-ભિન્ન મતો-ભિન્ન ભિન્ન રૂચિઓ, કલહો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિને જન્મ મળે છે:—

કવિતા.

એક મજબના ત્યાગીને પણ, એક મજબના નવ માને;
 ત્યાં પણ માફ તાફ એવા મુરખો મમતોને તાણે. ૧
 ત્યાગી પણ સઘળા નિજ, મત આશ્રિતને સરખા નવ જાણે;
 આ શિષ્યો આ સેવક મારા, એમ અહંવૃત્તિ આણે. ૨
 આપસ આપસ મધ્યે એ વિધિ, જાલમ થઈ ઝગડા રોપે;
 પરમ સત્ય મારગ પોતાનો, તેના મહત્વને લોપે. ૩

સાધુનું કર્તવ્ય સહુ પર, સમદૃષ્ટિની નજર દાખે;
 સાધું એ શાનો જે મનમાં, રાગદ્વેષ પર રૂચિ રાખે. ૪
 અનુયાયી એ સહુ પૂજ્યોમાં, આદર બુદ્ધિ વડે જોવે;
 સેવી તજાવત નહિ સ્વપરમાં, નિજ અનુયાયી પણું જોવે. ૫
 અલેદ જોવો નિજ પર મધ્યે, ચારિત્રવિજય એ નિવૃત્તિ,
 દિશા ન આ પ્રકટી તો, નહિ એ નિવૃત્તિ પણ પ્રવૃત્તિ. ૬

આવા પ્રકારની નિવૃત્તિ, એ નિવૃત્તિ નહિ પણ પ્ર-
 વૃત્તિજ છે. અંતર એટલો કે એકને મુકી અન્યને ગ્રહાય
 છે. ભલે આપણો અધ્યાત્મ ચિંતન નિવૃત્તિ માર્ગ પ્રમુખ
 અને વ્યવહારની દિશા ગૌણ રહી; પણ તેથી ગૌણને
 ગૌણ રાખવા, ગમે તે દિશા ગ્રહણ કરી પ્રવૃત્તિને ઉચ્છિન્ન
 કરવી જોઈએ નહિ, એમ તો શાસ્ત્રો પણ ડિંડિમ ઘોષો
 કરીને કહે છે; તથાપિ તેમ કરવા જશું તો તે પણ વ્ય-
 વહારિક પ્રવૃત્તિજ ઠરવા જશે. નિવૃત્તિને ગ્રહણ કરવી

એટલે પ્રવૃત્તિ કરવીજ નહિ, પરણવુંજ નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવોજ નહિ, સર્વ કોઈએ લંગોટી વાળી, ત્યાગ અંગિકાર કરી નીકળી જવું, એમ નથી. વ્યવહારમાં સતે-પ્રવૃત્તિ કરતે સતે નિવૃત્તિના તટસ્થ દૃષ્ટા રહેવું. પ્રવૃત્તિ તો નિર્વાહવી અને તે પણ ઉચિત ભાગે. ઉચિત ભાગે તે નિર્વાહાય તોજ તટસ્થ-દૃષ્ટા રહી નિવૃત્તિને જોતા રહેવાય. નહિ તો નિવૃત્તિ—પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ પડી રહે, અને બંધનમાં ઉત્તરોત્તર સુદઢ બંધાતા જવાય. જો પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ નિવૃત્તિના દૃષ્ટા રહી શકાય તો ગૃહમેવ વનં વનમેવ ગૃહમ્ અર્થાત્ ઘર તેજ વન અને વનના જેવું જ ગૃહ છે. એટલે કે ત્યાંજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ છે. એકને એકથી નોખું પાડતાં, એકે વ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહિ. જ્યાંસુધી ગૃહ અને વન જૂદાં પ્રતિત થાય છે, ત્યાંસુધી વનમાં પણ સિદ્ધિ નથી, ગૃહનેજ અવલંબવામાં ફળ છે, જ્યારે તે બન્ને એકજ જોવાય, ત્યારે બેમાંનું કાંઈજ નથી અને છે તો તે પણ આ છે, અને આ પણ તેજ છે. આવી દિશા પ્રગટી પછી ગ્રહણ-ત્યાગ અર્થાત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ શેમાં રહી? કશામાં આપણે પ્રવૃત્ત નથી, કશામાંથી નિવૃત્ત નથી. છીએ તો પ્રવૃત્તિમાં પણ નિવૃત્ત છીએ, અને નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્ત છીએ. પાઘડીમાં માથું અને માથામાં પાઘડી, એ વાળો પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો

ખેલ છે. આમ કહો તોપણ તેજ છે. તેમ કહો તોપણ તેજ છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિ નથી તેમ નિવૃત્તિ નથી ત્યારેજ કૈવલ્ય છે, તૃપ્તિ તેમજ અતૃપ્તિ, ભૂખ્યો તેમજ જમેલો, ઉભયને માટે જળ અને અન્ન આવશ્યક છે. તૃપ્તિ-શુ-ધાત્મની તેમાં પ્રવૃત્તિ છે, તે કાળે અતૃપ્તિ અને જમેલો તેથી નિવૃત્ત છે. ઉપયોગની દિશા તો ઉભયની સરખીજ છે. જે કાળે એક પ્રવૃત્તિ ત્યારે અન્ય નિવૃત્ત છે. જે કાળે એક નિવૃત્ત છે, ત્યારે અન્ય પ્રવૃત્ત છે. તે તે વ્યવહાર નિવૃત્તિ અને વ્યવહારાતીત પ્રવૃત્તિ એમ કહી શકાય. જ્યારે સર્વથા શુધ્ધા નથી, તૃષ્ણા નથી ત્યારે અન્ન પણ નથી પાન પણ નથી. જ્યારે પ્રવૃત્તિ નથી, નિવૃત્તિ પણ નથી, ત્યારે જ નિવૃત્તિ છે. જ્યાં છે એવો ભાવ છે, ત્યાં નથી કેવીરીતે સંભવે છે. અર્થાત છે તો ઉભયે છે. આ છે, તે તેજ છે, તે છે તેજ આ છે; નથી તો એકે નથી. એટલે કે પ્રવૃત્તિ છે તો નિવૃત્તિ પણ છે. પ્રવૃત્તિ તેજ નિવૃત્તિ છે, નિવૃત્તિ તેજ પ્રવૃત્તિ છે. નથી તો પ્રવૃત્તિ નથી, નિવૃત્તિ નથી-એકે નથી, બાપ છે તો તે કોઈનો દીકરો પણ છે, દીકરો છે તો કોઈનો બાપ પણ છે. જે છે તો બન્ને એકજ સ્વરૂપે છે. નથી તો બાપ પણ નથી, દીકરો પણ નથી. તાત્પર્ય એકના અધિકારી છો, તો અન્યના પણ છો. કુમાર છો તો રાજા પણ છો. શિશુ છો તો પિતા

પણુ છો, રાજા પણુ કુમાર હતો, પિતા પણુ શિશુ-બાળક હતો. જેમ કુમાર અને રાજા શિશુ અને પિતાવસ્થા એકની છે, એકજ તે બન્નેના છે, તેમજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ તમને છે, તમે તે બન્નેના છો. અવાંતર એટલો જ કે જે કાળે જેના હતા તે કાળે અન્યના ન હતા. ન હતા નહિ, થવાના નિર્મિત થઈ ચુક્યા હતા.

રાજા પોતાની કૌમારાવસ્થાને, પિતા શિશુ અવસ્થાને નથી જોતા ! અને કુમાર તેમજ શિશુ પોતે રાજા તેમજ પિતા થયા છીએ એમ નથી જાણતા ! તેમજ નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ જુઓ, પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ જુઓ. કૌમાર અને રાજાપણુ, શિશુ અને પિતાપણુ એકમાંજ છે. કાળ-ભેદે તે બન્ને જૂદાં છે, તેમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ તમારામાંજ છે-તમે એકજ તે બન્નેના છો, આ સ્વરૂપે કે તે સ્વરૂપે બન્ને એક જુઓ. શૈશ્વાવસ્થાની-કૌમારાવસ્થાની ચેષ્ટા, પિતા અને રાજા બની, શિશુ તેમજ કુમારે છોડી દીધાં છે. તેમ એક એકની અપેક્ષાએ તે વ્યવહાર નિવૃત્તિ અને વ્યવહારતીત પ્રવૃત્તિ તે કહી શકાય.

આ વિધિ, પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં માત્ર વિવેક સમજવાની આવશ્યકતા છે. વિવેકથી પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિને નિર્વાહવી, અહીંજ સઘલો પ્રવૃત્તિનો તારતમ્ય રહ્યો છે. વ્યસન, આલસ્ય, ચોરી,

વ્યભિચાર, પ્રેતારણા, તાન્ધિહય ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે પણ તે અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છે. તેમાંથી નિવૃત્તિ, શિષ્ટો કહી ગયા છે. એ પુનઃ પુનઃ પ્રકારાંતરે કહેવાયું છે. તેમાં જતાં વિભાવને તેથી ઉલટી શુભ પ્રવૃત્તિમાં વાળવા પ્રવૃત્તિ સેવવી એજ તેનો હેતુ છે. યથાર્થ વિવેક જ્યાં સૂધિ થતો નથી. ત્યાં સૂધી અયથાર્થ-અશુભ પ્રવૃત્તિ છૂટતી નથી, યથાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જગત્માં જો કોઈ આશ્ચર્યમાં ચક્રિત કરી નાખે એવી કશી વાત હોય તો, એજ હોય એમ જણાય છે કે, પ્રાચે આ પાપ છે, એમ મનુષ્ય સમજે છે; છતાં તે મૂકી શકતો નથી, અને અમુક ઉત્તમ-શુભ છે, એમ સમજે છે, તે છતાં તેમાં જોડાતો નથી. અહીં વિભાવની સાથે અનાદિ બંધાતા સંસ્કારોજ કારણ રૂપ થાય છે. વ્યવહાર-પ્રવૃત્તિ નિશ્ચય થવા દેતા નથી. અને તેથી ક્ષણે ક્ષણે મનુષ્ય શુભાશુભમાં ડોલતો પ્રવૃત્ત રહે છે. અહિં સંસ્કારનો પ્રતિકાર નૂતન સંસ્કાર હોવાથી, શુભનો આદર અને અશુભના નિરાદર માટે નિરોધના બળને કેળવવું એ હાથમાં છે.

અનિગ્રહિત મનાવિદધત્પરાં;
 ન વપુષા વચસા ચશુભક્રિયાં,
 ગુણમુપૈતી વિરાધનયા નયા,
 વત્તુરંત ભવભ્રમ મંચતિ.

ભાવાર્થ:—કોઈ નિરોધશીલમન વિના, વાણ્ણીથી અને ક્રિયાથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા કરતો હોય, તથાપિ ગુણને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પણ ઉલટી આવા પ્રકારની તેની વિરાધના કરવાથી, ખેદની વાત છે, કે તે દુરંત એવા લવબ્રમણમાં પડે છે. પ્રવૃત્તિમાં-શુદ્ધ વ્યવહારમાં, જેનો નિરોધ આવશ્યક છે, તેમાં તેને અવકાશ આપવો એ, ઉલટાજ ફળનો દાતૃ છે. અશુભ વિચારવાળી ઘટનામાં મનને શુભ ક્રિયામાં જોડવાથી યથાવત્ અર્થ સરતો નથી. અસ્તેયમાં પ્રવૃત્તિ અને ચોરીમાં મન, સત્યતામાં પ્રવૃત્તિ અને છલ-અસત્યમાં મન, વિરાગીની સ્થિતિ અને રાગમાં આકર્ષણ; એવો હસવા લાયક ઉદ્ભવ એ સમજાય છે. એથી અર્થ સરેજ શી રીતે? તેવો મનુષ્ય યથાર્થ અસ્તેય, શીલ, સત્ય, વિરાગ ઇત્યાદિને કેમજ સિદ્ધ કરી શકે? અહિયાં તે તે કરનારની જો ઉક્ત શુભ ક્રિયા પ્રત્યે, મનની રૂચિ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ સંભવતીજ નથી. પણ અશુભ વિચારો સાથે પુનઃ મનને જોડાતાં અટકાવી શકવાના નિરોધ રૂપ સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી, પુનઃ પુનઃ તે તેમાં આવી ભરાય છે, અને તે તે ગુણોને યથાર્થ સિદ્ધ થવા દેતા નથી. અને તે સાથે તાદાત્મ્ય રહિત માત્ર ક્રિયાથી શુભ ક્રિયા પણ લવબ્રમણથી મુક્ત કરવાના ફળને આપનારી થતી નથી. એ આશય સમ-

જવાનો છે. નગ્રહનું-નિરોધનું બળ વધારતાં તે શુભ ક્રિયાઓ સાથે તાદાત્મ્ય પામવું, અશુભને ક્રિયામાંથી ભૂલ્યા, મનમાંથી ભૂલી જવું એ હેતુ છે.

અનિગૃહિત મનાઃકુવિકલ્પતો,
નરકમૃચ્છતિ તંદુલમત્સ્યવત્;
इयमभक्षणजा तदजीर्णता,
नुपनतार्थं विकल्प कदर्थना.

અનિગ્રહિત મનાના વિકલ્પ માત્રથીજ, તેઓ તંદુલ મત્સ્યની પેઠે કરકમાં જાય છે. અને તે પદાર્થની અપ્રાપ્તિ છતાં એવા વિકલ્પની કદર્થના છે. આ સુભાષિત પ્રવૃત્તિના માનસિક સૌષ્ઠવને પ્રતિપાદે છે. અને તે એ કે જેમાં અર્થોવાસિ નથી એવા અશુભ વિકલ્પને ઉદાર ચિત્તથી છોડવો, સંકુચિત્ત ચિત્તથી દબાઈને છોડવો નહિ. દબાઈને છોડવો એનું નામ છોડવું કહેવાતું નથી. દબાઈને છોડવું એટલે શક્યતા હોય તો, તે છોડવું નહિ એમ થયું. અને તેમ હોતાં તે છોડવું કહેવાય નહિ, એ તો અશક્તિમાન મહેત્સાધુઃ એ મુજબ માત્ર પ્રવૃત્તિ છૂટી. રૂચી છૂટી નહિ, તે તો રહી ગઈ. માત્ર સંજોગોની પ્રતિકુળતા ઉપર વૃત્તિ લટકી રહી. એટલે કે સંજોગો આવી મળ્યા તો, તો ગ્રહ્યું, ચોયું, આટયું સર્વ કંયું.

મન જાય તો જન દે તું મત જાય શરીર,
ખિના ચડાઈ કામઠી કયું લગેગા તીર.

આમ પણ કેટલાક વદે છે, પણ અમને તો એમ લાગે છે કે, જ્યાં મન ગયું ત્યાં શરીર પણ ગયુંજ છે. સુંદર પરસી નિહાળી તેને ઉપલોગવાનો કુસંકલ્પ થયો; શરીર પ્રવૃત્તિ લલે ન થઈ, પણ તે થયા બરાબરજ છે. બલકે ન થઈ તે કરતાં થાય તે શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે સંજોગોના અભાવે, તે થવું અટક્યું છે. શક્યતાએ તો જ્યાં સંકલ્પને અવકાશ છે, ત્યાં તેના ભોગમાં સોએ નવાણું ટકા જોડાવાનો સંભવ છે. જ્યાં મનની રૂચી અને તદનુકુળ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ, પછી “મન જાયતો જન દે તું મત જાય શરીર;” એ બોલવું અમને તો લાઘવવાળું લાગે છે. ધનના રાશી જોઈ મન ચળી જાય છે, ઘડી ઘડી એમ થાય છે કે જાણે એમાંથી લઈ જઈ શકાય, તેટલું લઈ જઈ પેટી પટારામાં ભરી દઈએ, પણ લેવાની અનુકુળતા નથી—લાગ નથી, તો એની મેળેજ ન લેવાયું. તેમાં નહિ લેનારે બહાદુરી શી કરી? લાગ હોય—અનુકુળતા હોય અને “મન જાય તો જન દે તું મત જાય શરીર” એ સિદ્ધાંત કથન કયા ન્યાયપુરઃસર છે? શું કદી એવો દ્રવ્ય લોભી તેવે ટાણે તેને લીધા વિના રહી

શકે ખરો ? આ વિધિ લિપ્સા માત્રની સામે સમજવાનું છે. જેની લિપ્સા તેની સુલભતાએ શરીર પ્રવૃત્તિ, એ તો નિઃસંશય છે. સંશય છે તો શક્યતા નહિ હોવાનો છે. શક્યતા હોય અને તેમ રહે તે સંભવતું નથી. વળી ‘મન જાય તો જ્ઞાન દે તું મત જાય શરીર,’ એ બલાત્કાર નિરોધ છે. તેમાંથી તો પછી દંભ ઉદ્ભવે છે—

મનસિ લોલતરે વિપરીતતા,
વચનનેત્રકરેંગિત ગોપના;
વ્રજતિ ધૂર્તતયા હ્યનયાશ્ચિલં,
નિવિદ્ઢ દંભ પરૈ મુષિતં જગત્.

તાત્પર્ય કે અંચલ મન છતાં, વચન, નેત્ર, કર ઈંગિત—ચેષ્ટા વડે ગોપનાથી તેઓ વિપરીતતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવા પ્રકારની ધૂર્તતાથી ઘાટાદંભે, જગત્ને ઠગ્યું છે. સાનુકુળતાએ, એ નિરોધ પ્રાયઃ ટકતો નથી. નિરોધના રૂપમાં આપણને તે સમજાય છે, તેમાં બાહ્ય દબાણો કારણભૂત છે. તેમ ન હોય તો ઈચ્છા શક્તિના વશવર્તીઓએ જગત્ને અનર્થનું આસ્પદ બનાવી મૂક્યું હોત. ઠામુકો, કુલવધુના શીલ ઉપર તરાપ મારત, ચોરો સ્વચ્છંદે ખાતર પાડત. બળવાનનું જ સામ્રાજ્ય સ્થપાત. આ નિરોધ યદ્યપિ ઈચ્છા શક્તિનો નથી. અહીં આ વ્ય-

વહાર મર્યાદા, મનના દબાણને રોકી યથેચ્છ પ્રવૃત્તિથી નિરોધ છે. એટલે આવા નિરોધમાં વ્યવહારની સત્તા-મર્યાદા હેતુ છે. પણ તેથી પ્રતારણાને-દંભને જન્મ મળે છે. ઢાંગ શિખાય છે. મન છતાં-સુયોગ છતાં અપ્રવૃત્તિએ આશ્ચર્યમાં ચકિત કરનારી વાત સમજાય છે. અને તેવાં સંજોગમાં મનનોજ તેમાં અપ્રવેશ—નિરોધ માનવો સમજણ ભરેલો છે. નહીં કે “મન જાય તો જન દે તું મત જાય શરીર.” કેટલાક શંકા કરશે કે, શું આ વિધિ લિપ્સા સામે સુયોગ છતાં, ટકી રહેવાના પ્રસંગો આપણામાં નથી બનતા? બને પણ છે. પણ તેમાં એ જેટલા અંશમાં મનનો નિરોધ તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણાથી તે સાથે પ્રવૃત્તિમાં જોડાતાં અટકી શકાય છે. અગ્રીણનો બંધાણી તેને છોડી દેવું, અને ન ખાવું એનો જેટલા દરજ્જે નિરોધ સાધી શક્યો હોય છે, તેટલે દરજ્જે તે અગ્રીણને ડાબલીમાંથી કાઢી મોંમાં મૂકવાની લાલચમાંથી મનને ખાળી શકે છે. નિરોધ અને લાલચના યુદ્ધમાં જેવું અધિક બળ, તેનોજ જય થાય છે, એ વાત ખુદ્દીજ છે, એટલે ‘મન જાય તો જન દે તું મત જાય શરીર’ એ નિરોધ અને લાલચને યુદ્ધમાં યોજવાં અને નિરોધને કેળવવા માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તો ભલે, પણ ત્યાં પણ વિશેષ જય અમને તો લાલચનોજ દેખવામાં આવે

છે. કેટલાક સંજ્ઞેગોમાં શરીરનાં અભ્યાસથી—ટેવથી મનને જે ટેવ પડી જાય છે, તે ટેવ છોડાવવામાં “ મન જાય તો જ્ઞાન હે તું મત જાય શરીર ” એ કેટલેક દરજ્જે સાચું છે. ચાહ, કોફી, મધ ઇત્યાદિ કેટલાક વ્યસનોમાં શરીરની ટેવથી મનને ટેવ પડી જવાથી પુનઃ પુનઃ મન તેમાં જાય છે, ત્યાં શરીર તેનો ઉપયોગ નહિ કરવાથી, કિંચિત્ કાળે તે મૂકાઈ જાય છે. અને તેવા સંજ્ઞેગોમાં મન છતાં શરીરને રોકવાથી કેટલેક દરજ્જે લાભ છે. શરીર દ્વારા જે મનને આદત પડેલી તે છુટી શકે છે. આવા સંજ્ઞેગોમાં પણ કેટલીક વખત શરીરની પડેલી ટેવની અસર મન ઉપર સજ્જડ ચોંટી જાય છે. અને શરીરને રોકવાથી ઉલટો વ્યાધ અને એવાજ ઉપદ્રવો આવી પડે છે. પુનઃ પુનઃ તેને તે કરવુંજ પડે છે. તાત્પર્ય કે શરીરને નિરૂદ્ધ રાખી નિરોધ સિદ્ધ કરવામાં તે થાય છે પણ ખરો, અને નથી પણ થતો. જ્યારે મનનો નિરોધ થયે સ્વતઃજ વિકલ્પ અટકતાં, શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર નિરોધ આવી જાય છે. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એજ યોગ, એ કથન પ્રસિદ્ધ છે. મન જાય તો જ્ઞાન હે તું મત જાય શરીર, એ પક્ષ ગૌણ છે, ઉત્તમ નથી. ઉપલોગનું સાધન મનને તેનામાં ખેંચી જાય છે, તેથી જેમ ખને તેમ દુર રાખવું એ કમશઃ તેને મૂકવાનો રસ્તો કહી

શકાય. પણ સર્વથા તેવી પ્રવૃત્તિ રોકવાનો, તે પ્રતિકાર કહી શકાય નહિ. વ્યસન, સ્વપ્ન, ચંદન, વિષયાદિમાં મનના દબાણને લીધે જોડાતું શરીર તેથી અતિ દૂર રાખવું, એ માત્ર અત્યંત પ્રવૃત્તિની આવૃત્તિ અટકાવવાને માટે હોઈ શકે, પણ સર્વથા તે મુકવામાં પ્રતિકાર રૂપ હોઈ ન શકે. તે તો મનના તે તેથી અત્યંત નિરોધ રૂપ સામર્થ્યથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. બહુ વાર તો એમ પણ બને છે કે જેટલો આસક્તિના વિષયથી વિયોગ, તેટલી જ બલકે તેથી દ્વિગુણ તેમાં પ્રવૃત્તિ સંયોગ કાળે થાય છે. જ્યારે આમ બને છે ત્યારે એ નિર્બળતાને ઢાંકવાને દંભનો ઉપયોગ થાય છે. નિરોધ સિદ્ધિનો બળજોરી એ ઉચિત રસ્તો નથી. મનની નિર્બળતા પર્યંત નિરોધ પ્રાપ્તિ યથેચ્છ થતી જ નથી. અત્યંત ધનાકાંક્ષા, તિવ્રતર રાજ્ય વિસ્તાર લોભ, અધિકાર વિભવાદિની વૃદ્ધિની એષણા, વનિતાદિ ઉપભોગની લાલસા, લોકૈષણા, સર્વથા સર્વ સાનુકૂળતા-પ્રિયતા, પ્રતિકૂળતાપર દ્વેષ ઇત્યાદિ સર્વે નિર્બળ મનની સંતતીઓ છે. સંતોષ, નિસ્પૃહતા ઇત્યાદિ સુદૃઢ મનની સંતતીઓ છે. માટેજ બલશીલ મન વિના નિરોધ સિદ્ધિ ક્રમશઃ કરવી આવશ્યક છે. સામર્થ્યથી અનધિક તદ્ તદ્ વસ્તુઓના લાલાલાલથી, જેટલા દરજ્જે મન સરલતા પૂર્વક રહી શકે, ત્યાં પર્યંત સમતોલપણ

જાળવી શકે, ઉત્પાતમાં ન મૂકે; ત્યાં પર્યાંત, નિરોધ સેવવો, અને “ મન જાન્ય તો જાન્ય હે તું મત જાન્ય શરીર ” એનો હેતુ કાંઈક એ સમજાવ્યો છે કે, જ્યાં પર્યાંત મન જાન્ય છે પણ તે શરીરમાં અસ્વસ્થતા-ઉત્પાત-બેચેની નથી પ્રકટાવતું, ત્યાં પર્યાંત તું શરીરથી ન જા, અને તેમ થતાં કામઠાડી પદાર્થ ઉપર રૂચિ માત્રે જ અવલંબતાં શરીર નિરાળું રહેશે, પણ સર્વથા તો તેનો રૂચિ છતાં નિરાદર કરતાં, કામઠાડી પદાર્થ મળ્યો કે રૂચી રૂપી તીર ચોંટ્યો, અને તીર અને કામઠું બન્ને ટૂટી અવસન્ન થઈ પડવાના. આથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

પ્રથમતો વ્યવહારનયસ્થિતો,
શુભવિકલ્પ નિવૃત્તિપરો ભવેત્;
શુભવિકલ્પ મથા વ્રત્ત સેવયા,
હરતિ કંટક એવહિ કંટકમ.

પ્રથમ તો વ્યવહારરૂપી નયમાં સ્થિત રહી, અશુભ વિકલ્પોથી નિવૃત્તિ પરાયણ થવું, અને એ પ્રકારે શુભ વિકલ્પમય વ્રતના સેવનથી કંટક જેમ કંટકનો ઉદ્ધાર કરે છે, તેમ તેથી પણ ઉદ્ધાર મેળવે છે.

અત્યંત અયથાર્થ રૂપે આવ્રત થતા અશુભ વિક-

દપથી, શુભ વ્યવહારમાં જોડાઈ, દૂર રહેવું, એથી અધિક શુભને અવલંબવું, અને એ પ્રમાણે અશુભથી પ્રથમ તો ક્રમશઃ નિવૃત્તિ સાધવી.

શુભને મન, કર્મ, વાણીમાં દઢાવવો અને સંપૂર્ણ દઢયો કે, તેને નિર્વાહતાં પગમાં જેમ કાંટો વાગ્યો હોય છે તેને, બીજા કાંટાથી દૂર કરી બન્ને ફેંકી દઈએ છીએ, તેમ શુભને શુભ, શુભતર, શુભતમ એ વિધિ ઉત્તરોત્તર દૂર કરતાં-ગ્રહતાં આપોઆપ મૂકાઈ જશે. પણ તે પ્રવૃત્તિ યથાવત્ જોઈએ, જેમ કાંટો જ્યાં વાગ્યો હોય ત્યાંજ કાંટો ભોંકી તેને ખોતરી અળગો કરવામાં આવે છે પણ તેથી બીજે પગે કિંવા જ્યાં વાગ્યો હોય ત્યાંથી બીજે ખોતરવામાં આવતો નથી, કિંવા તેથી બીજે પગે ખોતરવામાં આવતું નથી, પણ જ્યાં વાગ્યો હોય ત્યાંજ ખોતરવામાં આવતાં, કાંટો નીકળે છે. વળી એક વાગેલો કાંટો યથાવત્ પ્રયત્ન કરતાં પણ જ્યાં પર્યંત નીકળતો નથી, ત્યાં પર્યંત બીજા કાંટાનો સ્વીકાર રહેજ છે. જ્યારે તે નીકળે છે, ત્યારેજ બન્ને નકામાં થઈ રહે છે, અને તે છોડી દેવામાં આવે છે. કાંટો અદ્યપિ અશુભ છે પણ એક વાગેલો છે તેને, કાઢવાને માટે તો તે શુભ છે. અને તેને લઈએ ત્યારેજ વાગેલાની પીડાથી, નિવૃત્ત થવાય છે. તેમ

શુભ પ્રવૃત્તિને પણ અશુભના પરિહારે લઇએ, તે શુભને તે માટે યથાવત્ યોજીએ, અશુભના પરિહાર પર્થત નિર્વાહીએ, તોજ શુભ પ્રવૃત્તિ નિર્વાહાય, અશુભને કાઢી દૂર મૂકાય, અને પશ્ચાત્ શુભથી પણ સ્વતંત્ર થઇ શકાય એમ સમજવાનું છે.

જેમ વાગેલો કંટક કાઢી કંટકને નાંખી દેવામાં આવે છે, તેમ અશુભ પ્રવૃત્તિને, શુભના ગ્રહણથી દૂર કરી અને શુભને મૂકી દેવી એ તો નિવૃત્તિ ખરીને? એમ કોઈ કહેશે, તો ત્યાં તારતમ્ય એ છે કે, તે તેનાથી સ્વતંત્ર છે, શુભ તેને બાધક નથી રહેતી. કાંટો કાઢી નાંખ્યા પછી તેને કાઢવાને ગ્રહેલો કાંટો, તે કાઢનાર હાથમાં રાખે તો પણ સ્વતંત્ર છે; નીચે મૂકે, નાખી દે, તોપણ સ્વતંત્ર છે. તેમ શુભથી અશુભની નિવૃત્તિ કર્યા પછી શુભ તેને કોઇરીતે બાધક નથી. શુભથી પણ તે પ્રતિબદ્ધ રહેતો નથી. એમ સમજવાનું છે, પ્રતિબદ્ધ રહેતો નથી, એમ બોલી નિવૃત્તિ નથી, એ સિદ્ધ કરવાનો તથા પ્રકારે યુક્તિવાદ કરો છો. હવે તો નિવૃત્તિજ છે, એમ શંકા જેને થાય તેણે તેનું સમાધાન અતઃપર કરવામાં આવ્યેથી જોવું. અત્યારે તો શુભથી પણ તે સ્વતંત્ર-અપ્રતિબદ્ધ છે, એટલુંજ સમજણમાં નિર્વાહવાનું છે, અને એમ કહેવામાં હજી કાંઈક સુરહસ્ય છે,

અને તે લોક સંગ્રહના હેતુથી છે. તેમજ દંભે કરી મિથ્યા આચારનો ઢાંગ કરનારને, જગત તેનાથી ઓળખી શકે છે. ત્યાંથીજ જગત્, દંભે આપણને ઠગ્યું છે, વસ્તુસ્થિતિ કાંઈ છતાં, કાંઈ બની બેસવાનો આ માત્ર દંભ છે, એમ સુશિક્ષીત થાય છે. તે અપ્રતિબદ્ધદંભને ઓળખાવતો નથી. માત્ર આદર્શરૂપે ખડો રહે છે. એથીજ તે બતાવી આપે છે કે આ દંભ આ તે આદર્શ. આદર્શ એટલે અરીસો, જેમાંથી સ્વસ્વરૂપ જાણી શકાય તે તો—

દેખો એ દર્પણમાં નિજનું ખરૂં રૂપ નિરખાશે.

દંભ સત્યની ખરી પરીક્ષા એની મેળે થાશે. ૧

સૌષ્ઠવ સુંદરતા સુવ્યવસ્થા સદા નજર સંમળશે,

દાગ વક્રતા કર્કશતા વ્યવહાર તણી દેખાશે. ૨

ધ્યાન લગાવી બેસો આંખો મીંચી પાંપણ ઢાળી

જુઓ ફરે છે રહે ન ઢાળી રૂપવતીને લાળી. ૩

માળા કરમાં ફરે મૂખથી મંત્ર ઇષ્ટનો જાપો;

અંતરમાં છે જાપ કવણનો તે એમાં જોઈ માંપો. ૪

વૃદ્ધ વામ આવે દર્શન તો કહેશે માઈ બાઈ,

સુંદર યુવતિ નિરખી જશે સિદ્ધાઈ સંતાઈ. ૫

આવે વંદવા વિત્ત પાત્ર તો આવકારની વૃષ્ટિ,

દીનતણા સામું નહિ દેખો ક્યહાં ગઈ સમદષ્ટિ. ૬

સ્વાદ રૂચિ નહિ અમે સદા મનના સંતોષી સાધુ,
રસીલીએ રસવંતી વોરાવી ખાંત ધરીને ખાધું. ૭

નશ્વર દેહ શી જતના એની જ્યારે ત્યારે ખોલો,
સુગંધ દ્રવ્યો તો પછી ઉત્તમ શું કરવાને ચોજો. ૮

ઠગવો ઘટે દંભને ઉલટા ઠગ્યા તમોને એણે,
સત્યાદર્શ વિના સન્મિત્રો તમે જાણુશો શેણે. ૯

દેખીને દર્પણમાં દૂષણ દૂષણ રૂપે તોજો,
ચારિત્રવિજય દંભને છોડી ખરા ભૂષણને ખોલો. ૧૦

દંભીઓ જગતને ઠગે છે, એ કહેવું લાઘવવાળું છે.
દંભેજ જગતને ઠગ્યું છે, એમ ખોલવુંજ ઉચિત છે. આ
દંભ પ્રથમ તો ક્રિયારૂચીમાંથી ઉદ્ભવે છે. પણ તેવા
નિરોધના દૌર્બલ્યે સત્યાચારને દેશવટો મળે છે. દંભના
પડદામાં મનના તાચ્છિલ્યનીજ પ્રવૃત્તિ રહે છે. તેવાઓને
બે બોધ વચન કે:-ભ્રાતૃઓ ! એવા આદર્શરૂપ દર્પણમાં
નિહાળી પોતાનું સ્વરૂપ અવલોકો ! એવા આદર્શોને કયાં
ખોળીએ ? એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. તીર્થંકર મહારાજે, ગણુ-
ધરો, પૂર્વાચાર્યોના ચરિત્રો એ સહુ આદર્શોજ છે. તેમાં
પોતાની સ્થિતિને સરખાવો. સૌષ્ટવ જણાય તે સાચવો,
દંભરૂપે ભળી ગયેલ હોય તેને

વિષમ ધીત્ય પદાનિ શનૈ શનૈઃ
 હરતિ મંત્ર પદાવધિ માંત્રિકઃ
 ભવતિ દેશ નિવૃત્તિ રપિસ્ફુટા
 ગુણકરી પ્રથમં મનસસ્તથા.

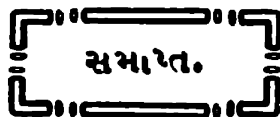
જેમ માંત્રિક (સર્પ વિંછુ આદિના) વિષને મંત્રના પદોથી શનૈઃ શનૈઃ મંત્રના પદાવધિ પર્યંતમાં ઉતારે છે, તેમ પ્રથમ ગુણ કરનારી એવી પ્રવૃત્તિથી મનની શનૈઃશનૈઃ દેશ થકી નિવૃત્તિ થાય છે. શનૈઃ શનેઃ એટલે સામટી નહિ. પદાવધિ થઈ રહેતાં પર્યંત પદે પદે ક્રમશઃ વિષ ઉતરતું જાય છે તેમ દેશની નિવૃત્તિથી પણ પદે સર્વ નિવૃત્તિ ફળે છે.

અહીંઆ ઉત્તમ રહસ્ય ખડું થાય છે. જનમનમાં રહેલી રસવૃત્તિજ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. એ રસવૃત્તિ એકની એક હોતાં નિરસતા લાગે છે. એ નિરસતાને જૂદા જૂદા પ્રવૃત્તિના પુટ આપી રસનિષ્પન્ન કરવામાંજ પ્રવૃત્તિએ અસંખ્ય પ્રવૃત્તિના રૂપો ધરેલાં છે. એકના એક પરિચિત અપ્રિય થઈ પડતા રસને, રસોત્કર્ષ-રસોત્કૃષ્ટતાએ સ્થાપવામાંજ નિરસતાની રસમયતા મનાઈ છે. પણ તે રસમયતા ક્યાં લગી? એક પૂર્ણ થઈ કે નિર્વેદ ઉભોજ છે, અન્ય પૂર્ણ થઈ કે તેમાં નિર્વેદ તૃતીયમાં રૂચી ઉભોજ

છે. ત્યારે જેમાં પ્રવૃત્તિથી નિરસતા ન લાગે એવું પ્રવૃત્તિ સાધ્ય સુખ કયું છે? હમેશાં એક રૂપે છતાં પ્રતિક્ષણ રમણીય-સુરસ પ્રતીત થાય ! તેો તે આત્મસુખ-આત્મિક પ્રવૃત્તિ, જ્ઞાતા પોતે જ પોતાને અવલોકે. હવે નિરસતા નહિ આવે. તે રમણીય જ પ્રતીત થવાની. જેને આત્મ-દર્શન થયું છે, તેને પ્રવૃત્તિનું નાનાત્વ અને તન્નન્ય પરિચયાદિનો નિર્વેદ-નિરસતા કેવી ! અને કયાંથી ! તે પછી પ્રવૃત્તિ માત્રનો તટસ્થ દૃષ્ટા થઈ રહ્યો. આથી પ્રવૃત્તિ તેને માટે નિર્મૂલ નથી થતી. તે જડવત્ બની જતો નથી. તે સર્વના દૃષ્ટારૂપે તે તેને અનુભવતો, સર્વ રૂપે સાક્ષીવત્, આનંદમગ્ન, પ્રશાંત, જ્ઞાનમય બની રહે છે, અનંત પ્રવૃત્તિનો દૃષ્ટા એક રૂપે રહેવાથી નિરસતાનો પુનરૂલ્લવ જ કયાં રહ્યા ? સર્વથા પ્રવૃત્તિનો અંત આવવાનો જ નહિ. આત્માની પ્રવૃત્તિ તો અટકવાની જ નહિ.

ત્યારે પ્રવૃત્તિ ચાર જાતની હોઈ શકે. 'કાયિક, વાયિક, માનસિક, અને આત્મિક. આ ચારેના આપણે શુભ અને અશુભ બે વિભાગ કરીએ. સ્થુળ બુદ્ધિના મનુષ્યોને ઉચ્ચ શિખરે આરોહણ કરાવવાના હેતુથી, મહર્ષિઓ અશુભ પ્રવૃત્તિના ત્યાગને લલે નિવૃત્તિ કહી ગયા હોય, પણ તેથી ઉચ્ચ વિચાર શ્રેણીએ, આરૂઢ થયેલાઓ, શુભ પ્રવૃત્તિ કે

જેને સામાન્યો નિવૃત્તિના નામથી ઓળખે છે, તે પણ પ્રવૃત્તિજ છે. ગમે તેટલી શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ કાયિક, વાચિક, અને માનસિક, પ્રવૃત્તિ હોય તે યદ્યપિ સંકુચિત-સૂક્ષ્મ-તર-સંયમિત, સંગોખ્ય હોય, તોપણ તે પ્રવૃત્તિજ છે. માત્ર જેટલે જેટલે અંશે અશુભનો વિરામ થયેલ હોય, તેટલે અંશે તેને નિવૃત્તિ કહેવી જોઈએ, અને તે પણ એવી શરતે કે, કદાપિ પણ વિરામનું ઉત્થાન થવું ન જોઈએ. ત્યાગ લાગને પુનઃ ગ્રહાય તે વિરામનું ઉત્થાન સમજવું. અર્થાત્ અવશિષ્ટ એ પ્રવૃત્તિ ત્રય સ્વતઃ વિરમી-ત્યજ્ય આત્મિક પ્રવૃત્તિ રૂપે બની રહે એજ તે નિવૃત્તિની અંતિમ સ્થિતિ અને આત્મસ્વરૂપમાં જે રમણતા જે અનવચ્છિન્ન, અક્ષય, અવિનાશી પ્રવૃત્તિ. આત્મસ્વરૂપમાં રમણતાને પ્રવૃત્તિ ન કહીએ તો આત્મામાં શૂન્યતા આવી જાય છે અને તે શુભ આત્મિક પ્રવૃત્તિ છે તે અમે પહેલાં લખી ગયા છીએ. એટલે જડાત્મક-જડજન્ય-જડવિકારી જે પ્રવૃત્તિ છે તે અશુભ છે. અશુભ છેવટ હેય છે, અને શુદ્ધ આત્મ પ્રવૃત્તિ ઉપાદેય છે. હેય શબ્દ અહિં અંતિમ નિવૃત્તિ વાંચી સમજવો.

જાહેર ખખર.

પ્રસિદ્ધ વક્તા મુની મહારાજ શ્રી
મહારાજશ્રીની કલમથી લખાયેલાં તથા જુદા જુદા સ્થળોએ
જુદી જુદી વખતે આપેલાં લાખણના સંગ્રહરૂપે નીચેના
પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળે છે.

૧ વ્યાખ્યાનસંગ્રહ.	રૂા. ૧-૦-૦.
૨ ષટ પુરૂષ ચરિત્ર લાખાંતર.	રૂા. ૦-૮-૦.
૩ પ્રેમ, પ્રવૃત્તિ.	રૂા. ૦-૧૦-૦.
૪ લેખસંગ્રહ પ્રથમ ભાગ.	રૂા. ૦-૧૨-૦.
૫ લેખસંગ્રહ દ્વીતિયભાગ.	હપાય છે.

મળવાનું રૂ૦—

સમયધર્મ ઓફીસ.

રૂ૦ શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ.
સોનગઢ.

